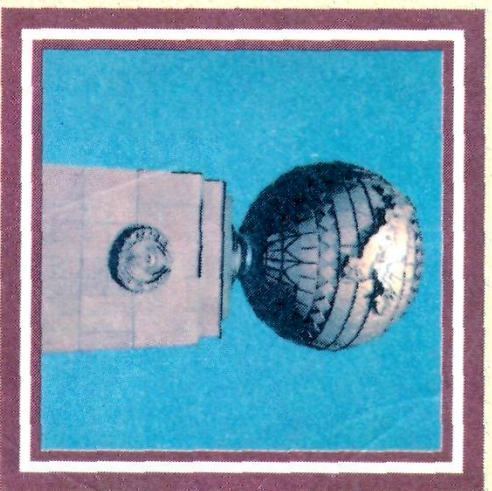

61.99
1136

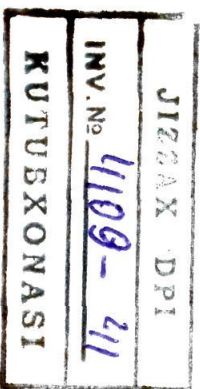
АЗАМАТ
ЗНЁ

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИ

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р :
Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги
БҮРИБОЙ АҲМЕДОВ

Т а қ р и з ч и:
тарих фанлари доктори, профессор
АШРАФ АҲМЕДОВ

Азамат Зиё
Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадими даврдан
Россия босқинига қадар) // Масъул муҳаррир: Б. Аҳ-
медов. — Т.: «Шарқ», 2001. — 368 б.

ББК 67.99(5У)0

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2000.
© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2001.

Ўзбек давлатчилигининг таъли тошлари
бундан 2700 йил муқаддам айна Хоразм
воҳасида қўйилган. Шу маънода, миллий дав-
латчилигимиз тарихи Миср, Ҳиндистон,
Юнонистон, Эрон каби энг қадимий давлат-
лар тарихи билан бир қаторда туради.

ИСЛОМ КАРИМОВ

КИРИШ

XX аср сўнги ўн йиллигида ўзбек жамиятидаги ўз-
тарихи ва ўтмиш маданиятига бўлган улкан қизиқиш,
маънавий эҳтиёж мазкур соҳанинг тегишли йўналиш-
ларида чуқур ва ҳар томонлама илмий изланишларни та-
қозо этмоқда. Натижада тарихшунослик фанларида ян-
гидан-янги йўналишлар юзага келмоқда. Ўтмиш тарақ-
қийт йўлининг буғунги авлодга номалум босқич ва
қирралари қайтадан кашф этилмоқда.

1991 йил 31 августда Исрол Каримов Ўзбекистоннинг
давлат мустақиллиги қайта тикланганлигини бутун ду-
нёга эълон қилди. Худди шу куни жамиятимиз ҳаётига
Ўзбекистон давлати, ўзбек давлатчилиги тушунчалари
қайта кириб келди. Тўғри, давлатчилик ўзбек халқи та-
рихи учун янгилик эмас. Аммо 130 йиллик (XIX асрнинг 60-
йиллари — 1991 йил) мустамлака даврида, айниқса,
сўнги бир неча авлод наздида давлат, давлатчилик ту-
шунчаси умуман унут бўлганди. Бунга ҳеч бир ажаблан-
маса ҳам бўлади. Чунки мазкур даврда давлатнинг ўзи
йўққа чиқарилганди. Шу маънода 1991 йилнинг 31 авгу-
стидаги «Ўзбекистон Республикасининг Давлат Муста-
қиллигини эълон қилиш тўғрисида» Олий Кенгаш қарори,
«Ўзбекистон Республикасининг Давлат Муҳтақиллиги
асослари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Конунда-
ги «давлат мустақиллиги» тушунчаси қанчалар тарихий-
амалий аҳамият касб этишини аниқлаш қийин эмас, ал-
батта.

Давлатчиликнинг тикланиши, албатта, улуғ тарихий
воқеа бўлди. Шу билан бирга давлатнинг мавжудлиги
жамият ҳаётида муайян бир мақсад ва вазифаларни
қўндаланг қилиб қўйиши ҳам табиий. Фикримизча,
мустақилликка эришилгандан кейинги ўзбек жамияти
келгуси тараққийини белгилаб берувчи бош йўл худди
мана шу мақсад ва вазифалар тасаввури билан боғлиқ
бўлиб қолганди. Шу маънода мустақил Ўзбекистон давла-
тининг асосчиси ва биринчи Президенти Исрол Каримов

томонидан 1992 йили ўзбек жамиятига тақдим қилинган бўйидаги фоя давлат ривожига, уни инсон манфаатлари бўйида хизмат қилиришида беқийс тарихий аҳамият касб этиши аниқ: «Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Бу — мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, эътиқодий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар буюкларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир»¹.

Сўрасини олганда, «Ўзбек давлатчилиги тарихи» мавзусини тадқиқ этиш фикри ушбу сатрлар соҳибига худди шу фоя билан танишишдан сўнг пайдо бўлганди. Келажаги буюк давлатнинг узок ва бой, ўрнат олса арзишудай ва таъбиқати, энг муҳими, буюк ва мураккаб ўтмиш тараккуйи бўйини тарихий манбаларга сўянган ҳолда ёритиш этишти туғилганди. Албатта, ушбу мавзу тарихшунослик этишти учун тамомила янгилик эканини бошданок англаганмиш. Шунинг учун ҳам тадқиқотининг манбаи асослари, яъни тарихий асарлар, илмий адабиётлар доирасини инсон борица кенгайтиришга интишдик. Бошданок тадқиқотининг ўқ қизилгини аниқлаштириб олишга ҳаракат этишдик. У ҳам бўлса, давлатнинг жамият ҳаётида тутан ўрни масаласи. Шунингдек давлат бошқаруви, давлатчиликдаги анбалалар, қонуничилик, давлатнинг жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти, таъбиқ алоқаларига таъсири, унинг натижаларига бош мавзу туғутмаи назардан ёндашишни асосий вазифа қилиб қўйдик.

Мавзунинг ўрганилиши даражаси. Ўзбекистон худудида, умуман, Марказий Осиё минтақасида энг қадим амонлардан кечган давлатчилик тарихи масаласи илгари махсус ўрганилмаган. Ҳеч қачон шу тарзда мавзу ва таъбиқ кўйилмаган. Шунинг учун ҳам биз мазкур бўйида илгари амалга оширилган бирон махсус ишни ҳоширишга келтира олмаймиш. Ҳар ҳолда шундай далил учурта олганимизча йўқ. Шунга қарамай, мамлакатимиз ўраида, Марказий Осиё минтақасида давлатчилик этишти бўлгани ҳеч қачон инкор этилмаган. Буюк мазкур давлатчилик этишти тўғридан-тўғри ўзбек иллати билан боғлиқ тарзда ва шу нуртада ўзлуқсиз келган бир жараён сифатида ҳеч қачон қараб чиқилмаган. Бунинг камида учта сабаби бор.

Биринчи сабаб тўғридан-тўғри евроцентризм билан

¹ Илом Қаримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараккият бўйи. Шикент, 1992, 15—16-бетлар.

боғлиқ. Сўнгги асрларда сиёсий-иқтисодий марказинг Шарқдан Ғарбга «қўчиши», хаққаро муносабатларда Ғарб давлатлари, улар намоёндаларининг илғор, ташаббускор, таъжоеўзор бўлишлари каби омиш ва сабаблар натижа-сида зўёки ғарбий (европавий) ва шарқий тарихшунослик фанлари вужудга келгандай бўлганди. Шу маънода «тарих» тушуначисига бағишланган академик тадқиқотлардан бирида берилган қуйидаги фикрлар диққатни тортди: «Умуман олганда тарих (фани) ривожига қадимги давр (Европанинг қадимги давр тарихи назарда тутилмоқда — А. З.) муҳим боққи бўлиб, замонавий Европа тарихшунослиги унинг бевоқифта меросхўридир. Европавий бўлмаган хаққлар (таъкид этишти — А. З.) — Ҳитой, Ҳиндустон, Колумб давригача бўлган Америка, Яқин ва Урта Шарқ — ёзма ёдгорлиқлари уларда ҳам тарихшунослик қарашлари таракқий этганидан диаломат беради. Буюк европавий тафаккур мазкур маданий ўлкалар нотўғри билан низоьта кеч танишгани сабаб, улар (Европа тарихшунослик қарашларига) бирон-бир сезиларли таъсир кўрсата олмадилар»¹. Мазкур тадқиқот билан таънашар экансиз, унда Шарқдаги тарихшунослик фани тўғрисида бирон сўз айтилгани, қийсий фикр қилинганини кўрмайсиз. Ваҳоланки, мавзу умуман «тарих» тушуначиси, тарихшунослик фани тарихи, турли соҳалари, бўйишлари, тадқиқот усуллари ҳақида. Ёўёки фақат европавий тарихшунослик яқка яғона фандай. Бошқача қилиб айтандиган бўлсак, давлатчилик мавзуси у ёқда турсин, умуман тарихшуносликда евроцентризм қучи намоён бўлган.

Тарихий мавзуларга ёндашувлар ҳам шунга яраши. Машхўр рус тарихшуноси В. В. Бартольд (1869—1930) сўзлари бунга яққол далилдир: Европа «мактабнинг олми Шарқ тарихи баёнига Европа илми зиёсини олиб қиради... Шарқ хаққлари бизнинг маданиятимиз усунулишига шундагина ишонадиларки, қачонки биз уларни улар ўзларини билганларидан кўра яхшироқ бишлишимизга тан берадилар»². Европада вужудга келган шарқшунослик фанининг амалий жиҳатлари қучи бўлгани ҳам бор гап. Осиё, Шимолий Африкадаги мустанлақаларни бошқаришда зўрлик асосида бўйсундирилган хаққларнинг тарихи, маданияти, урф-одатлари, диний қарашларини, феъл-атворини ҳар томонлама нуқта бишлилик фақат ва фақат фойда келтиришни европавийлар яхши тушуналлар.

¹ Ерофеев Н. А. Что такое история. Москва, 1976, с. 10.

² Бартольд В. В. Сочинения. Т. 1, Москва, 1963, с. 607—608.

Буни нафақат сиёсатчилар, балки уларга хизмат қилган олимлар ҳам жуда яхши англаганлар. Яна Бартольдга мурожаат қиладиган бўлсак, «(қарам) мамлакат тарихини билишлик маъмурилар ва дипломатларга тўғридан-тўғри амалий наф беришини» у ўз пайтида таъкидлаб ўтганининг гувоҳи бўламиз¹.

Хуллас, мажмур амалий жиҳатлар орқали ҳам арабшунослик, мисршунослик ривожда Франция, ҳиндушунослик-да Англия, туркистоншуносликда Россия каби давлатларнинг ўрни яққол кўриниб туради. Муштамака шароитида қарам мамлакат олимларининг метрополия ижтимоий-ишмий қарашлари таъсирида қолашлари ҳам турган гап. Бўни биз Россия империяси таркибиди 1991 йилга қадар кечган давримиздан яхши биламиз. Очигини айтганда, бу касалдан бугун ҳам узил-кесиш қўтилганимиз йўқ.

Иккинчи сабаб Россиянинг шовинистик ва улуғ давлатчилик сиёсати билан боғлиқ. Уни бизнинг мавзуга алоқадор томонини Бартольднинг қуйидаги айтигандаридан билиб оламиз: «Шарқ халқларининг Россия билан тинч йўсинда яқинлашишларида, бизнинг буюк шоиримиз (Пушкин) орзу қилган, бироқ ҳали ҳозир жуда узоқ бўлиши кўнни, яъни Россиянинг барча халқлари, жумладан, «ва бугунги ваҳший тунгуз ва дашт кезувчи қалмоқ» ҳам, рус маданиятининг улуғ вақилига бош эгиш учун бирлашадиган кўннинг келишида рус шарқшуносларининг камтарона меҳнатлари, балким, рус маданиятининг бошқа нотўқларига нисбатан кўроқ фойда келтирар»². Бир сўз билан айтганда, империя таркибиди бошқа халқлар олдиди рус тарихи, рус маданиятининг устуңлигини кўрсатиш, шунинг тан олдирш ва пировардида бош эгдирш асосий мақсад қилиб қўйилган. Бўнга ажабланмаса ҳам бўлади. Зеро, «буюк давлатчилик шовинизми бошқа миллатлар ва мамлакатлар билан ўзаро маданиятни ҳамкорлик қилишга тайёр эмасликдан келиб чиқади»³.

Давлатчилик тарихи масаласида ҳам ёндашув шундай бўлган. «Қадими Рус давлати» IX асрда шаклланганидан келиб чиқиб, империянинг бошқа бирон-бир халқи (арманлар ва грузинлардан ташқари) давлатчилик тарихи мажмур кўрсаткичидан (IX аср) қадишлоқ бўламаслиги керак эди. Бу каби муносабатни империя халқларининг этник тарихи ва этногенезини ўрганш, илмий асослаш билан

боғлиқ масалаларда ҳам кўриш мумкин. Яъни ўзбеклар, озарбайжонлар, укрaинлар, туркманлар ва бошқа халқларнинг тарихий шаклланиш рус халқи шаклланган асрлардан (IX—XII) эртароқ асрларга бориб тақаллиш мумкин эмасди.

Учинчи сабаб эса Россия империясини коммунистлар бошқарган даврдаги (1917—1991) ҳуқумрон мафкура моҳияти орқали белгиланади. Давлат, давлатчиликка муносабат коммунистлик мафкура «дохийлари» қарашлари асосида кўриб келинган. Масалан, «давлат умуман ва асосан ишлаб чиқаришда ҳоким бўлган синфнинг иқтисодий эҳтиёжини централизацияшган шаклда ифода этишдир» (Энгелс)⁴. «Давлат бир синфнинг иккинчи синф устидан ҳуқумронлик қилиш учун хизмат қиладиган машинадир» (Ленин)⁵.

Кўриб турганимиздек, давлат тушунчасига синфийлик нуқтаи назаридан ёндашилган. Тарихга муносабат ҳам шу кабулду: «тарих синфий курашнинг бир қатор лавҳаларидан иборатдир»⁶. Бу ерда ҳам синфийлик. Давлатчилик таракқийи босқинчарига ҳам баҳо беришда синфийликдан келиб чиқилган. Яъни, «кулдорлик» давлати, «феодал» давлат, «капиталистлик» давлат, «социалистлик» давлат тушунчалари бўнга яққол мисолду. Коммунизмга бориб эса давлат деган тушунча гўё йўқолиб кетади. Хуллас, бундай қарашларда ҳамма нарсас бор, аммо энг асосийси, давлатчиликнинг манбаи халқ эканлиги тушунчаси йўқ. Натижада ўзбек давлатчилиги милоддан аввалги VII асрдаёқ қарор тоңган бўлса-да, аммо марксизм-ленинизм таълимоти бўйича, нуртишдаги ижтимоий-сиёсий тузум милодий VI асрга қадар кулдорлик, XX аср 20-йилларига қадар феодал, бундан буюғига эса социалистлик мазмунга эга бўлиб келганлиги совет тарихшунослигида мунтазам ўқитириб боришган.

Мана бу ибораса эътибор беринг: «Социалистлик давлат синфий давлат бўлиб, ишчилар синфи раҳбарлигидаги ишчи-деҳқонлар давлатидир»⁷. Демак, у бирон халққа тегишли эмас, балки миллати ва бошқа жиҳатларидан қатъи назар ишчи ва деҳқонларнинг, хуллас, синфларнинг манфаатини ўзида акс эттирган. Миллат деган моҳият умуман йўқолиб кетган, анкироғи, шу йўл билан йўққа чиқарилган. Аммо пировардида коммунистлик таълимот-

¹ Уша жойда.

² Уша жойда.

³ Ислом Қаримов. Ўзбекистон XXI аср бўёғасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқийет кафолатлари. Тошкент, 1997, 53-бет.

⁴ Маркс М. и Энгелс Ф. Сочинения. Т. 1. с. 310.

⁵ Ленин В. И. Асарлар, 29-жилд, 497-бет.

⁶ Ленин В. И. ПСС. Т.1, с. 157.

⁷ Марксизм-ленинизм философияси асослари. Т.

нинг ўзи чиларчин бўлиб, унинг ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатлардан асоссиз эканлигини тарихи исботлади. «Капиталистлик» давлатлар яшамокда, бироқ СССР тилидаги сохта «давлатлар» йўқ бўлиб кетди.

Совет тарихшунослиги мактаби тадқиқотлари минтақамизда умуман давлатчилик анъаналари бўлганлигини ҳеч қачон инкор қилмаган, қилолмасди ҳам. Аммо ушбу мактаб вақиллари тарихий жараёни бирон миллат ва жамият билан ўзвий боғлиқликда эмас, формациялар ва синфийлик нуқтаи назаридан баҳолаганлар. «Социалистлик» давлатни кўйжа кўтарши ниятида унга бўлган давлатчилик жараёнидаги барча боёқчиларни салбий деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун ҳам масала моҳиятидан ва мавзуга ўзгача ёндашишлар ҳам борлигидан беҳабар киши кўз ўнгиди бирданнига бир қатор давлатлар номён бўйиши турган гап эди. Масалан, Буюк Хоразм давлати, Бактрия давлати, Кушонийлар подшоҳлиги, Эфталлийлар давлати, Амир Темур ва Темиршайлар давлати, Абдуллахон давлати, Бухоро амирлиги ва ҳокazo. Уларнинг баёни, шарҳида ҳужмдорлар, сиёсатчилар, лашкарбошилар, олимлар, шоирлар ва бошқалар бор, аммо ўзбек жамияти, ўзбек миллати, ўзбек давлатчилиги йўқ, яъни барча-барчасига манба бўлади-ган моҳият йўқ, йўққа чиқаришган. 1924 йили «ЎзССР» барпо этилиши муносабати билан қабул қилинган мувожазномадаги «ўзбек халқи умум Октябрь инқилоби ғалабаси натижасида илк бор ўзининг миллий ўзбек давлатчилигини кўриш имконига эга бўлди. ...Аммо янги республика умум Совет Иттифоқининг кўйиши халқлари билан тинч меҳнатда ва қардошларча ҳамкорликда яшаш керак ва яшайди ҳам»¹ фикри, аниқроғи, кўрсатмаси ўзбек заминиди кечган давлатчилик тарихини ўрганиб, ҳужмрон сиёсий тузум ва мафкура манфатига мос тарзда оммалаштиришида совет тарихчилари учун асос бўлган. Яъни 1924 йилга қадар ўзбекларнинг миллий давлатчилиги бўлмаган, унгача мавжуд давлатчилик жараёни кушонийларга, хоразмшоҳларга, Амир Темурга (ва ҳокazo) тегишли, зинҳор-базинҳор ўзбекка эмас. Фақат «Умум Октябрь» туфайлигина ўзбеклар ўз давлатига эга бўлди, энди эса улар Совет Иттифоқи, яъни Россия билан бирга, ундан ажралмасдан яшашлари керак ва шарт, деган фикр тарих китоблари орқали омма онига синдирилиши керак эди. Кўряписизми, бу

ерда империалистлик, шовинизм, коммунистлик мафкура талаблари усталик билан уйғунлаштирилган. Аслида эса Россиянинг худди шу боёқчинчилик сиёсати туфайли ўзбек давлатчилиги таракқийети шидизига болта урилганди.

Мустақиллик шарофати билан биз ўтмиш таракқийети йўлимизни ҳеч бир мафкуравий ақидасиз ўрганиши ва ёритиш имконига эга бўлдик. Чунки «тарих хотираси, халқнинг, жоножон ўлканинг, давлатимиз худудининг холис ва ҳақиқий тарихини тиклаш миллий ўзликни англаш, тadbир жоюз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида гоят муҳим ўрин тутди»¹. Хусусан, давлатчиликимиз тарихи масаласида ҳам.

Давлатчиликнинг бош манбаи сифатида биз халқни олдик. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституциясида «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир деб бежиз таъкидланмаган». Буни тарихнинг ўзи исботламокда. «ЎзССР» йўқ бўлиб кетди, аммо ўзбек халқи, унинг ўз давлатчилигини кўриш имконияти, ўз миллий давлатида яшаш истиаги йўқолгани йўқ.

Мавзунинг манбавий асоси. Энг кўҳна даврни тadbик этишида археологик изланишларнинг ҳулосалари, топиламаларининг² аҳамияти катта. Шу билан бирга давлатчилик билан боғлиқ жиҳатлари у ёқда турсин, Ўзбекистон заминиди ўтган йиллар давомида олиб бoрилган турли мақсад ва йўналишлардаги археологик тadbикотлар натижалари ханузгача умумлаштирилмаганини таъкидлаш ўринлидир.

Шунинг учун ҳам кўрилайтган мавзунинг, аиникса ўзбек давлатчилигининг ўрта асрлардаги аҳоли ва таракқийети масалаларини ўрганишида асосий манба бўлиб ёзма ёдгорликлар хизмат қилади. Бунинг устига давлатчилик тарихимизнинг энг қадимги даврларига оид ҳола-

¹ Каримов Исрол. Ўзбекистон XXI аср бўёнасида... 140-бeт.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент, 1992, 10-бeт.

³ Фулмонов Я. Хоразмнинг сулорилиш тарихи. Тошкент, 1959; *Толстов С. Р.* Калимти Хоразм малайитини излаб. Тошкент, 1964; *Древний Хорезм.* Москва, 1948; *Вайнберг Б. И.* Монети древнего Хорезма. Москва, 1977; *Воробьева М. Г.* Археологические памятники античного периода как источник для реконструкции социально-экономических процессов // КСИИ, 1970. Выпуск 122; *Дьяконов М. М.* Сложение классового общества в Северной Бактрии // СА, 1954. XIX; *Заднепровский Ю. А.* Древнеземельская культура Ферганы // СА, МИА, 1962. № 118; *Массон В. М.* К вопросу об общественном строе древней Средней Азии // История, археология и этнография Средней Азии. Москва, 1968; Экономика и социальный строй древних обществ. Ленинград, 1976; *Ривеладзе Э. В.* Новые древнебактрийские памятники на юге Узбекистана // БД, Ленинград, 1976; *Садгулиев А. С.* Усадьбы древней Бактрии. Ташкент, 1987; // Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Археология СССР. Москва, 1985; 1986; Первобытное общество. Москва, 1975 ва бошқалар.

тини муайян маънода тасаввур қилишимиз учун ёзма гувоҳликлар ҳам йўқ эмас. Биз бу ерда милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи чоракларига тўғри келадиган «Авесто» китобини назарда тутмоқдамиз. Мазкур нодир манбанинг милоддан аввалги VIII—VII асрларга оид қисмида ижтимоий-иқтисодий муносабатларга боғлиқ маълумотларнинг ҳам мужассаслашгани маълум. Улар орқали ўша замонларда кечган ижтимоий жараёнда давлатчилик куртаклари қандай уنىб борганини кўриш мумкин¹.

Геродот, Ксенофонт, Ктесий, Полибий, Диодор, Арриан, Страбон, Плиний, Плутарх, Курий Руф, Помпей Трог ва бошқа юнонлик ҳамда римлик муаллифлар² қолдирган ёзма гувоҳликлардан ҳам милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмидан бошлаб ўтган бир неча асрлик даврага оид кўйлаб қимматли маълумотларни учратдик ва улардан фойдаландик.

Ўзбек давлатчилиги тарихининг дастлабки бир ярмиминг йиллини ёритишда хитой манбаларининг ҳам ўрни катта. Биз бу ерда «Тарихий гувоҳликлар» (милоддан аввалги I аср), «Улуғ Хан хонадони тарихи» (I аср), «Кичик Хан хонадони тарихи» (V аср), «Вей хонадони тарихи» (VI аср), «Шимолий подшоликлар (Бейши) тарихи» (VII аср), «Суй хонадони тарихи» (VII аср), «Тхан хонадони тарихи» (X аср) каби хитой тилидаги бирлашми манбаларни³ ҳам назарда туттимиз.

Тадқиқот мавзуси манбаларига биз шунингдек арман, сурялик, румлик (Византия) муаллифлар асарларини ҳам

¹ Авесто. Нашрга тайёрловчи Ж. Дўстоҳ, Техрон, 1370 (X) йил, I—II жилдлар.

² Геродот. История. Москва, 1972; Ксенофонт. Греческая история. Москва, 1935; Анабасис. Москва—Ленинград, 1951; Полибий. Всеобщая история. Москва, 1890—1899; Арриан. Поход Александра. Москва — Ленинград, 1962; Страбон. География в 17 книгах. Москва, 1964; Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Москва, 1963; Полиен. Стратегемы Полиена. СПб., 1842; Ксикт Курий Руф. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. Москва, 1963; Ксестин. Эпитома сочинения Помпей Трога. ВДИ, 1954, № 2—4 1955; № 1; Вазенов Л. Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э. — III в. н. э.). Хрестоматия. Ташкент, 1940; История Узбекистана в источниках. Составитель Б. В. Лунин. Ташкент, 1984; Литышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. ВДИ, 1947—1949; Плиний И. В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Душанбе, 1975; Горюнова Н. Г. Фергана по сведениям античных авторов. История и культура народов Средней Азии. Ленинград, 1976 ва бошқалар.

³ Мазкур асарлардаги Туркистонга тегишли маълумотларнинг асосийси уйидати тўплами киритилган: Биурин Н. Я. (Искандер). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. I—3-жилдлар. Москва—Ленинград, 1950—1953.

қиритамиз¹. Аммо давлатчилик тарихини, аynиқса, ўрта асрлар даврини кенг ва ҳар томонлама ўрганиш ва ёритиш боришда туркий, форс, араб манбаларининг ўрни беқийсдир. Албатта, биз ҳозир уларнинг барчасига бирма-бир, батафси тўхталиб ўтолмаймиз. Чунки сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, маънавий ҳаёт, эътилоқ алоқаларига оид маълумотларни ўзида жамлаган тарихий асарларнинг сони жуда ҳам кўп².

Бошқа сўз билан айтганда, тарихнависликнинг ривожланиб бориши ва уларда жамият ҳаётининг турли йўналишлари бўйича маълумотларнинг акс топишининг ўзидек ўзбек давлатчилиги бой тараққуёт йўлига эга бўлиб келганини кўрсатади. Бунинг устига тадқиқотчининг вазифасини маълум маънода енгиллаштирадиган жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Биз бу ерда ўрта асрлар тарихнавислигидаги сулолавий тарихларга бағишланган асарлар сиёсатини назарда тутмоқдамиз. Бу борада Абул Фазл Байҳақийнинг «Тарихи Байҳақий», Муҳаммад ибн Сулаймон Ровандийнинг «Роҳат ас-судур», Садриддин Али Хусайнийнинг «Зубдат ат-таворих», Муҳаммад ибн Аҳмад Нисовийнинг «Сират ас-султон Жағлоиддин

¹ Егшие. О Вардане и войне армянской. Ереван, 1971; Моисей Хоренский. История Армении. Ереван, 1940; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии. V—VII вв. Москва, 1949; Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения. Москва, 1980; Пирузевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва — Ленинград, 1941 ва бошқалар.

² Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва, 1951; Енисейская письменность тюрков. Текст и переводы. Москва — Ленинград, 1951; Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва — Ленинград, 1959; Насимов Рахмон. Турк хоқонлиги. Тошкент, 1993; Таворихи гузида, нурафнома. А. М. Акромов наشري. Тошкент, 1967; Мулла Муҳаммад Солих Шайбонийнома. Э. Шодиев наشري. Тошкент, 1989; Абдулла Насруллохуи. Зубдат ал-асор. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг Кўлёмалар жамғармаси (бундан бўён Ўзбекистон ФА ШИ КЖ) Рақами 608; Бобурнома. Порсо Шамсиев наشري. Тошкент, 1988; Абулғазий Баходирхон, Шажаъий турк. К. Муниров наشري. Тошкент, 1992; Мулис. Фирдавс ал-таржимаи хақида қаранг: Материяли по истории казахских ханств XV—XVIII вв. Алма-ата, 1969; С. 435—475) Бадий. Шажаъий Хоразмшохи. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ. Рақами 9596 (мазкур асарнинг 15—16-боблари И. Адизова томонидан нашр қилинган, қаранг: «Мерос», 1991, 177—225-бетлар); Мирзо Оли Тошкандий. Ансоби ас-салотин ва таърих ал-хавоким. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ. Рақами 7515, 1314, 9841 (мазкур асарнинг 1314 рақамли нуҳаси асосида А. Матюзов ва М. Усмонова тайёрлаган наشري бор); Мирзоали Мушриф. Кўкон хоңлиги тарихи. Тошкент, 1995; Форс ва араб манбаларидаги хақида қаранг: Ахмедов Б. А. Ўзбекистон халқлари тарихи Б. А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. Ташкент, 1985; Ситри Ч. А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В 3-х частях. Перевел с английского, переработал и дополнил Ю. Э. Брегер. Москва, 1972; Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература. Избранные сочинения. Т. IV. Москва — Ленинград, 1957; МИИТ. т. I-2; Москва — Ленинград, 1938—1939 ва бошқалар.

Манкурни», Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Тожиддин Салмонийнинг «Тарихи Тожи Салмоний», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн», Фазлulloҳ Рӯзбехоннинг «Меҳмонномаи Бухоро», Хофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома», Муҳаммад ибн Араб қатағоннинг «Мусаххир ал-билод», Маҳмуд ибн Валнинг «Баҳр ал-асрор фи манокиб ал-ахёр», Муҳаммад Юсуф мунийнинг «Тарихи Муқимхоний», Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома», Абдурахмон Давлатнинг «Тарихи Абул Файзхоний», Мулла Вафо Қармангай ва Олимбекнинг «Тухфат ал-хоний», Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи Шохрухий», Аҳмад Донишнинг «Рисола ғ мухтасари аз торихи салтанати хонадони Мангитий» каби асарлари¹ айниқса диққатга сазовордир. Мазкур асарлар орқали муайян сулола фодлий кўрсатган замонлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, давлат бошқаруви, таъқи сиёсат масалалари тўғрисидаги масавуриларни ихчамлаштириб олиш мумкин. Аммо бу минтақаеий² (масалан, «Тарихи Бухоро», «Тарихи Сейстон»), умумитарих³ (масалан, «Тарихи Табарий»,

¹ Абул Файз Байхакӣ. Тарихи Байхакӣ. Али Акбар Фаёз наشري. Кобул. 1364 (х); Абул Файз Бейхакӣ. Историа Масъуд. Перевод А. Арденса. 1962; Муҳаммад ибн Али Ровандий. Роҳат ас-сулур ва ойат ас-сулур. М. Икбол наشري. Техрон, 1363 (х); Садр ад-Дин Али Хусейний. Зубдат ал-таварих. Издание и перевод З. Буниятова. Москва, 1980; Шихаб ад-Дин Нисайи. Жизнеописание султана Джалаля ал-Дина Манкурни. Перевод З. Буниятова. Баку, 1973; Низомиддин Шомий. Зафарнома. Тавер наشري. 1—2-жилдлар. 1937; 1956; Шарафиддин Али Язди. Зафарнома. Напшта тайёрлаш, суъ бошш, изоҳ ва кўрсаткичлар А. Уринбоевники. Тошкент, 1972; Тожиддин Салмоний. Тарихи Тожи Салмоний. Исмонг Ака напш. 1988; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Сузбоши, таржима ва илмий изоҳлар муаллифи А. Уринбоев. Тошкент, 1969; Фазлulloҳ Рӯзбехон. Михманнаме-йи Бухара. Перевод Р. Джалиловой. Москва, 1976; Хофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. С. Мирзаев таржимаси. 1—2-жилд. Тошкент, 1966; 1969; Хофиз-и Таниш Бухари. Шариф-нама-йи шахи. Перевод М. Салахетдиновой. Ч. 1. Москва, 1983; Ч. 2. 1989; Муҳаммад ибн Араб қатағон. Мусаххир ал-билод. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ. Рақами 2372; Муҳаммад Юсуф-муний. Муқимхонская история. Перевод А. Семенова. Ташкент, 1956; Мир Муҳаммад Амин Бухари. Убайдуллонаме. Перевод А. Семенова. Ташкент 1957; Абд ар-Рахман Таге. История Абу-л-Усуфат ал-хоний. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ. Рақами 2604; Т. К. Бейсембиев. Тарихи Шахрухий» как исторический источник. Алма-ата, 1987; Аҳмад Дониш. Рисола. А. Мирзаев наشري. Сталинобод, 1960.

² Абу Бақр Муҳаммад ибн Жафар Наршахий. Бухоро тарихи. А. Расулев таржимаси. Тошкент, 1966; Тарихи Сейстан. Перевод Л. Смирновой. Москва, 1974.

³ Тарихномаи Табарий. Батраминийнинг форсча таржимаси. Муҳаммад Шавшан наشري. 1—3-жилдлар. Техрон, 1373 (х); Ибн Волиҳ Мақбулий. Тарихи Тақуобий. 1—2-жилдлар. Техрон, 1371 (х); Абул Хасан Мисъудий. Муруж ал-ахбоб. 1—2-жилдлар. Техрон, 1370 (х); Абу Али Мискаваий. Тажориб ал-улам. 1-жилд. Техрон, 1369 (х); Ибн ал-Асир. Тарихи комил. 1—2-жилдлар. Техрон, 1370—1373 (х); Муҳаммад Шайхонқораи. Мажма ал-ансоб. Техрон, 1373 (х); Абу

«Тарихи Йақубий», «Муруж аз-заҳаб», «Тажориб ал-улам», «Тарихи комил», Мажма ал-ансоб, Зайн ал-ахбор», «Жоме ат-таворих», «Мунтахаб ат-таворих», «Ҳабиб ас-сийар» ва бошқалар) услубида битилган асарлари камситмайди, албатта. Ҳар бирининг ўз ўрни бор. Масалан, сулолаеий тарихлардан Шомий «Зафарнома»сида Амир Темур тахт учун кураш бошлаган йиллардан то 1404 йилгача бўлган воқеалар баёни тўлиқ берилган¹. Ҳам икки, ҳам таъқи сиёсат. Унда биз мамлакат, минтақа ва дунёдаги жараёнини Амир Темур ва теурийлар фаолияти орқали кўрамиз. Умумитарих услубидаги «Ҳабиб ас-сийар»да эса умуман теурийлар, хусусан, Амир Темур фаолиятидан таъқари, мисол учун, куртлар, сарбадорларнинг тарихи ва ўз ўрнида уларнинг, айтايлик, яна ўша теурийлар хонадони билан муносабатини кўриш мумкин². Напижада бир асар орқали уларни таққослаш, жараёни яхлит кўриш имкони туғилади.

Маълумки, ўрта асрлар тарихнавислиги анъаналарига кўра сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаёт, таъқи алоқаларга оид маълумотлар алоҳида бир асарда ёки муайян бир тартибда берилмай, асар узра сочилиган бўлади. Баён йилма-йил, даврма-даврма, ё бирон катта воқеа устида кетаркан, бир йил ёки бирон сулола намондаси фаолияти билан боғлиқ шарҳда тилга олинган маълумотларнинг барчаси, ё фақат бир-иккитаси бўйича маълумотлар учраши мумкин. Бу, албатта, тадқиқотчи ишини мушкуллаштиради. Масалан, салжукийлар даврини олсак, Ровандий Султон Али Арслонга бағишланган баёнида асосан сиёсий муносабатларга тўхталади³. Аксинча, Хусейний эса Султон Али Арслон бобида бошқаруве (вазир, девон, охур, салор, ами, амид ва бошқалар), ҳарбий тизим (маймана, майсара, лашкароши, қалб ва бошқалар), этник, тарихий география, таъқи сиёсатга оид кўнлаб маълумотлар берган⁴. Бир суъ билан айтганда, ҳар бир

Саъид Гардизий. Зайн ал-ахбор. А. Ҳабибий наشري. Техрон, 1333 (х); Абу Саъид Гардизий. Зайн ал-ахбор. Украшение известий. Раздел об истории Хорасана. Перевод А. Арденса. Ташкент, 1991; Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1—3. Москва — Ленинград, 1946, 1952, 1960; Муиниддин Натанкий. Мунтахаб ат-таворих. Ж. Обен наشري. 1957; Хондамир. Ҳабиб ас-сийар. Ўзбекистон ФА ШИ ТЖ. Рақами 8979.

¹ Каранг. Зафарнома. Тавер наشري. 12—295-бетлар.

² Каранг. Ҳабиб ас-сийар. 3-жилд, 2-қисм, 60—80-бетлар; 3-жилд, 3-қисм, 22—25-бетлар.

³ Роҳат ас-сулур, 116—124-бетлар.

⁴ Зубдат ат-таварих, с. 44—63.

муаллиф ва асарнинг икконияти ҳар хил. Шунинг учун ҳам мегишли масавурага эга бўлиш учун ҳар бир манабани бошдан оёк ўқиб, таҳлил этиш талаб қилинади. Чунончи, Шихобиддин Нисовийнинг асаридаги бошлардан бирида (85-боб) нафақа (идорар) ҳақида шунчаки сўз боради. Бироқ бошқа бир ерда (103-боб) хоразмшоҳларнинг (ануштегинийлар) нафақа тўлаш билан боғлиқ ўзига хос анъанасига шора қилинади. У ҳам бўлса, хоразмшоҳларнинг ўзларигача бўлган ва тайинланган нафақаларни беқор қилмасликлари, бу тартибни ҳатто нафақани душманлари тайинлаган ҳолда ҳам бўзмасликлари тўғрисидаги қимматли гувоҳликлардир¹.

Юқорида биз бош мавзунинг манабавий асосларини илोजи борича кенгроқ олишга интиланганимизни таъкидлаган эдик. Бунинг сабабларидан бири шундаки, нортимизда кечган сиёсий жараёнлар ҳамма вақт ҳам маҳаллий манбаларда тўлиқ акс эттирилмаган. Масалан, XVII аср ўрталаридаги сиёсий вазият Туркистонда битилган асарларда сўст шарҳланган. Улар асосида қалава учини топиб олиш қийин. Айни шу даврда ўзбек давлатчилигида марказ ва вилоятлар ўртасида зиддиятлар, йирик амирларнинг расмий сулола ички ишларига таъсири нуҳоятда қучайиб, мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида уллар тутган макъе муштаҳкамлаша бошлаган эди. Бироқ мазкур йиллар воқеалари маҳаллий манбаларда жуда саёз берилган. Одатда, тадқиқотчилар бу борада, асосан, Муҳаммад Юсуф мушшийнинг «Муқимхон тарихи»га суяниб келадилар². Ваҳоланки, 1645—1651 йиллардаги сиёсий зиддият манзараси Ҳиндистонда бобурийлар саройида битилган «Амил Солиҳ», «Силсима ас-салотин» асарларида батафсил берилди³. Бошқача қилиб айтганда, Ҳиндистон ва Эронда ёзилган манбаларни ҳам синчиклаб ўрганиш давлатчилигимиз тарраққиёт йўлининг у ёки бу босқичлари, масалаларини ёритишда кўл келиши мумкин. Чунончи, темирыйлар сиёсий фаолиятини Ҳиндистонда давом эттирган бобурийлар даврида дунёга келган кўллаб тарихий асарларда Туркистон ҳаётининг турли йўналишларига (сиёсий, иқтисодий, маданий, эътиқод алоқалари ва ҳоказо) мегишли қимматли маълумотлар кўллаб

учрайд⁴. Масалан, Туркистон — Ҳиндистон, Туркистон — Эрон эътиқод, сиёсий алоқаларини ёритишда Ҳиндистон манбаларининг аҳамияти жуда катта. Биргина «Силсима ас-салотин» асарида Туркистон подшоҳларининг Рум (усмонийлар), Эрон, Ҳиндистон давлатларининг ҳукмдорлари билан олиб борган ёзмамаларининг йиғирматта намунаси келтирилган⁵. Улар орқали биз XVI—XVII асрларда минтақадаги геосиёсий аҳволни масавура қилишимиз, унга баҳо беришимиз қийинмас. Ё бўлмаса, 1206 йили Лоҳурда ёзилган «Тарихи Муборақшоҳий» асарида Туркистондаги бошқарув, маданий ҳаёт, эътиқод масаласига доир қимматли маълумотларни учратамиз⁶.

Ихтиёрийида тўғридан-тўғри марказий ва маҳаллий бошқарув, давлат муассасалари, ҳукмдорлар, ҳокимлар, умуман, давлат амалдорларига қўйилган талаблар, уларнинг ахлоқий жиҳатлари устида сўз юритилган тарихий асарлар мавжудлиги қувончли ҳолдир. Зеро, шундай йўналишдаги махсус адабиётларнинг ўз пайтида дунёга келгани биздаги давлатчилик анъаналари, уларнинг муайян тартиблар асосида қуриб келинганидан диалог беради. Масалан, Шарафиддин Али Ҳазрий «Зафарнома»сида бошқарув масалаларига алоҳида тўхталганимаса-да, аммо асардан бу борадаги гувоҳликларни топиш мумкин. Чунончи, Амир Темур даври давлат бошқарувидаги адлия вазирлиги (девори мазолим) тўғрисидаги маълумотни биз айнан Ҳазрийдан топдик⁷. Аммо ижроия тизимига алоқадор гувоҳликларнинг асосий қисmini эса шу йўналишдаги махсус асар «Темур тузуклари»дан олдик⁸. Бироқ бу бошқарув масалаларини тадқиқ этишда сулолавий, умумтарих, минтақавий тарих услубидаги асарларнинг аҳамиятини кам-

¹ Гўлбаданов. Ҳумононома. С. Азмижнова таржимаси. Тошкент, 1959; Абул Файз Алоий. Акбарнома. Ўзбекистон ФА ШИ Қ.Ж. Рақами 1345 (1-жилд), 841 (2-жилд), 1721 (3-жилд); Низомиддин Ақмод. Табақоти Акбарий. Ўзбекистон ФА ШИ Қ.Ж. Рақами 1535; Абул Кодир Бадлоий. Мунтахаб ат-таворих. Ўзбекистон ФА ШИ Қ.Ж. Рақами 25; Нур ад-Дин Жаҳоншир. Тузуки Жаҳонширий. Ўзбекистон ФА ШИ Қ.Ж. Рақами 11382; Абд ал-Ҳамид Лоҳурий. Подшоҳнома. Ўзбекистон ФА ШИ Қ.Ж. Рақами 24; Муҳаммад Солиҳ Камбу. Амили Солиҳ ал-мавсу ба Шоҳжаҳоннома. 1—3-жилдлар. Лоҳур, 1967; Муҳаммад Қозим мушший. Оламтирнома. Ўзбекистон ФА ШИ Қ.Ж. Рақами 376; Муҳаммад Соқий. Масири Оламтирий. Ўзбекистон ФА ШИ Қ.Ж. Рақами 12444; Муҳаммад Бастовархон. Мирот ал-олам. Сожида Алавий нашри. 1—2-жилдлар. Лоҳур, 1979 ва бошқалар.

² Силсима ас-салотин. 128—1336, 137а, 1386—1436, 1516—154а, 158а—159а, 1886—189а, 1896—1926, 194а—196а, 198а, 206а—209а, 223а—224а, 226а—229а—261а, 280а—2816, 305а, 308а—302а варақлар.

³ Фахриддин Муборақшоҳий. Тарихи Муборақшоҳий. Д. Росс нашри. Лондон, 1927, 42—48 ва бошқа бетлар.

⁴ Зафарнома, 316-бет.

⁵ Темур тузуклари. А. Согуний ва Х. Кароматов таржimai; Б. Аҳмедов таҳрири остида. 1996, 107—108-бетлар.

¹ Жизнеописание, с. 245—283.
² Муқимхонская история, с. 93—101.
³ Муҳаммад Солиҳ Камбу. Амили Солиҳ ал-мавсу ба Шоҳжаҳоннома. Лоҳур, 1967, 2-жилд, 362—444-бетлар; Ҳожи Мир Муҳаммад Соқий. Силсима ас-салотин. Болдоян кутубхонаси. Рақами 169, 204 а — 2616-варақлар.

ситмайди. Масалан, сомонийлар даври бошқарувдаги де-
вонлар тизими ҳақида бирдан-бир тўлиқ маълумот фақат
Наршахидда бор¹.

Давлат ишлари, бошқарув тизими билан боғлиқ
қарашлар муҳассастанган асарларнинг бизга маълумла-
ридан энг қадимилари IX—X асрларга бориб тақалди. Биз
бу ерда Абу Наср Форобийнинг (873—950) «Фозил шахар,
жоҳил шахар, бузук шахар (адашган шахар) ҳақида ки-
тоб», «Фозил шахар аҳлининг бошланғич қарашлари
ҳақида», «Шаҳарни ўрганиш ҳақида китоб», «Миллат
(халқ) ва шахрни бошқариш ҳуқуқлари тўғрисида сўз»,
«Аскарларни бошқариш ҳақида сўз», «Шаҳар жамоалари
ҳақида китоб», «Умумий бошқариш (сиёсат) китоби»
каби асарларни назарда тутмоқдамиз². Чунончи, Абу
Наср Форобий шахар ҳоқимига талабларни шундай белги-
лаган: «Ҳоким соғ-саломат, фаросатли, ўткир хотирали,
зўжко, нотик, билимга чанқоқ, барча нарсда нафсини
тия оладиган, ҳақиқатпарвар, нафсониятли, молпараст
бўлмаслиқ, адолатпарвар, қатъий ва жасур бўлиши ло-
зим»³.

Қорахонийлар саройида хизмат қилган Юсуф Хос
Ҳोजибнинг «Қутадғу билег» асарида ҳам амалдорларга
шундай талаблар қўйилганини кўрамиз. Чунончи, мураллиф
вазир оқил, илми, доғорақ, имонли, кўзи тўқ, ҳисоб-
китобни пухта эгаллаган бўлиши керак, шундагина ундан
элга наф мегади, деб ҳисоблаган. Юсуф Хос Ҳोजиб
шунингдек, подшоҳлар, лашкарбошилар, элчилар, олимлар,
деҳқонлар, савдо аҳли тўғрисида, уларнинг жамиятдаги
ўрни ҳусусида ҳам қимматли фикрларни қолдирган⁴.

Мазкур ўйналмишдаги асарлар сирасига Унсур Маоллий-
нинг «Қобулнома» (XI аср), Низому мулкнинг «Сийёсатно-
ма», «Дастур ал-ғузаро», «Қонун ал-мулк» (XI), Ҳазза-
лоийнинг «Насиҳат ал-мулк» (XI), Амир Темурнинг «Те-
мур тузуклари» (XIV), Ҳамдуллоҳ Муштафийнинг «Нуз-
хат ал-қулуб» (XIV), Рузбехон Бухорийнинг «Сулук ал-
мулк», Хондамирнинг «Дастур ал-ғузаро», «Қонуни
Хумоюнӣ», Қози Ихтиёриддин Турбатийнинг «Ахлоқи
Хумоюнӣ», Ҳасан мушшӣ Ҳоконийнинг «Ахлоқи Ҳақи-
қий», Абул Фазл Алломиёнинг «Ойини Акбарий» (XVI),
Муҳаммад Боқирхоннинг «Муваззай Жаҳонگیرий» (XVII),

Мирза Боди девоннинг «Мажмаъ ал-арқом» (XVIII),
Аҳмад Донишнинг «Наводир ал-вақое» (XIX) асарларини
ҳам қиритамиз¹.

Мазкур манбаалар билан таништиш жараёнида давлат,
давлатчилик, жамият бошқаруви тўғрисида қарашлар
бизда айтайлик, ҳамманинг оғзига тушган Никколо Ма-
киавеллининг (1469—1527) бу борадаги қарашларидан²
анча олдін илмий-назарий шакл олганининг гувоҳи бўла-
миз. Тўғри, уларда ҳам худди ўша европаликларда бўлгани-
дек, ўз замонаси тартиблари, тараққиёт даражаси, та-
факкурининг хос кўринишлари, таъсири бор. Бунис мумкин
эмас. Аммо, энг муҳими, шундай қарашлар анъанаси
бўлган, ижтимоий фикрнинг бошқа соҳалари қатори ўз
ўйналмишга эга тарзда ривожланиб борган. Шу маънода
давлат ва унинг тилсоли бўлиши ҳукмдорга қўйилган та-
лаблар, ҳукуматнинг жамият олдидagi мажбуриятлари
ҳусусидаги масаввур ва қарашлар диққатни тортмай қол-
майди. Масалан, Низому мулк бундай ёзган: «Ҳукмдор ду-
нени обод этиш билан машғул бўлмоғи лозимки, қоризлар
чиқариш, барча фойдаланиши учун ариқлар қаздиришдан
(тортиб), катта дарёлар устига кўприклар қуриш, қиш-
лоқлар ва экинзорларни обод қилиш, қалбалар тиклаш,
янги шахарлар бунёд этиш, олий иморатлар қўтариш ва
уй-жойлар барпо қилишгача (ишларни) ўрнига қўйсин.
Катта ўйлар узра рабонтлар қурдирсин, илм талабгорлари
учун мадрасалар солдирсинки, (улар) унинг номини абадий
қилгусидир ва бу эзгу ишларнинг савоби нариси дунёда унга,
(абадтга), меъгузидир, ҳафр дуоси (унинг номига) ҳеч
тўхтамағай»³. Бошқача қилиб айтганда, жамиятдаги
тартиблар, ижтимоий адолат масаласи ҳукмдор, давлат
фаолияти орқали ўрнатилиши фикри олдинга сурилган.
Зеро, «Худойи таоло ҳар бир замонда халқ орасидан бир
кишини тандаб, уни подшоҳлик ҳунарлари ила орасга
қилиб, машхур этгай... тоат ўйидан юрғучи райийат
эрса ўз юмушлари билан машғул бўлғай. Подшоҳ (уларни)
зўлмдан осуда сақлағайким, то уларнинг адолат соясиди

¹ Бухоро тарихи, 30-бет.
² Карант. Хайруллаев М. М. Форобий. Тошкент, 1963, 84—85, 123-бетлар.
³ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри, 159—160-бетлар.
⁴ Юсуф Хос Ҳोजиб. Қутадғу билег. Тошкент, 1990, 9, 17, 40, 50—62, 93—99
бошқа бетлар.

¹ Қобулнома. Тошкент, 1973; Низом ал-мулк. Сийар ал-мулк (Сийёсатнома).
Техрон, 1994; Ҳаззолий. Насиҳат ал-мулк. Техрон, 1315—1317 (X); Ҳамдуллоҳ
Бухорий. Сулук ал-мулк. Ўзбекистон ФА ШИ Қ.Ж. Рақами 616; Рузбехон
Қонуни Хумоюнӣ. Техрон, 1372 (X); Абул Фазл Алломиё. Ойини Акбарий.
Ўзбекистон ФА ШИ Т.Ж. Рақами 5245; Мирза Боди-деван. Мажма ал-арқом.
Перевод А. Б. Вильдановой. Москва, 1981; Зайдулло Сафо. Тарихи адабиёт дар
Ирон. 2, 5 (3)-жилдлар. 137 (X); Аҳмад Дониш. Наводир ал-вақое. Тошкент,
1964.

² Карант. Макиавелли Никколо. Государь. Москва, 1990. **УВЕДАН** **Д**
³ Низому мулк. Сийёсатнома, 12—13-бетлар.

роҳатида ҳаёт кечирсинлар»¹. Қўрилиб турганидек, ўрта асрларга ҳос равишда адолатни подшоҳдан кутиши, адолатни ҳукмдор сиймоси мавзуси Низомул мулк қарашларида ўз аксини топган, амалда ҳам шундай бўлиб келган. Демократик, яъни ҳалқ ҳоқиятини шаклланган даврда яшаб туриб салкам минг йил бурунги қарашларни танқид ва таҳлил қилиш осон. Уларга табиийлик кўзи билан қараш керак. Давлатчиликимиздаги демократик босқичга етиб келганимизга қадар кечган тараққиёт йўлимиз босқичлари ўрнида қабул қилишимиз лозим.

Ҳукмдорлик Яратган томонидан юқтирилиши фикри-ни биз «Темур тузуклари»дан ҳам топамиз. Чунончи, унда шундай дейилади: «Тангри таоло ҳар ноз йида Мухаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож бериш ва (унинг) янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккизинчи ноз йилликда (яъни XIV аср — А.З.) Амир Соҳибқирон ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди»². Аммо «Темур тузуклари»нинг давлат ва жамият бошқаруви тўғрисидаги қарашларнинг сифатий ривожидан тўтган алоҳида ўрни бор. У ҳам бўлса, асарда давлат ва жамият ўртасидаги муносабатларни ҳуқуқий асосда куриш ғояси кенг тарғиб қилинишидан билинади. «Бу тузукларни, — деб ёзади муаллиф, — салтанат шиларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар... Улар ҳам ушбу тузукка амал қилсинлар»³. Диккатга сазовор томони шундаки, давлатчиликимиз тарихида давлат бошқаруви ҳақида асар ёзиб қолдирган ягона буюкшодор Амир Темур ҳисобланади. Умуман олганда, бу дунё халқлари ўтмиш тарихида камдан-кам учрайдиган ҳолатдир. Узбек давлатчилигининг Амир Темур ва темирйонар бошқарган даврини таҳлил қилишда, давлат бошқаруви тизимининг тарихий тараққиёт йўлининг ўзига ҳос томонларини аниқлашда «Темур тузуклари» бизга низоҳат бўли келди. Масалан, Низомул мулкнинг юқорида келтирилган «тоат йўлидан юрувчи райийат» тушуничасига асоси ўлароқ, Амир Темур жамиятнинг бирон табақасига ажратмайди. Тартиқ ўз замонаси тартибларига мос равишда у жамиятнинг ўн икки тоифага тақсимласа-да, асосий моҳият эътибори билан мажбур ўн икки тоифага асоси бўлиши тўро-тузуклар ва қонун-қоидаларни ҳам шу

ўн икки тоифага боғлаб тузди», — деб таъкидлаганди Амир Темур¹. Эътибор беринг, тузуклар, қонунлар тоифаларга мослаштирилган, аксинча эмас.

Умуман олганда, жамиятнинг қонунлар асосида бошқариш маданияти бизда энг қадимги даврлардан шаклланиб келгани ҳақида тарихий гувоҳликлар етарли. Чунончи, хитой тилида битилган тарихий асарлардан «Бейши»да (VI асрга тегишли) юртишимиздаги бу борадаги аҳоли ҳақида шундай маълумотлар бор: «Уларда ибодатхонада сақланган туркий тузуклар тўйлами бор. (Бирон жиноятчи-га) жазони белгилашда мажбур тузуклар (тўйламини) олиб, (унга суянган ҳолда) ҳукм чиқарадилар»². Яъни қилинган жиноят учун жазони бирон-бир шахс эмас, балки муайян ҳуқуқий меъёрлар белгилаган ва у ҳамма учун баробар қўлга эга бўлган.

Улкамизга ислом дини кириб келиши муносабати билан жамият ҳуқуқий ҳаётида янги ҳукмрон мафкура асослари билан боғлиқ муайян ўзгаришлар рўй бергани шубҳасиз. Аммо дастлабки йилларданок, усуний эъдиётлар бўлмаган ҳолларда ислом маҳаллий ҳуқуқий меъёрларга қарши чиқмаган, улар сақланган³. Шу ўринда бир гапни айтмасдан шижоғ йўқ. Мамлакатимизда ислом дини қарор топгандан кейинги даврлардаги тараққиётнинг баъзи йўналишларини ислом тушуничаси билан боғлаш одати бор. Масалан, ислом маданияти, муқулмон қонуничилиги, деган гаплар. Мажбур тушуничаларга эътиқоди ислом бўлган халқ маданияти, жамият қонуничилиги нуқтаи назаридан ёндашиш тўғри, албатта. Аммо баъзан учраб турадиган ҳолатлар, чунончи, маданий ривож белгиси сифатида динни асос қилиб олиш ҳақиқатга тўғри келмайди. Зеро, Туркистонда маданият, қонуничилик исломга қадар ўз йўлида ривож топиб келган ва бу ўзига хослик VII асрдан кейин ҳам моҳиятан ўзгариш топгани йўқ.

Қонуничилик борасида ҳам Туркистонда қадимий тарихий анъаналар бўлган. Ислон даврига келиб бу анъаналар янги мафкуравий ривож босқичида кечиб борди, ҳоло. Муштаҳкам тарихий илдиизга эга бўлгани учун ҳам туркистонлик қонуничинослар (фақихлар) фаолияти таъмомила муқулмон дунёсида тан олинган. X—XI асрлардан юксалиш йўлига кирган «Моёароуннаҳр фикҳ (қонуничинослик) мактаби таъсирида Сурия, Миср, Қишқ Осие ва бошқа муқулмон мамлакатларида шу мактаб тарафдор-

¹ Ўша жойда, 81-бет.

² Собрание сведений. Т. 2, с. 271.

³ Ислам. Энциклопедический словарь. Москва, 1991, с. 294.

¹ Темур тузуклари, 11—12-бетлар.

² Ўша жойда, 74-бет.

³ Ўша жойда, 68-бет.

лари марказлари юзага келгани» маълум¹. Шу маънода давлатчилик мавзусини тадқиқ этишда туркистонлик қонунинос олимларнинг ўтмишда яратган қатор асарлари қимматли манда бўлишини алоҳида таъкидлаган бўлардиқ. Биргина Бурхониддин Марғинойнинг (вафоти 1197 йил) «Ҳидоя» асарида жамиятнинг ўша кезларидаги ҳужуқий ҳолатини кўз ўнгимизда гавдалантирадиган қандадан-қанча маълумотлар бор. Чунончи, бу асарда ҳужуқий, ахлоқий меъёрлар, ошпа ва никоҳнинг ҳужуқий асослари, давлат ва ҳужуқ қурилиши, жиноий жавобгарлик, мулкчиликнинг ҳужуқий кафолатлари, доираларига оид қарорлар, ажрилар, шарҳлар (закоат, никоҳ, талоқ, уғирлик, жазо, вақф, судхўрлик, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик бериш, дағвогарлик, мулкчилик, мерос, ижара, шахс дахисизлиги ва ҳоказо) аниқ ва лўнда баён қилинган². Шунинг учун ҳам мажкур асар мусулмон дунёсида, айниқ-са, Ҳиндистон ва Кичик Осиёда ўз вақтида катта обрў-эътибор қозониб, амалий истифодада бўлган.

Қонунинос олимларимиз фаолияти кейинги асрларда ҳам ҳеч бир сусаймагани аниқ. Бўнага ҳозирда ўзимизда ва чет эл кутубхоналари, жамғармаларида сақланаётган фиксга оид юзлаб асарлар далилдир³. Биз танлаган мавзу учун уларнинг аҳамияти шундаки, ҳужуқий давлат, ҳужуқий жамият тушунчаси Ўзбекистонга четдан кириб келмаганини, ҳаётни ҳужуқий асосларда ташкил қилиш бизга ажодлардан қолган маданий мерос эканлигини амада кўрсата оламиз.

Ҳулаас, кўриб ўтганимиздек, мавзунинг мандавий асослари кенг. Давлатчилигимиз тарихини ёритиш учун турли тилларда битилган тарихий асарлар сони кўп. Уларда жамланган ҳужжатлар, материаллар ўзбек давлатчилиги қадимий тарих ва узоқ таракқиёт йўлига эга эканлигини илмий равишда исботлайди.

Ушбу илмий тадқиқотни ёзиш жараёнида биз, ўзинингдек, яқин ўтмиш тарихчи олимлари асарларидан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилдик. Юқорида совет таърихшунослиги нима бўлганда ҳам умуман минтақамизда давлатчилик анъаналари бўлагини барибир инкор қилмаганини айтиб ўтган эдик. Ҳақиқатдан ҳам шундай. Чунки бор нарсани бутунлай яшириш қийин. Шунинг учун ҳам совет тарихчилари мавзуни бир бутун жараён, ўзбек

халқи номи билан бўлмаган ҳолда эмас, синфийлик нуқтаи назаридан ёритишга урингандлар. Жамиятнинг қонуналар асосида, муайян тизимлар доирасида бошқарилагани масаласи умуман очиб берилмаган. Давлатчилигини у ёки бу даврда бошқарганларга «золим, ҳукмрон синф манфатларининг ҳимоячиси, босқинчи», деган таъғилар урилган. Асрлар давомида олиб борилган бунёдкорлик ишларида давлатнинг ўрни беқияс бўлаганлигини биллиб туриб, давлатчилигимиз анъаналарини ерга уриш, ўтмиш ҳукмдорларини камситиш йўли тутишган, тарихий ҳақиқат очилмаган. Мақсад битта — социалистик тузум ва давлатчиликнинг афзаллигини кўрсатиш, тарихни коммунистик мафкура тарғиботчисига айлантириш. Шу сабабдан ҳам биз совет илмий адабиёти намуналарига! танқидий кўз билан қараб, айни чоғда илмий ҳолисликни сақлашга ҳаракат қилдик.

1991 йили Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг қайта тикланиши ва унинг кейинги йилларда мустаққамланиб, замонга мос равишда шаклланиб бориши жараёни-ни ёритишга келсак, бу ерда мандавий таъминланганлик, воқеаларни шахсан мушоҳада қилишда бирон-бир жиддий қийинчилик йўқ. Зеро, бир томондан, бугунги тадқиқотчи мажкур ишларнинг жонли гувоҳи бўлса, иккинчи томондан, давлатчилигимизнинг қайта шаклланиши жараёни оммавий ахборот воситалари, Олий Мажлис ахборотномлари, турли расмий ҳужжатлар тўғрисида, бир қатор илмий, илмий-оммабон ишларда ўз аксини тошган. Учинчидан эса, ХХ асрнинг 90-йилларидаги ўзбек давлатчилигининг аҳоли, унинг олдига турган вазифалар, давлатнинг жамиятдаги ролини тўлақонли тасаввур қилишда катта қимматга эга бўлган яна бир манда бор. У ҳам

¹ История Узбекской ССР. Т. I. Книга первая. Ташкент, 1955. Книга вторая. История народов Узбекистана. Т. 2. Ташкент, 1947; История Узбекской ССР. Т. 3. Ташкент, 1953; Узбекистон ССР тарихи, I—IV жилдлар. Тошкент, 1967—1971; Гафуров Б. Г. Таджики. Москва, 1972; Бартольд В. В. Иран. Москва, 1969; Агажанов С. Г. Селькупиды и Туркмены в XI—XII вв. Алшхабад, 1969; Петросян Ю. А. Османская империя. Моушество и гибель. ква. 1986; Центральная Азия в купанскую эпоху. Т. I. Москва, 1974; Якубов-торки. Журнал «Вопросы истории», 1946, № 9; Гумилов Л. Н. Древнее ком ханстве в XVI—первой половине XIX века. Т. I. Ташкент, 1966; Т. 2. 1970; Давидович Е. А. Политическая история Ахеменидской державы. Москва, 1985; Душанбе, 1964; Навиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. Ташкент, 1973; Житов К. Е. Победа Великой Октябрьской революции в Узбекистане. Ташкент, 1957; Аминова Р. А. Аграрная политика советской власти в Узбекистане. Ташкент, 1963 ва бошқалар.

¹ Хидоя. Комментарий мусульманского права. Т. I. Ташкент, с. 38—39.
² Хидоя, 42—66.
³ Каринг. Собрание Восточных рукописей (СВР). Т. IV, V, X, XI. Ташкент, 1955, 1957, 1975, 1987.

бўлса, муस्ताқил Ўзбекистон давлатининг биринчи Президенти Исрол Каримовнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари-
ни ўз ичига олган мабузалар, суҳбатлар, рисолалар, асар-
лардир¹.

Тадқиқотчи урун Исрол Каримовнинг ижтимоий-сиё-
сий қарашлари уч жиҳатдан қизиқ ва муҳимки, биринчи-
дан, Исрол Каримов Ўзбекистонни муस्ताқилликка олиб
келди, кейинги тараққиёт йўлининг асосий йўналишлари-
ни белгилаб берди. Иккинчидан, хоҳаймиэми ё йўқми,
бундан қатъи назар, минг йиллар давомида биринчи рах-
бар, давлат бошчилигининг роли катта бўлиб келган жами-
ятимизнинг ушбу йиллардаги тақдири кўп жиҳатдан
Президентнинг дунёқараши, салоҳияти ва фаолиятига
боғлиқ эди. Учинчидан эса, фақат «совет» тузумиғина
тарихдаги шахнинг ролини инкор қилиб келди. Қолган
бас. Шу маънода бир тузумдан иккинчисига ўтиш босқи-
шида ҳар қандай жамият учун тарихий шахс, миллий
метакчининг аҳамияти, унинг ижтимоий-сиёсий қарашла-
ри беназир бўлиши шубҳасиз.

Исрол Каримов фаолиятининг биз танилаган мавзу
учун яна бир муҳим томони бор. У ҳам бўлса, унинг ўзбек
давлатининг тарихи, бузулган ҳолати, келажаси тўғриси-
да қарашларидир. Бу борада, айниқса, Исрол Каримов-
нинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағисида: хавфсизликка
таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолат-
лари» асари диққатга сазовордир. Асарнинг тадқиқ қили-
наётган мавзу билан боғлиқ урта энг асосий жиҳатига
ётиборни жало қилсак.

Биринчидан, асар ўзбек давлатчилигининг 2700 йил-
лик тарихи мобайнида мавжуд бўлиб келган қонуният-
лар, омиллари, уларнинг ижобий ё салбий аҳамият касб
тоғналигидан қатъи назар, бир тизимга солинган таҳли-
лдир. Чунончи, минтақавий можаролар, дин ва давлат,
миллатлараро муносабатлар, жиноятчилик, маҳаллийчи-
лик, уруғ-аймоқчилик каби омиллар ўз замонасига қараб
шаклан ўзгариб турган бўлса-да, аммо моҳият эътибори
қилин олганда давлат қурилиши, жамият ҳаётида ўз
рўиға эга бўлиб келган. Аммо аждодларимизнинг ижти-

¹ Қаранг: Исрол Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, маффу-
а, 1-жилд. Тошкент, 1996; Биздан озода ва обод Ватан қолсин, 2-жилд,
Тошкент, 1996; Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир, 3-жилд, Тошкент, 1996;
унёлкорлик йўлидан, 4-жилд, Тошкент, 1996; Янгира фикрлаш ва ишлаш —
бир талаб, 5-жилд. Тошкент, 1997; Ўзбекистон XXI аср бўсағисида: хавфсиз-
ликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент,
1997; Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида, 6-жилд. Тошкент, 1998.

моий-сиёсий қарашларида мазкур омилларнинг давлат ва
жамият қурилишидаги таъсири тадқиқ қилинмаган. На-
тижада муаммо муаммолиғича қолаверган. Ҳар бир янги
авлод унга тўқнаш келаверган. Масалан, маҳаллийчилик
ва минтақавий можаролар. Моҳиятан айни шу икки омил
XVII—XVIII асрларда давлатимизнинг уға (Бухоро амир-
лиги, Ҳива ва Қўқон хонлиқлари) бўлиниб, XIX асрда эса
Россия мустамлакасига айланишига сабаблардан бири
бўлганлиғи сир эмас. Ё бўлмаса, яна бир тарихий муам-
мо—давлат қудратини ошириб бориш, эришилган марра-
ларни сақлаш ағнасининг шаклланимаганилиғи. Тан олиш
керак, ўтмишда бир неча мартаб бўлиб ўлган салтанатларга
асос солингани, илм-фан, маданият соҳаларида тарихий
ва ўз даври учун оламшумул ютуқларни қўлга қуриштири-
мига қарамай пировадидида юксалишни яна бошдан бош-
лашмига тўғри келган. Исрол Каримов асарининг ик-
кинчи боби эса тўғрилиғича айнан ушбу тарихий масала
таҳлимига қаратишган. Унда ик бор давлатчиликни
шакллантириш, мустаҳкамлаш ва мазкур жараёнда
мафкура, маънавият, давлат институтлари, иқтисо-
диёт, инсоний, табиий ресурсларнинг ўрни, халқаро муно-
сабатларнинг таъсири, ташки дунё билан ҳамкорлик
каби омиллар муайян бир кетма-кетликда ва, демак,
ўзаро боғлиқликда тадқиқ қилинган.

Иккинчидан, ўтмишда амалда бўлган ижтимоий
қарашларга кўра давлат қудрати, жамият ҳолати, асо-
сан, ҳужмрон сулола, яқка ҳужмдор фаолиятига боғлиқ
бўлган. Чунончи, одамларнинг онгида давлат—тахт
ҳужмдорга Яратган томонидан ато қилингандир, деган
фикр қатъий ўрнашган эди. Яқка ҳужмдорлик асосида
қурилган ижтимоий-сиёсий тузум учун ҳар ҳолда табиий
бўлган мазкур ақида сўнги асрларда ҳам ҳеч бир ўзгариш
топмаган. Ваҳоланки, ушбу даврда дунёнинг бошқа қисм-
ларида, хусусан, Ғарбда жамият ва давлат ҳаётини
ташкил қилишда «қўйи» табақаларнинг ҳам ўз ўрни ва
ҳуқуқи борлиғи билан боғлиқ қарашлар изчи ривожлана
бошлаган. Бир сўз билан айтганда, давлат тараққиётини
таъминлашда жамиятда мавжуд барча ижтимоийлардан
фойдаланиш, уларни сафарбар қилиш илми биз учун энди
ағнага айланмоқда. Исрол Каримовнинг зикр этилган
асари айнан мазкур талаб асосида яратилган биринчи
салмоқли қадамдир.

Учинчидан, асарда ўзбек давлатчилиғи тарихи
тараққиётига хос бўлган, аммо ҳанузгача таърифланма-
ган бир муҳим қонуният очиб берилган. У ҳам бўлса,

ИЛК ДАВЛАТЧИЛИКНИНГ АСОС ТОПИШИ ВА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ МИЛОДДАН АВВАЛГИ ТАРИХИ

Ўзбек давлатчилигининг энг қадимий тарихий даврларини ёритишда биз археологик қазинмалар натижалари, маҳаллий ёзма адабиёт намуналари (масалан, «Авесто», кўҳна эроний битиклар, юнонлик, хитойлик, ҳиндистонлик ва бошқа ерлик муаллифлар ёзиб қолдирган манбалар)дан фойдаландик. Албатта, бу борада қийсий ўраниш, тарихий-маданий тараққиёт қонуналари, анъаналарини ёдда тутиш каби илмий-манتيқий усулларни истифода этдик.

Милоддан аввалги I-мингйиллик бошларида ажодларимиз темирни қайта ишлашни ўрганиб олдилар. Демак, ҳар қандай тараққиётнинг турткиси бўлиб келган меҳнат қуролирининг такомиллашиши учун кент йул очилган. Бу эса ўз навбатида инсон фаолиятининг кенгайиши ва жадаллашишига сабаб бўлган. Мазкур ҳол жамиятнинг барча соҳалари: сиёсий, ижтимоий, маданий, иқтисодий, ҳалқаро муносабатларда тегишли сифат ўзгаришларига туртки бўлган бош омиллардан бири ҳисобланади.

Илмий изланишлар шундан гувоҳлик берадики, милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмида мамлакатимиз ҳудудида, умуман минтақамизда тоғ жинсларини қайта ишлаш (масалан, темир, олтин, қалайи, кўрошпин ва ҳоказолар), улардан уруш, меҳнат қуроллари ясаш, кулолчилик, тўқувчилик, қурувчилик, заргарлик, кemasozлик каби соҳалар ривож топган. Бугунги кун нўжтай назаридан қараганда бунда ҳеч қандай ажабланарли жой йўқдек кўринса-да, аммо 2500—3000 йил муқаддам мавжуд шарт-шароитлар юзасидан олганда мазкур тарихий гувоҳликлар гоғ сермазмун аҳамият касб этиши лозим. Зеро, ўша узок ўтмиш замонларда дунё харитасида тарихий-маданий раvнақнинг ана шундай юқори босқичида турган ўлкалар сони бармоқ билан санокли бўлган. Худди шу даврда узунлиги бир неча ўн километр, эни бир неча ўн метрни ташкил этган канал-

«Тарихий нўжтай назардан олганда, Марказий Осиё давлатини миллийлик белгисига қараб ташкил этиш анъаналарига эга эмас эди. Бу ерда Россия томонидан мустанлака қилиб олнгувча мавжуд бўлган ҳамма давлатлар асосан сулолавий ёки худудий (Бухоро, Кўкон, Хива хонликлари) принциплар бўйича ташкил этилар эди»¹. Яъни давлат миллат номи билан аталмаган. Демак, 1991 йили давлат мустанқиллигимиз қайта тикланишининг тарихий ши билан боғлиқ — шу санадан бошлаб давлатимиз миллийлигимиз номида ривожланиш йўлига кирди.

Давлатчилик тарихи мавзуси ҳақида сўз кетганда Ислам Қаримовнинг ўзбек давлатчилиги тарихининг обрў-этиборини ўз ўрнига қўйишда, уни юзага чиқариш билан боғлиқ тадбирларни амалга оширишдаги хизматларини алоҳида таъкидлаш зарур. Чунончи, 1997 йили Хива шаҳарининг 2500 йиллигини нишонлаш кўнида Ислам Қаримов ўзбек давлатчилиги 2700 йиллик тарихга эга эканлигини бутун дунёга расман эълон қилган биринчи олим ва миллий ораҳбар бўлди. Бу билан давлатчилигимизнинг тарихий обидиси масаласига узил-кесил равшанлик киритилди. Бундан ташқари, Ислам Қаримов умуман ўзбек халқи тарихини, ҳусусан, давлатчилик тарихини ўрганишининг асосий масалаларига бағишланган «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» номи алоҳида асарининг² ҳам муаллифидир. Мазкур рисолада биз тадқиқ қилаётган мавзу ҳусусида, жумладан, шундай савол қўйилган: «Ўзбек давлатчилиги қайси асрда пайдо бўлган? Қандай тарихий босқичларни ўсиб ўтди? Мутахассислар, балки, тўшунтириб берарлар, балки, аниқ жавоблари бордир?»³.

Ушбу саволлар мутахассислар олдига каттадан-катта вазифаларни қўйиши табиий. Зеро, давлатчилигимизнинг кўп минг йиллик тараққиёт йўлини ўрганиш бугунги кунда энг долзарб илмий-амалий масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Ҳужмингизга тақдим этилаётган ушбу илмий тадқиқотни эса бу борада амалга оширилган ик қадмлардан бири сифатида қабул қилишингизни тилаб қола-

¹ Ислам Қаримов. Ўзбекистон ХХI аср бўғасида... 101-бет.

² Ислам Қаримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998.

³ Ўша жойда, 11-бет.

лар қазилган. Милоддан аввалги VII—VI асрлардаёқ Хоразмда улкан сунъий суғориш тизимлари ишлаб тургани маълум¹. Сунъий суғориш ишларининг бу даражада эътиборли бўлганлиги аждождаримиз ҳаётида деҳқончиликнинг тутган ўрнидан гувоҳлик беради. Ҳақиқатан ҳам ўша вақтларда дон, мой берувчи ўсимликлар етиштириш, полизчилик, боғдорчилик каби соҳалар ривожланганини олимлар исботлаб беришган.

Мазкур давр ижтимоий муносабатларига тўхталдиган бўлсак, «Авесто»да (милоддан аввалги VIII—VII асрлар) коҳинлар, ҳарбийлар, деҳқонлар ҳамда хунармандлар каби ижтимоий табақалар тилга олинади.

Милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмига хос яна бир муҳим жиҳат бор. У ҳам бўлса, ушбу мингйилликнинг VIII—VII асрларида шаҳар маданиятининг янада тараққий топиб бориши билан боғлиқ. Масалан, энг сўнгги маълумотларга кўра, Самарқанд милоддан аввалги VIII асрдаёқ шаҳар қиёфаси ва мазмунини олиш йўлига кирган эди. Тахминан шу даврда ё бир оз кечроқ Жива, Бухоро, Термиз, Ҳазорасп, Шахрисабз (Каш, Кеш), Кува каби шаҳарлар ҳам асос топа бошлаган. Мазкур жараённинг биз учун аҳамияти шундаки, шаҳарлар тарихи бу маъмурий-бошқарув, яъни давлатчилик тарихи ҳамдир. Зеро, шаҳар маданиятини бошқарувсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Аждождаримиз ички тараққиётни бир маромда тутиш билан бирга ташқи муносабатларга ҳам алоҳида эътибор берганлар. Масалан, милоддан аввалги 3—2-мингйилликларда аждождаримиз Шимолий Ҳиндистон, Жазира (Месопотамия), Миср каби ўлкалар билан борди-келди қилганлар². Қадимги ташқи алоқаларимизнинг Эрон хулудига асос солинган Мидия давлати билан боғлиқ томонлари ҳам диққатга сазовордир. Ми-дия кўҳна Осурия (Ошур), Урарту каби давлатларни ўзига бўйсундирган қудратли давлат (милоддан аввалги VII—VI асрлар) ҳисобланади. Ваҳоланки, Мидия давлатининг барпо бўлишида сақларнинг маълум ҳиссаси бўлганлиги манбаларда аниқ кўрсатилган³. Кучга кириб олгандан кейин эса Мидия минтақамизга таҳдид сола бошлайди. Бу эса ўзаро тўқнашуларга сабаб бўлади. Шулардан бири ҳақида юнонлик Диодор (милоддан аввалги I аср) қуйидагича ҳикоя қилади: «Артин под-

шоҳлиги даврида парфияликлар мидияликлардан ажралиб чиқиб, ўз ер ва шаҳарларини сақларга топширдилар. Шунда сақлар ва мидияликлар ўртасида уруш бошланди... Охири (ўзаро) сулҳ тузилди... Сақ подшоҳлари мидиялик асирларни Танаиду (яъни Сирдарё — 4.3.) томон кўчириб олиб кетдилар»¹.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган маълумотлар асосида биз минтақамизнинг милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмидаги ижтимоий, сиёсий, иқтисодий аҳволи, ташқи алоқалари хусусида бир қадар тасаввурга эга бўлдик. Энди ўз-ўзидан бир манتيқий савол туғилади: ўз замонаси учун шундайин жадвал ва сермазмун сиёсий, ижтимоий, иқтисодий халқаро муносабатлар боши-охири йўқ, тизгинсиз бир чексизликда кечганими, ё бўлмаса уларни жигловлаб турадиган, манфатли равишда тартиб доирасига солувчи тизим мавжуд бўлганми? Албатта, шундай тизим бўлган ва бу давлат, давлатчилик тизимидир. Ўз даври учун «баҳайбат» каналлар қурилиши, яратилган сунъий суғориш тизимини идора қилиш, давлатчилик тартиблари йўлга қўйилган қудратли, шундоққина ёнгинада жойлашган салтанат (Мидия) билан тенгма-тенг муносабатда бўлиш маълум бир сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, маданий асосларда уюшмаган маконда юз бериши мумкинми? Албатта, йўқ. Хуллас, милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмида, аниқроғи VII асрлардаёқ мамлакатимизда давлатчилик асослари узил-кесил тартиб топган, дейишга ҳақлимиз.

Мазкур давлатчилик асослари кўҳна Хоразмда қарор топган эди. Ушбу ҳақиқатни, фақат ўзбек халқи билан боғламаган ҳолда, чет эллик олимлар ҳам тан олганлар. Улар қаторига биз В. Маркварт, С. Толстов, Кисселлинг, И. Дьяконов, М. Воробьева, Б. Вайнберг ва бошқа олимларни киритишимиз мумкин².

ХОРАЗМ

Мамлакатимиз тарихига онд энг қадимги ёзма гувоҳликларни ўзида мужассамлаштирган «Авесто»да минтақанинг Хоразм (Каиризем, Айранам-вэжо), Сўғдиёна

¹ Ўша жойда, 145-бет.

² Карант: *Markwart J.* Wehnot und Atang. Leiden. 1938; *Толстов С.* Древний Хорезм. 1998; *Kissling.* Нуктаи, col 470 sq. 1914; *Дьяконов И.* История Мидии. 1956; *Воробьева М.* Проблема «Большого Хорезма» и археология // Этнография и археология Средней Азии. 1970; *Vainberg B.* Монеты древнего Хорезма. 1977.

¹ Батафски карант: *Будонов Я.* Хоразмнинг суғорилиш тарихи, 68-бет.

² Карант: *Оппенгейм А.* Древняя Месопотамия, 1990, с. 52.

³ История Узбекистана в источниках, с. 49.

(сўғдиар макони Гавя, Марв (Моуру), Нисо (Нисайя), Ария (Ҳарайва), Бактрия (Бахли) каби бир қатор тарихий вилоятлари номи тилга олинган. Бунда воқеалар баёни Ахура Мазда номидан бериб борилади: «Мен Ахура Мазда, энг афзал макон ва мамлакатлар сирасидан Айранам-вэжони, ... сўнгра сўғдиар яшовчи Гавани, кейин эса Моуруни, тўртинчи бўлиб Бахлини, ... бешинчи бўлиб Моуру ва Бахли оралтиғидати Нисайани... яратдим»¹. Кўриниб турибдики, мазкур манба яратилган даврда тилга олинган «макон ва мамлакатлар» ҳақиқатан ҳам бир макон, аниқроғи, катта бир вилоят сифатида шаклланиб бўлган ва мавлум бир асослардати четаралари ҳам бўлган. Бу жараён бир зумда содир бўлмагани ҳам табиий. Бошқача қилиб айтганда, то номлари «Авесто» саҳифаларида зикр этилгунга қадар улар ҳеч бўлмаганда иқтисодий-географик макон сифатида узоқ муштар давомида шаклланиб борган. Мазкур жараён минтақадаги Амурдарё, Зарафшон, Атрек, Мурғоб, Тажан (Ҳарируд), Кундуз каби дарёлар воҳдаларида кечган. Шунга кўра милоддан аввалги I-мингйиллик бошларидаёқ ўлкада Хоразм, Бактрия, Ария (Ариана), Парфия, Гирканиа, Марғиёна ҳамда Фарғона каби вилоятлар мавжуд бўлган. То аҳамонийлар босқинига қадар (милоддан аввалги VI аср) ўлка асосий қисмини бирлаштириб турувчи сиёсий омил, марказ Хоразм ҳисобланган. Афсуски, бу даврда Хоразмда ҳукмронлик қилган сулолалар тўғрисида биз бир нима дея олмаймиз. Аммо ривоят ва афсоналарга кўра, Хоразмнинг энг қадимий сиёсий сулолалари сифатида сиёвўшийлар тилга олинади.

Аҳамонийлар тажовузи арафасида Хоразм Сирдарёдан Урта Афғонистонгача бўлган ерларни (Бактрия ва Гирканиа бундан мустасно) ўз таъсир доирасида тутиб турган асосий куч сифатида тавдаланади. Милоддан аввалги VI аср ўрталарида Мидияга тобе ҳисобланган Эроннинг жануби-ғарбидати қабилалардан бири аҳамонийлар кучга кириб, аввал Форс вилоятида, Мидияни эришган, Эронда бутунлай ҳукмронлик қила бошлайдилар. Энди ўз-ўзидан аҳамонийлар ва Хоразм ўртасида ўлканинг бой вилоятлари учун кураш авж олиши табиий эди. Аҳамонийлар давлатининг асосчиси Куруш (Кир) катта кўшин тўтлаб, юнонлик Геродот (милоддан аввалги V аср) тили билан айтганда, «кўп сонли ва қудратли массалетларга қарши» жангга отланади. Бу даврларда

массалетлар мамлакат аҳолисининг энг нуфузлиларидан ҳисобланиб, уларнинг подшоши вафот этган, бошқарув эса унинг оқила ва тадбиркор хотини Томир хотун (Тўмарис, Томирис) кўлида эди. Куруш айнан Томир хотун билан жангга ўз ажалини топади¹. Геродотнинг кичик замондоши Ктесий (вафоти милоддан аввалги IV асрда) келтирган мавлумотда эса Куруш саклар подшоши Амореннинг хотини Спаретра билан жанг қилган. Унинг ўлими бу жанг билан боғланмаган². Милодий II асрда ўтган юнон тарихчиси Полиен қуйидагиларни ёзиб қолдирган: сак подшоҳлари Саксафар (Хоразм ҳукмдори(?)), Амор (саклар подшоҳи), Томирис (массалетлар маликаси) Дорога (Дорйуш) қарши кураш режасини тўзиб турганларида, улар хузурига Широқ исмли отбоқар келади ва агар оиласи тирикчилигидан хабар олиб туришга ваъда берилса, якка ўзи душман хавфини қайтаришга уриниб кўришини айтади. Подшоҳлар тақлифни қабул қилиб, қасам ичадилар. Шунда кулоқ ва бурнини кесиб танасини қора қонга бўяган Широқ, Доро хузурига бориб, сак подшоҳлари устидан арз қилади. Доронинг раҳми келиб ҳамда Широқнинг «мен форслар кучи билан ўз душманларим таъзирини бермоқчиман» деган сўзларига ишониб, уни ўз ёнида қолдиради. Широқ эса Дорога саклар турган жойга кўққисдан бошлаб бораман деб ваъда беради. Етти кунлик егулик ва ичимликни гамлаб, Доро ва унинг кўшини Широқ раҳнамолигида йўлга тушади. Қумликлар узра анча йўл босиб кўйганларида Доронинг минтбошиси Раносбат Широқнинг ҳийласини фаҳмлайди ва ундан: «Айтчи, шундай улур подшоҳни лақиллатиб, форсларнинг шунча кўп лашкарини на бир ўт, на бир куч, на бир ҳайвон кўринадиган, илтари юрсанг ҳам, ортга қайтсанг ҳам бенаф бундай чўлу биёбонга бошлаб келишга сени нима мажбур қилди?», — деб сўрайди. Широқ кўлларини ўйнатиб, қаттиқ қаҳ-қаҳ уриб, «Мен ютдим, ватандошларим саклардан хавфни бартараф этиш учун очлик ва ташналикда форслар (лашкарини) ўласи қилдим-ку!», жавобини беради. Раносбат шу захотийёқ унинг қалласини кесади. Тасодифан ёғиб қолган ёмғиргина Дорони буткул ҳалокатдан сақлаб қолган экан³.

Бирон-бир манба Хоразм ва унинг таъсир доирасида бўлган ерларнинг қай тарзда аҳамонийлар тобелиги-

¹ Ўша жойда, 50-бет.

² Ўша жойда, 69-бет.

³ Ўша жойда, 193-бет.

та тушиб қолганлиги тўғрисида аниқ бир маълумот бермайди. Аммо Доронинг (милoddан аввалги 522—486 йиллар) бўйруғи билан Загрос қоясига (Эрондаги Кермоншох шаҳридан 30 км масофада жойлашган) ўйиб битилган ёзувга кўра Хоразм, Сўлдиёна, Ария, Парфия аҳамонийларга қарам 23 вилоят (сатрапия) қаторида санаб ўтилади. Айни гувоҳликларни Персеполдаги (Эрондаги Шероз шаҳридан шимолда, тахминан 50 км масофада жойлашган; 520—450 йиллар орасида қурилган) ёзувлардан ҳам топиш мумкин¹. Декин Доронинг қабр тоши битикларида аҳамонийлар салтанатига тобе мамлакатлар рўйхатига Сўлдиёна, Ария ва Парфия киритилган, ҳолос. Хоразм эса бу қаторда йўқ². Геродот қолдирган маълумотларда айтилишича, Парфия, Хоразм, Сўлдиёна, Ария аҳамонийларга қарам XVI округни ташкил этиб, йилга 300 талант солиқ тўлаб турганлар³.

Хуллас, яна бир қатор ёзма гувоҳликларни мантикий мушоҳада этган ҳолда аҳамонийлар — Хоразм муносабатларининг бу даврдаги аҳволи тўғрисида қуйидаги фикрга келиш мумкин. Хоразм ўз таъсир доирасидаги вилоятларда (Сўлдиёна, Парфия, Ария) ўз мавқеини сақлаб қолиш ниятида расман аҳамонийлар устуңлигини тан олган ва зикр этилган 300 талант солиқни ҳам асосан ўзи тўлаб турган ва шу тарзда аҳамонийларга тобе ўлкалар рўйхатига тиркалиб қолган. Амалда эса ўз мустақиллигини сақлаб қолган. Зеро, қанчалик қудратга эга бўлмасин аҳамонийлар минтақа учун қурашда бирон-бир жиддий зафар қучганликлари тўғрисида ҳозирда бирон-бир тарихий гувоҳликлар йўқ.

Милoddан аввалги IV асрда Хоразм ҳатто ўша расмий қарамликдан ҳам ҳалос бўлади. Мазкур асрнинг 20-йилларида эса минтақага юнонлик Александр бостириб кирганда ҳам Хоразм ўз мустақиллигини сақлаб қолади. Бунга Хоразм ҳукмдори Фаразман (Хворазман)нинг донишмандлиги ва тадбиркорлиги туфайли эришилади. Замонасининг энг қудратли салтанати соҳибй аҳамонийларни ер ташлаган, Европа чеккасида Осие марказига лашкар тортиб келган ва омади чоғиб турган боқинчи Александр билан очикчасига беллашиш мамлакатни хавф остида қолдиришини тасаввур этган Фаразман сиёсат йўлини тутди. 1500 олтиқ аскар қўриқчи-

лигида у шахсан Александр ҳузурига келади. Аррианнинг (милoddан аввалги I асрнинг охири—I аср) гувоҳлик беришича, милoddан аввалги 329 йили Александр Самарқандда турганида, айтилганидек, Фаразман ташриф буюради. Хоразм ҳукмдори мазкур учрашув чоғида Александрга ҳарбий иттифоқ тузиб Қора денгиз томон юришни таклиф этади. Сўлдиёна Спитамен кўзғолонини бостириш билан банд бўлган Александр Фаразманга ташаккур айтиб, у билан дўстлик иттифоқини тузади. Шу билан бирга ҳозир Понтига (яъни Қора денгизга) юриш вақти эмас деб айтади¹. Александр ишончини оқлаган Фаразман юнонликларнинг кейинги ҳарбий режаси Ҳинд заминига юриш қилиш эканлигини ҳам билиб олади. Узоқни кўра билган Фаразман шу тариқа минтақадаги ягона барқарор макон — Хоразм дахлсизлигини сақлаб қолади ҳамда Александрнинг келгуси режаларидан воқиф бўлиб олади. Фаразманнинг Александр билан иттифоқи стратегия нуқтаи назаридан амалга оширилган сиёсий қадам эканлигини шундан ҳам аниқлаб олиш мумкинки, бир йил ўтар-ўтмас, милoddан аввалги 328 йили у юнонликлар тазйиқидан қочипта мажбур бўлган Спитаменга Хоразмдан бошпана беради². Фикримизча, Хоразм ҳукмдорининг Александрнинг ашаддий душмани Спитаменни қабул қилиши нафақат унинг ватандошлик ҳиссидан, балки Александрнинг аҳолидан бохабарлиги ҳамда маълум маънода ўз имкониятларига ишонганлигидан ҳамдир. Зеро, Хоразм бу замонда жануб ва шарқдаги таъсирини йўқотган бўлса-да, шимоли-ғарбда Қора денгиз — Азов бўйларигача бўлган ерларда ўз мавқеини сақлаб қолганди.

Хоразм дахлсизлиги сақланиб қолинган бўлса-да, аммо бошқа вилоятлар, масалан, Сўлдиёна Александр боқинидан кўп талафот кўрган. Юнонлик Диодор (милoddан аввалги I аср) гувоҳлик беришича, бир сарфар Александр кўзғолон қўтарган 120 минг аждодимиз-ни кириб ташлаган³.

Александр вафотидан (милoddан аввалги 323 йил) сўнг кўп ўтмай Парфия, Ария, Бақтрия ва Сўлдиёна юнонлик Салавк асос солган Салавкийлар салтанатига тобе бўлиб қолади⁴. Хоразм бу сафар ҳам ўз дахлсизлигини сақлаб қолипта муваффақ бўлади.

¹ Ўша жойда, 102-бет.

² Ўша жойда, 103-бет.

³ Ўша жойда, 151-бет.

⁴ *Аннан*. Митрилатовы войны. Сирийские дела. ВДН. 1946, № 4, с. 55.

¹ Ўша жойда, 34—38-бетлар.

² Ўша жойда, 39-бет.

³ Ўша жойда, 56-бет; бир талант 30,3 кг қумушта тенг.

Милоддан аввалги III аср ўрталарида Бактрия, Сўғдиёна, Парфия Салавкийлар салтанати таркибидан ажралиб чиқади.

Тахминан милоддан аввалги 170 йилларда Сўғдиёна ва Шош (Тошкент) Хоразм тавсир доирасига тортилади. Милоддан аввалги II асрда ўлкамизда бўлган хитойлик Чжан Цян гувоҳлик беришича, Хоразм (хитойликлар наздида Канга) шарқда Фарғона, жанубда Парфия ва Бактрия билан чегарадош, ғарбий сарҳадлари эса Бухоро ва Хоразм воҳдаларини ўз ичига олган¹. Милоддан аввалги I асрда яшаган хитойлик тарихчилар Хоразмга Орол ва Азов денгизлари оралиғидати алавлар (хозирги осетинларнинг қадимги аждодлари) ва Урал-олди ўрмон қабилалари ҳам у ёки бу шаклда қарам бўлганликларини ёзиб қолдирганлар. Демак, милоддан аввалги сўнгги асрда хоразмлик сиёсий кучлар Қора денгиздан Фарғонагача бўлган улкан худудда ўз сиёсатларини юргизиб турган катта кудрат эгаси ҳисобланганлар.

Хоразм ҳукмдорлари бу вақтда ўз танталарини зарб этиш ишини йўлга қўйганлар. Топилган танга намуналаридан шунки кўриш мумкинки, уларнинг бир томонида подшоҳнинг тасвири, иккинчи томонида эса отлик аскар тасвири туширилган². Пул тизимининг жорий этилиши давлатчилик ривожидан далолат бериши билан бир қаторда иқтисодий муносабатлар равнақи учун туртки бўлгани ҳам шубҳасиз. Айниқса, савдо-сотиқ ишлари туркираб ривожланган. Сунъий суғориш ишларида бой тажриба эгалари — ўлка аҳли янги каналлар қазिश, борларини эса асраб-авайлаш борасида ҳам кўп меҳнат қилганликлари маълум. Демак, деҳқончилик янада ўсиб борган. Янги шаҳарлар қад кўтара борган, қалъа, кўрғонлар қурилган. Бу эса ўз ўрнида хунармандчилик тараққиёти учун тегишли замин тайёрлаган.

Иқтисодиётнинг бу қадар ўсиб бориши давлатни давлат қилиб турган омиллардан бири катта ва кучли лашкарни замона даражасида тутиб туришга имкон яратгани ҳам табиий. Хоразм лашкари 120 минггача бўлгани ҳақида тарихий фактлар бор. Хоразмликларнинг ҳарбий маҳорати ўз даври учун юксак даражада бўлган. Қадимги Хоразм тарихи ва маданиятини яхши ўрганган С. П. Толстовнинг фикрича, хоразмликлар

янги ҳарбий тактика — отлари ҳам, ўзлари ҳам оғир совулларга чулғаниб, елкама-елка қаторга тизилиб, камон, найза, узун қилич билан қуролланган чавандозлар рақибни ўзларига яқинлаштирмастан камон ўқлари, узун найзалар ёрдамида душман ён-атрофини ўраб олиш билан қириб ташлаш усулига асос солганлар¹. Қизилги шундаки, хоразмликларнинг Ғарб учун номаълум ана шу ҳарбий маҳоратидан фойдаланиб парфияликлар милоддан аввалги I аср ўрталарида Жазирода (Месопотамия) Рим салтанатининг етти легион, тўрт минг отлик, найзаотардан иборат кучли қўшинини тормор этиб, жангда 20 минг кишини ўлдириб, 10 минггача эса асир олиб қайтганликлари тўғрисидаги гувоҳликларни юнонлик Плиний (I аср) ҳамда Плутарх (I—II асрлар) асарларидан топиш мумкин. Умуман оғир отлик сафлари билан жанг қилиш маҳорати бошқа мамлакатларга ўлкамиздан тарқалганини алоҳида қайд этиш лозим (масалан, Шарқий Европа, Хитой, Олтой, Мўғлистон ерлари).

Бу даврда амалда бўлган диний эътиқодларга келсак, аҳоли орасида зардуштийлик, ободонлик ва фаровонлик худоси Анаҳита, Куёш ва ёруғлик худоси Митра, бахт, толе ва давлат худоси Хумо қабиаларга сиғиниш кенг тарқалган.

Ўша замонда яшаган энг қадимги аждодларимизнинг турмуш тарзига келсак, водийларда асосан ўтrock ҳаёт кечган бўлса, даштликларда эса кўчманчи, ярим кўчманчилик ҳукмрон эди. Яшаш тарзидан қатъи назар уларнинг бари меҳнатсевар, ватанпарвар ва мард кишилар эдилар. Бунга биз уларнинг Александрга қарата айтганларидан ҳам билишимиз мумкин: «...биз Осурия подшоҳини, кейин эса форслар ва мидияликлар ҳукмдорини енгдик. Мазкур ғалабалар шарофати билан биз Мисргача бўлган худудга юз тутдик... фақат тенглар ўртасидагина ҳақиқий дўстлик бўлиши мумкин»².

Юқорида биз давлатчилигимизнинг милоддан аввалги I-мингйилликдаги қадимги Хоразм сиёсий кучлари фаолияти билан боғлиқ энг асосий ва муҳим маълумотларни келтириб ўтдик. Маълум бўлишича янги милодий давр бошланиши арафасида Хоразм ўз замонасининг энг кудратли ва ривожланган сиёсий, иқтисодий, маданий марказларидан бири бўлган.

¹ Собрание сведений. Т. II, с. 150—151, 184—186.

² Батафеси қарант: *Vainberg B. И.* Монеты древнего Хорезма, с. 12 и др.; *Толстов С. П.* Древний Хорезм, с. 173—195.

¹ *Толстов С. П.* Древний Хорезм, с. 221.

² *История Узбекистана в источниках*, с. 128—129.

БАКТРИЯ

Милод бошига қадар ўтган асрларда ўзбек давлатчилиги тараққиётида Ер юзида илк давлатчилик ўчоқларидан бўлимиш Яқин ва Ўрта Шарқдаги маконларда (Миср, Жазира, Финикия, Фаластин, Сурия, Эрон ва бошқалар), Ҳиндистон, Хитой, Юнонистонда ҳам кечганидек жараён юз берган. Биз бу ерда алоҳида вилоят, ички минтақа, ҳатто шаҳар доирасидаги давлатчилик муносабатларини назарда тутмоқдамиз. Ҳақиқатан ҳам милоддан аввалги минтақа сиёсий ҳаритасида Хоразмдан ташқари Бактрия, Парфия, Фарғона, Тоҳаристон каби давлат бирликлари фаолит кўрсатган. Шунинг учун ҳам улар ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтиш ўринлидир.

Бактрия — бу географик макон, вилоят, вилоят номи эса Бактр (Балхоб) дарёси номи билан боғлиқ. Бактриянинг пойтахт шаҳри Бактр ҳам худди шундай боғлиқлиқта. Юнон тарихчилари бу ҳақда шундай ёзиб қолдирганлар: «Унинг (Бактр дарёсининг — 4. 3.) номи билан шаҳар ва вилоят (ҳам) аталади». «Зариспа шаҳри кейинчалик дарё номи билан Бактр деб аталган»¹. Бактрия географик чегарасини жанубда Ҳиндукуш (Парнас, Паппамис), шимолда Сўғдиёна, ғарбда эса Марғиёнагача (Мурғоб воҳаси) белгилаш мумкин.

«Авесто»да Бактрия (Бахди) «байроқлари (доим) баланд хилпираб турадиган», яъни шон-шавкат ўлкаси сифатида тилга олинади².

Қадимги Бактрияни бошқарган сиёсий сулолалар тўғрисида ҳозирча бирон-бир илмий ҳулоса қилиш қийин. Шу билан бирга бу борадаги мавжуд афсоналардан бактриялик ҳукмдорлар, уларнинг куч-қудрати ўз замонасида машҳур ва маъруф бўлганлигини билиб олиш мумкин. Чунончи, юнонлик Ктесий осуриялик подшоҳ Нин Белиднинг Бактрияга ҳарбий юриши ҳақида сўзлаб, Нин бактриялик аёл Семирамидага уйланишини айтди³. Семирамида (Саммурамат) милоддан аввалги IX—VIII аср бошларида Осурия маликаси бўлган. Ниннинг Бактрияга қарши юришида Семирамида ҳам қатнашган ва улар Бактрия подшоҳи Аксиарт билан обдон уришганлар. Бактриянинг ўша замондаги мавқеини шундан ҳам билиш мумкинки, гўё Нин ва Семирамида

Бактрияга I миллион 700 минг пиеда, 210 минг отлик, 10 мингдан ортиқ жанг аравасидан иборат лашкар билан келган эканлар. Бактр шаҳри забот этилгандан кейин эса у ердаги хазинадан кўйлаб олтин ва кумуш осурияликлар қўлига тушган¹. Милоддан аввалги сўнгги аср — милодий I асрларда яшаган Помпей Трог Ниннинг Бактрияга юриши ҳақида нақл қилар экан, бактрияликлар подшоҳи Зардўшт (Зороастр) бўлган дейди. Хуллас, Бактрияда энг қадимги даврларда ҳукмронлик қилган сулолалар хусусида аниқ маълумотлардан кўра ривоятлар кўп.

Аҳамонийлар — Бактрия илк муносабатлари тўғрисида ҳам маълумотлар етарли даражада деб бўлмайди. Ктесий Куруш (Кир) ва бактрияликлар ўртасида содир бўлган тўқнашувларда бирон-бир томон устун келгани йўқ, ўзаро келишувга биноан бактрияликлар аҳамонийлар ҳукмдорини тан олганлар, деб хабар беради². Доро I даврига келиб эса Бактрия қатъий равишда аҳамонийлар қўл остидаги мулклар қаторида санаб ўтлади. Доро Бактрияга ўз ноиб қилиб форс Додаршиш-ни тайинлаган. Геродот қизик бир маълумот қолдирган. Куруш ва унинг ўғли Камбиз ҳукмдорлик йилларида (милоддан аввалги 530—522 йиллар) уларга қарам мамлакатлардан муайян бир солиқ олинмаган. Бироқ тобе мулклардан уларга совға-саломлар юбориб турилган. «Дорони форслар савдотар дейишларига сабаб, — деб ёзди Геродот, — у биринчи бўлиб солиқ тизимини жорий этганлигидандир»³. Ҳақиқатан, Доро қўл остидаги ҳар бир мамлакат ва вилоят йилига катта миқдорда тайинли солиқ тўлаб турган. Хусусан, аҳамонийларга тобе округлардан ўн иккинчисига кирган «бактрияликлардан элларгача (Хўжанд атрофида яшagan қабилалардан) бўлган худуд йилига 360 талант тўлаб туриши керак бўлган»⁴. Аҳамонийларнинг йиллик солиқлардан ташқари бошқа йўллар билан ҳам тобе халқлар чўнтагини қоқиб келганликлари маълум. Геродотнинг ёзишича, қараб ётган далайлари суғориш учун деҳқонлар аҳамоний ҳукмдорлар саройига бориб, сув йўлини тўсиб турган ва табиий равишда доимо кўрикланиб туриладиган тўғон дарвозаларини очиб юборишни сўраб нола қилар эканлар. Шунда ҳукмдор тўғонни очишга фармон бераркан. «Ўзим эшитганман ва билман ҳамки, у (яъни,

¹ История Узбекистана в источниках, с. 119, 178.

² Ўша жойда, 28-бет.

³ Ўша жойда, 63—65-бетлар.

¹ Ўша жойда, 66-бет.

² Ўша жойда, 69-бет.

³ Ўша жойда, 55-бет.

⁴ Ўша жойда, 56-бет.

хукмдор — 4. 3.) тўғонни катта пул эвазига очган, (йиллик) солиқ бундан мустасно», деб гувоҳлик беради Геродот¹. Умуман олганда аҳамонийлар тобе ўлкалар аҳолиси, бойликларини талашда, суистеъмол қилишда бошқа тажовузкорлардан қолишмаганлар. Чунончи, қадимда Элам давлати пойтахти бўлган, кейинчалик аҳамонийлар қароргоҳларидан бўлимиш Суза шаҳридаги сарой қурилишида ишлатилган олтин Бактриядан олиб кетилганини тасдиқловчи маълумотлар бор².

Тажовузкорларнинг маҳаллий халқларга нисбатан таълиқи ўз-ўзидан аҳолини исён кўтаришга мажбур қилган. Ана шундай озодлик ҳаракатларидан бири аҳамоний Артаксеркс I (милоддан аввалги 462—424 йиллар) даврида рўй берган. Бунинг натижасида Бактрия оз муддатга бўлса-да, қарамлик кишинини улоқтириб ташлашга эришган. Аҳамонийлар кўшини ва бактрияликлар ўртасида бўлиб ўтган жангларда, тоҳ у томон, тоҳ бу томон устуңликка эришиб турган. Охири бактрияликлар енгилганлар ва яна қарамлик ҳолига тушиб қолганлар. Бактрияликларнинг аҳамонийларга муносабатини Квинт Курций Руффинг куйидаги гувоҳликларидан ҳам билиб олиш мумкин: «Бактрияликлар роътда эгчил, табиатан қаттиққўл, форсларнинг дабдабасию эркатойлигини хуш кўрмайдиганлардан»³.

Бактриянинг аҳамонийларга қарамлиги то Александр босқинига қадар давом этади. Қизиги шундаки, Жазирада юнонликлардан катта талафот кўрган Дороти III (милоддан аввалги 336—330 йиллар) Бактриядаги ўз ноиб ва қариндоши Бесснинг сотқинлиги туфайли ҳалок бўлади. Бесс ва бошқалар мағлуб Дороти хибсга олиб, аёллар тушган аравага соладилар ва Бактрия томон чекина бошлайдилар. Бундан хабар топпан Александр 500 отлик аскар билан уларни қувийшга тушади. Тахминан Парфиянинг шарқий худудларида Александр қочоқларни қувиб етганда, улар Дороти қаттиқ ярадор қилиб ўзлари жуфтакни уриб қоладилар. Оғир ярадор Доронинг аҳоли шу қадар бўлганки, то Александр унинг тепасига келгунча жон берган. Александр ўз рақиб мурдасини ватанига олиб бориб шоҳона равишда марҳум аҳамоний хукмдорлар қаторига дафн этишни буюради⁴. Шундан сўнг Александр Бактрия-

нинг жанубий сарҳадларидан нарида жойлашган ерларни бўйсундиришга киришади. Афғидан, у бактрияликларни ҳар томондан яккаламасдан туриб уларга қарши юриш мақсадга мувофиқ эмаслигини яхши тушунган. Ҳақиқатан, бу ерларни ўзига тобе этган Александр Гирканияга (Жануби-Ғарбий Туркманистон), у ердан эса яна Парфия орқали Бактрия томон йўлга тушади. Бу вақтда Бесс бактрияликлар, сўғдлик ва минтақанинг юнонликлар тасарруфига тушмаган бошқа аҳолисининг навбатдаги тажовузкор домида қолишни истамасликларини суистеъмол қилиб, уларни ўз атрофида жамлаган ва Артаксеркс номи билан ўзини Осиё подшоҳи деб эълон қилганли. Чамаси бу пайтда унинг ёнида бўлган сўғдлик Спитамен ва Оксиарт Александр босқинини даф этишда Бессни қўллаб-қувватлаб (чунки Бесснинг қўл остида қўллаб форс аскарлари ҳам бор эди) шу тариха Сўғдиёна дахлизлигини сақлаб қолмоқчи бўлганлар. Фикримизча, Бесс тарафдорлари бўлиб турган 7000 бактриялик ва уларнинг сардорлари ҳам шу илнжда ҳаракат қилганлар. Сабаби шу дамда минтақа учун хавфлиси Александр эди. Бесснинг субутсизлик ва сотқинлик феъли эса бактрияликлар ва сўғдиёналиклар учун аён бўлгани шубҳасиз.

Александрнинг Бактрия ерига қадам қўйганини эшитиши билан Бесс Амударёни (Укс) кечиб ўтиб, Сўғдиёна томон қочади (тахминан Қашқадарё воҳасига). Юнон аскарлари Бактриянинг қатор шаҳарлари, жумладан, Бактрия ҳам ишғол этадилар. Шу тарзда Бактрия Александр тасарруфига тушади. Бактрияликларнинг солиқона хизмат қилишларига ишонматигандми Александр Бактрияга ноиб этиб форс Артабазни тайинлайди¹. Бактрияликларнинг ҳақиқатан ҳам келгиндилар билан тинч-тоғув яшай олмасликларини тасдиқловчи маълумотларни биз юнон тарихчилари гувоҳлигида кўришимиз мумкин. Чунончи, Аррианнинг ёзишча, Спитамен Сўғдиёнада юнонликларнинг тинчасини қуритиб партизан ҳаракатларини олиб бораётган бир пайтда бактрияликлар ҳам қўзғолон кўтара бошлайдилар. Александр уларни босиришни буюради. Кўп ҳам ўтмай (милоддан аввалги 328 йил) Спитамен массабет отиқлари ҳамроҳлигида яна Бактрияда пайдо бўлади, пойтахт Зарисатни (Бактр) эгаллашга ҳаракат ҳам қилади. Аммо номальум сабабларга кўра бу шапшадан қайта-

ди?

¹ Ўша жойда, 89—91-бетлар.

² Ўша жойда, 103-бет.

¹ Ўша жойда, 58-бет.

² Ўша жойда, 40-бет.

³ Ўша жойда, 111-бет.

⁴ Ўша жойда, 89-бет.

Кези келганда шунини ҳам айтиш керакки, Александрга қарши курашган қаҳрамонлар ҳақида сўз кетганда одамда Спитамен номи кўпроқ тилга олинади. Ваҳоланки, юрт мустақиллиги учун жон берган қаҳрамонлар, йўлбошчилар бир талай бўлган. Масалан, Аррианнинг тасдиқлашича, Бактрия шимолидаги Паратикан (Бойсунтоғ, Кўҳитангтоғ даралари) Спитамен кўзгоғони бостирилгандан кейин ҳам тинчмаган. Бу ерда Катан ва Австан исмли курашчилар бош кўтарганлар. Александр уларга қарши ўзининг энг ишончли лашкарбошчиларидан Кратерни юборди. Аррианнинг нақл қилишича, «улар билан жанг шифатсиз бўлган». Катан ҳалок бўлади. Австан эса асир олиниб, Александр хузурига жўнатилади. Мазкур воқеа милоддан аввалги 327 йили рўй берган¹. Шу сананинг кеч баҳорида Александр Ҳиндистон юришини бошлайди.

Аммо юнонлик тажовузорларга қарши курашлар сўнмайди. Бунга оид билвосита маълумотлар юнон тарихчилари асарларида кўзга ташланади. Чунончи, милоддан аввалги 325 йили Александрнинг ўлими хусусида миш-миш тарқалади. Афтидан, ўз ватанидан узоқда, бактрияликлар қаршилигидан силласи қуриган юнонликлар, асосан ҳарбийлардан 3000 киши пойтахт Бактрия кўлга оладилар ва бактрияликлар ёрдамида ўзларига бошчи тайинлаб, Юнонистонга қайтиш таралдулига тушадилар. Аммо етиб келган жазо қисмлар бунга чек қўяди. Худди шунга ўхшаш воқеа милоддан аввалги 323 йили Александрнинг энди ҳақиқатан ҳам ажали етгани тўғрисида хабар келганда содир бўлган. Ўшанда Бактрия ва Сўғдиёнадати юнонликлардан 20000 пиеда ва 3000 отлик бирлашиб, ўз ватанларига қараб йўлга тушганлар. Ўлкадаги мавқеини йўқотишдан ва бу ҳаракат бошқаларга ҳам ўрнак бўлишидан чўчиган Александр ворислари уларга қарши кўшин юбориб, исёнкор сифатида битта қўймай қириб ташлайдилар². Александр ўлимидан сўнг ҳокимият учун кураш авжига чиққани маълум. Аввал Бобилини (милоддан аввалги 312 йил), сўнг Бактрия ва Сўғдиёнани ҳам кўлга киритган, Александр лашкарбошларидан ҳисобланмиш Салавк салавкийлар сулоласига асос солади. Салавкийлар ўзларига тобе ўлкаларда фоят қаттиққўллик сиёсатини олиб борганлар. Агар Александр қарам ерлардаги аҳолига нисбатан муросазолиқ йўли билан ҳам сиёсат юргизган бўлса, салавкий-

лар аксинча маҳаллий аҳолини, унинг маданиятини умуман инкор этиш, ноибларни фақат юнонликлар орасидан тайинлаш, маҳаллий бошқарувда кўплаб ҳарбий истеҳкомлар, иншоотлар қуриб, ҳарбий куч орқали аҳолини бўйсундириб туриш тадбирларига зўр берганлар. Чунончи, Александрнинг юнон ва маҳаллий маданиятларни ўзаро уйғунлаштиришдаги сазй-ҳаракатлари бўлганини билган ҳолда, салавкийларнинг, аксинча, тобе халқлар орасида фақат юнон маданиятини тарғиб этишни вазифа, деб билганликларини қайд этиш лозим.

Шу ўринда эллинизм тўғрисида бир-икки оғиз сўз айтмасдан илож йўқ. Мазкур тушунчани илмий таомилта XIX асрнинг биринчи ярмида тарихчи И. Г. Дройзен қиритган. Бунда у эллиндар (юнон-македонияликлар) маданиятининг ўзларига тобе мамлакатлар маданияти билан ўзаро уйғунлашуви натижасида вуждуга келган маданий ҳолат ва муносабатларни назарда тутган. Бавзи бир олимлар эллинизм деганда, умуман юнон маданияти таъсири остида ривожланган мамлакатлар, халқларни тушунадилар. Бошқалар эса эллинизм деганда, юнон маданияти ривожининг назарда тутиб, Александр хуружидан то «Рим маданияти» босқичига (милоддан аввалги 30-йиллар) ўтишгача бўлган даврни кўзда тутадилар. Биз диққатни жалб этмоқчи бўлган масала мағзи шундан иборатки, Александр бошлаб берган «юнонлар даври»дан бир неча юз йил муқаддам, яъни милоддан аввалги VII—VI асрлардан буён қадимги юнонликлар маданий ҳаётига минтақамиз маданий-маънавий муносабатларида асосий ўрин тутган зардуштийлик (оташпарастлик) таълимотининг таъсири катта бўлган. Бунинг исботи ўрнида файласуф, астроном, математик, физик Фалес (милоддан аввалги тахминан 624—575 йиллар), унинг кичик замондоши, Европа адабиёти тарихида дастлабки насрий асар муаллифи Анаксимандр (милоддан аввалги 610—546 йиллар), файласуф Анаксимен (милоддан аввалги 585—523 йиллар), Платон (милоддан аввалги 544—475 йиллар), Платон (милоддан аввалги 428—348 йиллар) ва унинг шогирди Арасту (Аристотел; милоддан аввалги 384—322 йиллар) ва бошқа юнон мутафаккирлари ижоди ва меросини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Масалан, Теракитнинг ҳамма мавжудотнинг асоси деб оловни билиши, дунёдаги барча ҳаракатлар қарама-қаршилик муносабабиди кучлар бирлигидандир каби фойлар зардуштийликдаги оташпарастлик, ҳаётнинг эзз-тулик ва ёвузликкаро доимий кураш, зилзилят остида ке-

¹ Ўша жойда, 107-бет.

² Арриан. Поход Александра, с. 312.

чиши каби таълимотлари таъсирида шакллангани шубҳасиз¹. Зеро, милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярми охиридаёқ зардуштийлик таълимоти минтақамиздан Эрон орқали юнонликлар мамлакатига ҳам машҳур бўлгани маълум.

Салавкийлар ҳам тобе ўлкаларни сатраплар (ноиблар) орқали бошқарганлар. Тахминан милоддан аввалги III аср ўрталарида (милоддан аввалги 253 йил атрофида) Бактрия Салавкийлар салтанати таркибидан ажралиб чиқишга муваффақ бўлади. Эътиборни жалб қиладиган томони шундаки, бу ўзгаришга Бактрия ноibi, юнонлик Диодот сабабчи бўлган². Уни ушбу тadbирга ундаган асосий сабаб, бир томондан, салавкийлар марказида (Сурия) ҳокимият учун ўзаро курашнинг авж олиши oқибатида марказий ҳокимиятнинг заифлашиши бўлса, иккинчи томондан, Бактрия (Суғдиёна ҳам унинг таркибида эди) аҳолисининг четга қарамликдан қутилиш учун ҳар нарсатга тайёрликларидан иборат бўлган. Бактрияни мустақил равишда бошқара бошлаган юнонликлар бактрияликларнинг кучига суяниб келганликларини тасдиқловчи маълумотлар бор. Чунончи, ўзларини анча ўнглаб олган салавкийлар қўлдан кетган ўлкаларни қайтариш тарафдўлига тушганларида Бактрияда Евтидем (Эвфидем) деган юнон (милоддан аввалги 230 йилдан бошлаб) ҳукмронлик қиларди.

Полибий (милоддан аввалги II аср) тўвоҳлик беришча, Евтидем ва салавкийлар ўртасидаги курашда 10000 бактриялик отлик аскар Евтидем томонида турган. Бактрияликларнинг шижоати туфайли ўзаро сулуҳ тузишга келишилинидаи ва шу тариқа Бактриянинг салавкийлар салтанатидан мустақиллиги янада мустаҳкамланади³.

Тез-тез бўлиб турадиган жангу жадаллар, қарамлик аҳолига қарамай Бактриянинг тараққиёти бир зум ҳам тўхтамаган. Юнон тарихчилари Бактрияни «минг шаҳар ўлкаси» деб бекорга таърифламаганлар. Мазкур таъкид Бактрия ижтимоий-сиёсий ҳаётида шаҳарлар тутган ўриндан далолат беради. Ҳақиқатан, бу вақтда Бактр, Термиз каби шаҳарларда хунарандчилик, савдо-сотиқ ривож топган. Чунончи, хунарандлар олтин, қумуш, кўрошнин, қалайи, мис, бронзадан турли буюм-

лар, зебу зийнатлар тайёрлаганлар. Тўқувчилик, кўнчилик, кулолсозлик каби касблар ҳам равнақда бўлган.

Бактрияда пул муносабатлари пухта йўлга қўйилган. Масалан, Бактрия ҳукмдорлари зарб этган олтин, қумуш, мис, никел танга намуналарининг Хоразм, Суғдиёна, Фарғонадан топилиши ҳам савдо-сотиқ муносабатлари даражасидан, ҳам пулнинг қадр-қимматидан далолат беради. Минтақадаи ташқаридаги Хитой, Ҳиндистон, Эрон каби мамлакатлар билан ҳам савдо-сотиқ фаол олиб боришган.

Бактрияликларнинг деҳқончилик ва чорвачиликдаги тажрибалари мақтаса арзигулик бўлган. Юнон, хитой манбаларида ёзилишича, бу ерда дончилик, шoliчилик, полизчилик, узумчилик, мевачилик яхши ривожланиб келган. Чунончи, Квинт Курций Руф шундай ёзганли: «Бактрия табиати бой ва ранг-барангдир. Баъзи ерларида кўлаб боғ-роғлар ва узумзорлар бўлиб, ширин меваларга тўла. Тўпроғи унумдор жойларда бугдой экилади, қолган ерлар эса йилловлардан иборат»¹.

Бактрияликларнинг қазилма бойликларини қайта ишлашда моҳир бўлганликлари ҳам маълум. Масалан, Бактрияда олтин қайта ишланган. Пул зарб этишда ишлатилган никел ҳам худди шу ердан чиққан бўлса ажаб эмас. Агар келажакда бу фикрни тасдиқловчи ашёвий далиллар топилса, у ҳолда европаликлар таъкидлаганидек, никел XIX асрда улар томонидан ихтиро этилмай, аксинча, энг қадимги даврлардаёқ Туркистон халқлари никелни қайта ишлашни урдадай олганлар.

Юнонлар ҳукмронлик қилган даврда Бактрияда юнон тили расмий ҳисобланган. Шу билан бирга оромий, асли Пажобда юзага келган карошти ёзувлари ҳам муомалада бўлгани маълум. Фан соҳасидаги ютуқлар ҳам диққатга сазовордир. Физика, математика, астрономия, фалсафа каби илмлар ривожда бўлган. Бактрияликлар маданий ҳаётида мусиқанинг ўрни алоҳида аҳамият касб этган. Шунинг учун ҳам бўлса керак, мусиқа аъбобларининг тури хилма-хил бўлган. Турли маросимлар, байрамлар, саройдаги тadbирларда уд, най, ногора, чилтор (арфа), бурғу, камонча билан чалинадиган асбоблардан истифода этилгани маълум.

Археологик изланишлар натижасига кўра, қадимги Бактрияда ҳайкалтарошлик, сураткашлик, наққошлик каби соҳалар ҳам ўз даври учун юксак савияда бўлган.

¹ Сулаймонова Фозила. Шарқ ва Фарб. Тошкент, 1997, 29—35-бетлар.

² История Узбекистана в источниках, с. 160.

³ Уша асар, 184-бет.

¹ Уша асар, 119—181 ва бошқа бетлар.

Бактриядаги маънавий ҳаёт тўғрисида гапирадиган бўлсак, аҳоли турли динларга сиғинган. Қадимдан эъзозланиб келинадиган зардуштийлик, Анахита, Митра худолари билан бирга аҳоли орасида буддага, юнонларнинг Зевс, Афина, Аполлон, Теракл каби худоларига интилиш ҳоллари ҳам табиий ҳисобланган. Турли эътиқодларга тегишли диний муассасалар куриб боришган.

Тахминан милoddан аввалги II асрнинг 30-йилларида Бактрия юнонликлар бошқаруvidан батамом қўтилди. Шимолдан кириб келган қабилалар ҳарбий қучи зарби остида қулаган юнонликлар ҳокимияти ўрнида тохарлар (юзҷжилар) ҳукмронлигидаги янги сиёсий бирлик — Тохаристон барпо бўлади.

ПАРФИЯ

Минтақамаизнинг Атрек ҳамда Гўргон дарёлари юқори ҳавзасида жойлашган (Жанубий Туркманистон, Шимоли-Шарқий Эроннинг бир қисми) тарихий мақонларидан бири қадимда Парфия номи билан юритилган. «Авесто»да Ахура Мазданинг бешинчи бўлиб Нисайа ўлкасини яратгани ҳақида сўзлар бор¹. Нисайанинг ҳозирда Ашпабат яқинидаги харобалари сақланиб қолган кўҳна Нисо шаҳри Парфиянинг дастлабки маркази билан боғлиқлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Парфиянинг милoddан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмидаги аҳволи борасида аниқ фикр айтиш қийин. Зеро, бу масалада маълумотлар жуда оз. Шу билан бирга мавжуд маълумотлар асосида баъзи бир мантиқий ҳулосалар чиқариш мумкин. Чунончи, Помпей Трог скифлар (саклар) ҳақида сўзларкан, «улар Парфия ва Бактрияга асос солганлар» деб ёзди. Бошқа бир жойда эса юнонлик тарихчи яна Парфия хуусида тўхталиб, «Римликлар билан бутун дунёни ўзаро бўлиб олган парфияликлар ҳозирда бутун Шарқ узра ҳукмдордирлар ва улар (аслида) қачонлардир скифлар орасидан баларга қилинганлардандирлар, уларнинг номи (яъни Парфия — *А. З.*) бунга ишора, зеро, скифлар тилида «парфи» баларга қилинганларни аниқлатади»².

Ктесий осуриялик Ниннинг ҳарбий юришлари ҳақида баён этиб, у парфияликларни ҳам бўйсундирган, дейди³. Афтидан, осурияликлар милoddан аввалги I-

мингйилликнинг VIII аср бошларида Мидияга қарши юришларида Парфияга ҳам бостириб кирганлар. Парфия-Мидия муносабатларига тўхталсак, мидиялик Киаксар (Увахшатра) ҳукмронлик қилган йилларда (милoddан аввалги 625—584 йиллар) Парфия Мидияга бўйсундирилган. Бироқ кўп ҳам ўтмай, тахминан сўнгги мидиялик ҳукмдор Астиаг (милoddан аввалги 584—550 йиллар) даврида Парфия Мидия тобелигидан чиқди ва юнон тарихчиси тили билан айтганда, парфияликлар «ўз юртларини сакларга топширадилар»¹. Шунда Мидия ва саклар (Хоразм?) ўртасида уруш бошланади. Охирақибагда ҳарбий сулҳ ва иттифок тузилади. Аммо тез орада Мидия давлати қулайди ва, табиий равишда, Парфия яна мустақиллигини тиклайди. Умуман олганда эса Парфия шимолдаги Хоразм сиёсий қучлари манфаатлари доирасида бўлиб келгани шубҳасиз. Унинг бу доирада бўлиш-бўлмаглиги хоразмлик сиёсий қучларнинг маълум даврлардаги мавқеи ва қудратига боғлиқ бўлиб келганлигига ҳам шак йўқ.

Милoddан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида Парфия аҳамонийлар қўл остига тушади ва салтанатнинг XVI округи таркибига киритади². Шунга қарамай парфияликлар тажовуэкорларга қарши қурашни тўхатмайди. Чунончи, Доро I ҳукмронлигининг дастлабки йилида Парфияда озонлик ҳаракатлари авж олади. Бу вақтда Парфияни Доронинг отаси Виштасп бошқариб турарди. Халқ кўзғолони бир неча ой давом этади. Виштасп ҳеч нарсга қила олмайди. Доро эса бу вақтда Бобилдаги халқ кўзғолонини бостириш билан банд эди. Фақат милoddан аввалги 521 йилга келиб Доро томонидан юборилган катта қучга суянган ҳолда Виштасп парфияликлар қаршичилигини енгишга эришади. Беҳистун ёзувларига кўра ҳал қилувчи жанг милoddан аввалги 521 йил 12 июлда рўй берган³.

Милoddан аввалги IV асрнинг 30-йиллари сўнгида Парфия навбатдаги тажовуэкор юнонлик Александрнинг тобелигига тушади. Энди Парфияни Александр ноиб Андратора бошқара бошлайди. Юнонликларнинг Парфия устидан ҳукмронлиги Александр ўлими билан боғлиқ сиёсий ўзгаришлардан сўнг ҳам тўхтагани йўқ. Чунончи, милoddан аввалги IV асрнинг сўнгги ўн йиллигидан бошлаб Парфия славкийлар таъсирига тушади⁴.

¹ Авесто, II жилд, 660-бет.

² История Узбекистана в источниках, с. 155—158.

³ Уша жойда, 64-бет.

¹ Уша жойда, 67-бет.

² Уша жойда, 56-бет.

³ Уша жойда, 35-бет.

⁴ Уша жойда, 160-бет.

Бундай ҳолат милолдан аввалги III аср ўрталарига қадар давом этади.

Тахминан шу даврда парфияликлар салавкийлар то-белигидан озод бўладилар. Бунга доир маълумотларни биз қадимги юнон ва арман манбаларидаги тувоҳлик-лардан билиб олишимиз мумкин. Хусусан, асли келиб чиқиши сакларнинг дай қабиласидан бўлиш, Тажан дарёси бўйларида яшовчи парна уруғи сардори Аршак салавкийларнинг Парфиядаги ноибини ағдариб, ҳокимиятни ўз қўлига олади. Шу тариқа у аршакийлар сиёсий сулоласига асос солади.

Парфияда тартиб ўрнатиш иши Аршакнинг бўйнига тушган бўлса, унинг ўлимидан сўнг укаси Тиридат кўшни Гиркания ҳамда Эроннинг бир қисмини ўз таъсир доирасига тортишга эришади. Тиридат мустаҳкам қалъалар барпо этиш, кўшинни ҳар жиҳатдан кучайтириш тадбирларига катта эътибор беради. Унинг бу соҳадаги кўнлаб савй-ҳаракатларининг сабаби маркази Сурияда бўлган салавкийларнинг қудрати ҳануз сақланиб келаётганида эди.

Ҳақиқатан, Тиридатнинг ўлимидан кейин (милолдан аввалги 211 йил) Парфия тахтини унинг укаси Артабан II эгаллаб турган даврда, салавкий ҳукмдор Антиох III жуда катта кўшин (юнонлик Помпей Трог ёзишича, 100 минг пиеда, 20 минг отлик аскар) билан аршакийлارга қарши юриш қилади. Тарчи салавкий ҳукмдор ғолиб келса-да, охир-оқибатда ўзаро иттифок тузилади¹. Аммо бу ҳолат узоққа чўзилгани йўқ. Антиох III ўлимидан сўнг салавкийлар қудрати заифлашиш йўлига киради. Бундан усталик билан фойдаланган навбатдаги аршакий ҳукмдор Митридат I (милолдан аввалги 171—138 йиллар) Эрон, Жазирани ҳам ўз тобелигига қаратишга эришади. Митридат II (милолдан аввалги 123—87 йиллар) ҳукмронлиги даврида аршакийларнинг куч-қудрати янада ошди. Чунончи, у ҳатто салавкий ҳукмдор Деметрий III ни кўлга туширишга муваффақ бўлади. Бу салавкийлар сиёсий фаолиятига чек қўйилиб, энди тўғридан-тўғри Рим салтанати билан рақобатлашиш йўлига кириш, дегани эди. Ҳақиқатан, Ород II (милолдан аввалги 55—38 йиллар) даврита келиб римликлар Парфияга қарши ҳарбий юриш уюштирадилар. Милолдан аввалги 53 йили Жазира шимолидаги Карр шаҳри яқинида икки томон ўртасида тўқнашув содир бўлади. Хоразмликлар-

нинг тилга олинган ҳарбий тактикасини ишта солган аршакийлар лашкари римликларга қажатқич зарба берди. Шундан сўнг ташаббусни кўлга олиб, улар биринкетин Сурия, Кичик Осиё ҳамда Флагастин каби мамлакатларни ҳам бўйсундиришга эришадилар. Худди шу вақтларда аршакийлар пойтахтни Дажла дарёсининг чап қирғоғида жойлашган Ктесифон шаҳрита кўчирадилар. Бошқача айтганда, борган сари асли Парфия аршакийлар салтанатининг бир чекака ўлкасига айлана боради. Шу сабабдан ҳам III асрнинг 20-йилларигача бўлган даврда салтанат ҳаётида кечган асосий сиёсий воқеалар кўпроқ Фарбий Эрон ва Жазира билан боғлиқ бўлган. Ана шу даврда Марғиёна аршакийлар салтанати таркибидан чиққан, Гиркания эса бўйин товламаслик йўлига ўтиб номигатина қарам эди. Иккинчи томондан, римликлар вақти-вақти билан Ктесифон томондан, рим юришлар уюштириб турганлар. Хуллас, 224 йили Эрондаги сосонийлар сулоласидан бўлиш Ардашир I сўнгги аршакий ҳукмдор Артабан V ни енгтач аршакийлар сиёсий фаолиятига ҳам чек қўйилади. Агарда аршакийлар сиёсий тарихига хулоса қиладиган бўлсак, фикримизча, юнонлик Помпей Трогнинг куйидаги сўзларини келтирсак кифой бўлади: «Аршакийлар шон-шарафи қачонлардир донғи кетган Осурия, Мидия, Форс ва минг шаҳарлар ўлкаси Бақтрия орасида юксакликка кўтариллишлари билан белгиланган»¹. Ҳақиқатан, фарбий чегаралари Европада туташган, қудратли Рим салтанатининг тинкасини куритган Аршакийлар салтанати фаолияти ўз давридаёқ муносиб қадрланган эди.

Энди аршакийлар даври бошқарув тизими, ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёти масалаларига келсак, қадимдан қолган бир қатор ёзма ҳужжатлар бу борада тасаввуримизни бойитишга ёрдам бериши мумкин.

Олий ҳукмдор албатта аршакийлар хонадонидан бўлиши шарт ҳисобланган. Шу билан бирга давлат бошқарувида икки кенгаш: қабил ақалонлари ва қонинлар кенгашларининг роли ҳам катта бўлган. Чунончи, янги ҳукмдор худди шу икки кенгаш иштирокида сайланган. Албатта, бунда марҳум ҳукмдорнинг васияти эътиборга олинган. Бошқача айтганда, тахтта ворислик бир сулола ичида кечса-да, аммо муайян тартиб бўлмаган, яъни ўтган ҳукмдор ўрнини унинг ўғли ё укаси, ё бўлмаса, аршакийлар сулоласининг бирон-бир

¹ Ўша жойда, 161, 183-бетлар.

¹ Ўша жойда, 158-бет.

намонандаси эгаллаши мумкин бўлган. Афтидан, бу масалада кенташларнинг мавқеи кучли бўлиб келган. Буни шундан ҳам билиб олиш мумкинки, ҳужжатларга кўра мазкур икки кенташ олий ҳукмдорни тахтдан четлатишга қодир ҳисобланган. Аршакийлар салтанатни мулкларга (сатрапияларга) бўлиб идора этганлар. Шу билан бирга барча мулклар мавқеи бир хилда бўлмаганини таъкидлаш лозим. Чунончи, Гиркания, Сейстон (Сакистон) ярим мустақил мулк сифатида ўз пулларини зарб этиб келганлар¹.

Қадимги ёзма манбалар гувоҳлик беришича, Парфияда деҳқончилик билан жиддий равишда шуғулланган. Ҳитойлик муаллифлар парфияликларнинг шולי, бутдой етиштиришлари, ўзумзорларга ишлов бериб, вино тайёрлашлари ҳақида ёзиб кетганлар². Буни қадимги Нисо шаҳри ўрнида топилган ёзма ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди. Уларга кўра ҳар бир сатрапияда турли соҳага алоқадор ҳўжаликлар мавжуд бўлиб, улар муайян тарзда давлат хазинасига солиқ тўлаб турганлар. Ишланган ерлар бир неча даражага бўлиниб, улардан олинган солиқлар ҳам турлича бўлган. Солиқлар асосан маҳсулот сифатида, қисман пул билан қабул қилинган. Масалан, ўзум етиштирувчи ҳўжаликлар пойтахтта (яъни Нисо пойтахт бўлиб турган вақтларда) вино юборганлар. Маҳсулот катта-катта хумларда сақланиб, уларнинг умумий ҳажми ярим миллион литрдан ортиқ бўлган. Шуниси қизикки, ана шу вино сақланувчи омборлардан топилган ёзма ҳужжатларда винонинг ҳажми, ўзум етиштирилган жойнинг номи, винонинг нави, уни келтирган шахснинг номи, мансабига доир қимматли маълумотлар ўз аксини топганини кўриш мумкин³. Бу Парфияда иш юритиш, ҳўжалик тутишининг турли соҳаларида ўша пайтларда қатъий ҳисоб-китоб тартиби жорий бўлганидан ва уларга тегишли муассаса, ташкилотлар фаолият кўрсатганидан далолат беради.

Курувчилик, метморчилик борасида ҳам парфияликларнинг тажрибаси диққатга сазовордир. Улар шаҳарлар, қалъалар, муҳташам бинолар барпо этишда ўз замонларида машҳур бўлганлар. Ҳитойлик муаллифларнинг кўрсатиб ўтишларича, Парфияда юзлаб катта-кичик шаҳарлар мавжуд бўлган⁴. Албатта, бу ерда Ар-

шакийлар салтанатининг юксакликка кўтарилган даврларидаги аҳволи назарда тутилган бўлиши керак. Аммо бу каби маълумотлар асли Парфия имкониятларини ҳеч бир ерда урмай, аксинча, улардаги тараққиётдан билвосита бўлса ҳам гувоҳлик беради.

Парфиялик савдогарлар фаолияти диққатга сазовордир. Манбаларда ёзилишича, улар куруқлик ҳамда денгиз орқали турли ўлкалар билан савдо алоқаларини олиб борганлар¹. Шун қайд этиб ўтиш лозимки, Аршакийлар салтанати Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ўртасидаги ўзига хос иқтисодий-савдо кўприги сифатида таниқли бўлган.

Парфияликлар ҳайкалтарошлик, заргарлик соҳаларида моҳир ҳисобланганлар. Қадимги Нисо шаҳри ўрнидан топилган ашёлар — мармардан ишланган ҳайкаллар фикримиз далили бўла олади. Улар юксак санъат асари ҳамда маълум маънода салтанат бойлиги, кўрки сифатида олий ҳукмдор қароргоҳида алоҳида жойда сақланган.

Парфия маданий ҳаётида юнонликларнинг таъсири ҳам сезиларли бўлган. Бир неча аср юнонликлар тобелигида ва яна беш юз йилча улар билан яқиндан муносабатда бўлган парфияликлар учун бу табиий ҳол. Шунинг учун ҳам археологлар топган ашёларда ҳам маҳаллий руҳ, ҳам юнон маданияти таъсири сезилиб туради. Чунончи, маҳаллий услубда фил суятидан тайёрланган ритон ўн икки олимпия худоси тасвири билан безатилган ашёлар фикримиз далили бўла олади². Фараз қилиш мумкинки, қадимги Юнонистонда кент тарқалган олимпия ўйинлари маълум даражада минтақамизда ҳам ўз қизиқувчиларига эга бўлган. Ўзоқ-яқиндаги халқлар маданиятида мавжуд илғор анъаналарга эътибор аршакийларда нақадар катта бўлганини Плутарх (тахминан 46—127 йиллар) ёзма гувоҳликларидан ҳам билиб олиш мумкин. Хусусан, унинг ёзишича, парфияликлар Карр яқинида римликларни мағлубиятга учратиб, хушхабар билан ҳукмдорлари Ород хўзурига келганларида у Эврипиднинг (милотдан аввалги V аср) машҳур «Вақх маъбудалари» («Вакханки») фожиясини томоша қилиб ўтирган экан³. Кези келганда эслатиш лозимки, Эврипид асарларидаги қатор давҳалар ўлкамизда топилган қадимги ашёлар — санъат намуналарида ўз аксини топган.

Парфияликлар ўз ёзувларига эга бўлганлар. Аниқроқ айтганда, ўша даврларда кент тарқалган оромий

¹ Ўша жойда.

² История древнего Востока, 1979, с. 336—337.

³ Древний Хорезм, с. 211.

¹ Карант: Дьяконов М. М. История древнего Ирана. 1961, с. 194 и др.

² Собрание сведений, т. 2, с. 151.

³ Карант: ВДИ, 1960, № 2, с. 16—20; Преднезвизатский сборник, II, 1966, с. 134—136.

⁴ Собрание сведений, т. 2, с. 151.

хатидан фойдаланган ҳолда гап, сўз тузилишининг ўзларига хос тартибини жорий этганлар.

Аҳоли диний қарашларида зардўштийлик ўз мав-кеини сақлаб қолган. Шу билан бирга эзгулик ва ёруғ-лик худоси Митра, юнон, яхудий динларига сиғиниш ҳоллари ҳам учраб турган.

Бир-икки оғиз сўз аршакийларнинг ташқи — элчи-лик алоқалари тўғрисида. Фарбда Рим империяси билан муҳолифатда бўлиб келганларига қарамай, улар дунё-нинг бошқа мамлакатлари билан сиёсий, элчилик ало-қаларини мунтазам равишда йўлга қўйганлар. Хусусан, хитой манбаларида Хитой ҳукмдори махсус элчилари-нинг аршакийлар даргоҳида бўлгани тўғрисида қимма-ти маълумотлар бор. Элчиларни шарқий четарада 20000 парфиялик отлиқ аскар кутиб олган ва ҳукмдорлари фармонига кўра то пойтахтгача бўлган масофада уларга ҳамроҳлик қилганлар¹. Бу, бир томондан, аршакийлар-нинг Хитой элчилари ва улар орқали Хитойга бўлган эътиборларидан дарак берса, иккинчи томондан, бево-сита аршакийлар саройида элчиларни қабул қилишга оид маълум бир тартиблар мавжуд бўлганлигини кўрса-тади. Хитойлик элчилар аршакий ҳукмдор элчилари билан йўлга чиқиб, Хитойга етиб келгач бу ерлик ҳукм-дорга аршакийлар юборган совға-саломларни тақдим этган эканлар.

Хулоса қиладиган бўлсак, аршакийлар Туркистон доирасидан чиқиб сиёсий юксалишда салтанат даража-сига эришган биринчи сулола ҳисобланadi. Шунингдек улар Яқин Шарқ ва Жанубий Европа давлатлари билан тўғридан-тўғри Фарбнинг ўзида муносабат юритган тур-кистонлик илк сиёсий куч ҳам бўлган. Аммо шундай қудратга эга бўлишларига қарамай аршакийлар минта-қани сиёсий жиҳатдан бирлаштира олмаганлар. Хоразм, Сўғдиёна, Фарғона, Бақтрия қабиларни бир сиёсий мар-каз остида бўйсундириш ишининг улдасидан чиқолма-ганлар.

ФАРҒОНА

Ўзбекистоннинг энг гўзал ва бетакрор маконларидан бири бу Фарғона vodiysidir. Иқлим шароити, геогра-фик жойлашуви, табиий бойликлари каби қатор хислат-ларига кўра Фарғона қадимдан эътибор қозониб келган. Фарғонанинг давлатчилигимиз тарихида тутган ўз ўрни

ҳам бор. Милoddан аввалги II—I асрларда бу ерда минта-қадаги илк давлатчилик тизимларидан бири мавжуд бўлган. Албатта, унинг асослари анча илгарироқ, кам деганда милoddан аввалги I-мингйиллик ўрталарида шакллана бошлаганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Фарғона минтақамизининг энг қадимий маданий ўчоқларидан ҳисобланади. Чунончи, тахминан милod-дан аввалги 2-мингйилликлардаёқ бу ерда деҳқончилик маданияти ўта тараққий эта бошлаган. Деҳқончилик би-лан ёнма-ён чорвачилик, балиқчилик, хунармандчилик (металлни қайта ишлаш, кулолчилик, тўқимачилик) соҳалари жиддий равишда юксалиб боргани археолог олимлар томонидан тасдиқланган¹. Мазкур фаолит со-ҳаларининг ривож топиши кишилар ҳаёти, хусусан, ту-рар жой масаласида ҳам ўз таъсирига эга бўлиши табиий. Шу сабабдан ҳам кўрсатилган даврда мустаҳкам кўрғон-лар қуриш, бориб-бориб уларнинг шаҳарларга айланиш жараёни ҳам жиддий равишда кечгани маълум.

Қадимги Фарғона аҳли келиб чиқиши масаласига келсак, юнон тарихчилари Сирдарёнинг (Яксарт, Тана-ис) нариги томонида (шимолида, юқори оқимларида) скифлар (саклар) яшайдилар деб, гувоҳлик бериб кет-ганлар². Ҳамадондан топилган қадимги форс, элам, бо-бил тилларидаги ёзувларда эса «Сўғдиёнадан нарида яшовчи саклар» ҳақида маълумот сақланган³. Диккатта сазовор томони шу ердаки, баъзи бир юнонлик тарих-чилар (Гекатей, Геродот, Плиний ва бошқалар), ҳинд олими Панини (тахминан милoddан аввалги V аср) асарларида, паҳлавий ёзувида битилган «Бундахшин»да парикани, парияни, праканва ва паркан этник-геогра-фик атамалари учрайди⁴. То шу кунгача мазкур атама-ларнинг Фарғона билан боғлиқлигини исботловчи ё инкор этувчи бирон-бир беками кўст илмий асос шакл-ланганича йўқ, десак тўғри бўлади. Таажжубланарли жойи шундаки, Фарғона ҳақида «Авесто»да бирон сўз ё шунга ишора ҳам йўқ. Фикримизча, фарғоналиклар-нинг келиб чиқиши масаласида жишй хулосаларга туртки бўлишга аригулик манба сифатида милoddан аввалги II—I асрлардаги Хитой муаллифлари асарлари хизмат қилиши мумкин. Милoddан аввалги II асрнинг

¹ Қаранг: *Зиднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы.* Москва, 1962.

² История Узбекистана в источниках, с. 94—95, 126.

³ Уша жойда, 39—бет.

⁴ *Батафил қаранг:* История и культура народов Средней Азии. Древность и средние века. Москва, 1976.

намонандаси эгаллаши мумкин бўлган. Афтидан, бу масалада кенташларнинг мавқеи кучли бўлиб келган. Буни шундан ҳам билиб олиш мумкинки, ҳужжатларга кўра мазкур икки кенташ олий ҳукмдорни тахтдан четлатишга қодир ҳисобланган. Аршакийлар салтанатни мулкларга (сатрапияларга) бўлиб идора этганлар. Шу билан бирга барча мулклар мавқеи бир хилда бўлмаганини таъкидлаш лозим. Чунончи, Гиркания, Сейстон (Сакистон) ярим мустақил мулк сифатида ўз пулларини зарб этиб келганлар¹.

Қадимги ёзма манбалар гувоҳлик беришича, Парфияда деҳқончилик билан жиддий равишда шуғулланган. Ҳитойлик муаллифлар парфияликларнинг шולי, бутдой етиштиришлари, ўзумзорларга ишлов бериб, вино тайёрлашлари ҳақида ёзиб кетганлар². Буни қадимги Нисо шаҳри ўрнида топилган ёзма ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди. Уларга кўра ҳар бир сатрапияда турли соҳага алоқадор ҳўжаликлар мавжуд бўлиб, улар муайян тарзда давлат хазинасига солиқ тўлаб турганлар. Ишланган ерлар бир неча даражага бўлиниб, улардан олинган солиқлар ҳам турлича бўлган. Солиқлар асосан маҳсулот сифатида, қисман пул билан қабул қилинган. Масалан, ўзум етиштирувчи ҳўжаликлар пойтахтта (яъни Нисо пойтахт бўлиб турган вақтларда) вино юборганлар. Маҳсулот катта-катта хумларда сақланиб, уларнинг умумий ҳажми ярим миллион литрдан ортиқ бўлган. Шуниси қизикки, ана шу вино сақланувчи омборлардан топилган ёзма ҳужжатларда винонинг ҳажми, ўзум етиштирилган жойнинг номи, винонинг нави, уни келтирган шахснинг номи, мансабига доир қимматли маълумотлар ўз аксини топганини кўриш мумкин³. Бу Парфияда иш юритиш, ҳўжалик тутишининг турли соҳаларида ўша пайтларда қатъий ҳисоб-китоб тартиби жорий бўлганидан ва уларга тегишли муассаса, ташкилотлар фаолият кўрсатганидан далолат беради.

Курувчилик, метморчилик борасида ҳам парфияликларнинг тажрибаси диққатга сазовордир. Улар шаҳарлар, қалъалар, муҳташам бинолар барпо этишда ўз замонларида машҳур бўлганлар. Ҳитойлик муаллифларнинг кўрсатиб ўтишларича, Парфияда юзлаб катта-кичик шаҳарлар мавжуд бўлган⁴. Албатта, бу ерда Ар-

шакийлар салтанатининг юксакликка кўтарилган даврларидаги аҳволи назарда тутилган бўлиши керак. Аммо бу каби маълумотлар асли Парфия имкониятларини ҳеч бир ерда урмай, аксинча, улардаги тараққиётдан билвосита бўлса ҳам гувоҳлик беради.

Парфиялик савдогарлар фаолияти диққатга сазовордир. Манбаларда ёзилишича, улар куруқлик ҳамда денгиз орқали турли ўлкалар билан савдо алоқаларини олиб борганлар¹. Шун қайд этиб ўтиш лозимки, Аршакийлар салтанати Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ўртасидаги ўзига хос иқтисодий-савдо кўприги сифатида таниқли бўлган.

Парфияликлар ҳайкалтарошлик, заргарлик соҳаларида моҳир ҳисобланганлар. Қадимги Нисо шаҳри ўрнидан топилган ашёлар — мармардан ишланган ҳайкаллар фикримиз далили бўла олади. Улар юксак санъат асари ҳамда маълум маънода салтанат бойлиги, кўрки сифатида олий ҳукмдор қароргоҳида алоҳида жойда сақланган.

Парфия маданий ҳаётида юнонликларнинг таъсири ҳам сезиларли бўлган. Бир неча аср юнонликлар тобелигида ва яна беш юз йилча улар билан яқиндан муносабатда бўлган парфияликлар учун бу табиий ҳол. Шунинг учун ҳам археологлар топган ашёларда ҳам маҳаллий руҳ, ҳам юнон маданияти таъсири сезилиб туради. Чунончи, маҳаллий услубда фил суятидан тайёрланган ритон ўн икки олимпия худоси тасвири билан безатилган ашёлар фикримиз далили бўла олади². Фараз қилиш мумкинки, қадимги Юнонистонда кент тарқалган олимпия ўйинлари маълум даражада минтақаимизда ҳам ўз қизиқувчиларига эга бўлган. Ўзоқ-яқиндаги халқлар маданиятида мавжуд илғор анъаналарга эътибор аршакийларда нақадар катта бўлганини Плутарх (тахминан 46—127 йиллар) ёзма гувоҳликларидан ҳам билиб олиш мумкин. Хусусан, унинг ёзишича, парфияликлар Карр яқинида римликларни мағлубиятга учратиб, хушхабар билан ҳукмдорлари Ород хўзурига келганларида у Эврипиднинг (милотдан аввалги V аср) машҳур «Вақх маъбудалари» («Вакханки») фожиясини томоша қилиб ўтирган экан³. Кези келганда эслатиш лозимки, Эврипид асарларидаги қатор давҳалар ўлкаимизда топилган қадимги ашёлар — санъат намуналарида ўз аксини топган.

Парфияликлар ўз ёзувларига эга бўлганлар. Аниқроқ айтганда, ўша даврларда кент тарқалган оромий

¹ Ўша жойда.

² История древнего Востока, 1979, с. 336—337.

³ Древний Хорезм, с. 211.

¹ Карант: Дьяконов М. М. История древнего Ирана. 1961, с. 194 и др.

² Собрание сведений, т. 2, с. 151.

³ Карант: ВДИ, 1960, № 2, с. 16—20; Преднезвизатский сборник, II, 1966, с. 134—136.

⁴ Собрание сведений, т. 2, с. 151.

хатидан фойдаланган ҳолда гап, сўз тузилишининг ўзларига хос тартибини жорий этганлар.

Аҳоли диний қарашларида зардўштийлик ўз мав-кеини сақлаб қолган. Шу билан бирга эзгулик ва ёруғ-лик худоси Митра, юнон, яхудий динларига сиғиниш ҳоллари ҳам учраб турган.

Бир-икки оғиз сўз аршакийларнинг ташқи — элчи-лик алоқалари тўғрисида. Фарбда Рим империяси билан муҳолифатда бўлиб келганларига қарамай, улар дунё-нинг бошқа мамлакатлари билан сиёсий, элчилик ало-қаларини мунтазам равишда йўлга қўйганлар. Хусусан, хитой манбаларида Хитой ҳукмдори махсус элчилари-нинг аршакийлар даргоҳида бўлгани тўғрисида қиммат-ли маълумотлар бор. Элчиларни шарқий четарада 20000 парфиялик отлиқ аскар кутиб олган ва ҳукмдорлари фармонига кўра то пойтахтгача бўлган масофада уларга ҳамроҳлик қилганлар¹. Бу, бир томондан, аршакийлар-нинг Хитой элчилари ва улар орқали Хитойга бўлган эътиборларидан дарак берса, иккинчи томондан, бево-сита аршакийлар саройида элчиларни қабул қилишга оид маълум бир тартиблар мавжуд бўлганлигини кўрса-тади. Хитойлик элчилар аршакий ҳукмдор элчилари билан йўлга чиқиб, Хитойга етиб келгач бу ерлик ҳукм-дорга аршакийлар юборган совға-саломларни тақдим этган эканлар.

Хулоса қиладиган бўлсак, аршакийлар Туркистон доирасидан чиқиб сиёсий юксалишда салтанат даража-сига эришган биринчи сулола ҳисобланadi. Шунингдек улар Яқин Шарқ ва Жанубий Европа давлатлари билан тўғридан-тўғри Фарбнинг ўзида муносабат юритган тур-кистонлик илк сиёсий куч ҳам бўлган. Аммо шундай қудратга эга бўлишларига қарамай аршакийлар минта-қани сиёсий жиҳатдан бирлаштира олмаганлар. Хоразм, Сўғдиёна, Фарғона, Бақтрия қабиларни бир сиёсий мар-каз остида бўйсундириш ишининг улдасидан чиқолма-ганлар.

ФАРҒОНА

Ўзбекистоннинг энг гўзал ва бетакрор маконларидан бири бу Фарғона vodiysi. Иқлим шароити, геогра-фик жойлашуви, табиий бойликлари каби қатор хислат-ларига кўра Фарғона қадимдан эътибор қозониб келган. Фарғонанинг давлатчилигимиз тарихида тутган ўз ўрни

ҳам бор. Милoddан аввалги II—I асрларда бу ерда минта-қадаги илк давлатчилик тизимларидан бири мавжуд бўлган. Албатта, унинг асослари анча илгарироқ, кам деганда милoddан аввалги I-мингйиллик ўрталарида шакллана бошлаганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Фарғона минтақамизининг энг қадимий маданий ўчоқларидан ҳисобланади. Чунончи, тахминан милod-дан аввалги 2-мингйилликлардаёқ бу ерда деҳқончилик маданияти ўта тараққий эта бошлаган. Деҳқончилик би-лан ёнма-ён чорвачилик, балиқчилик, хунармандчилик (металлни қайта ишлаш, кулолчилик, тўқимачилик) соҳалари жиддий равишда юксалиб боргани археолог олимлар томонидан тасдиқланган¹. Мазкур фаолит со-ҳаларининг ривож топиши кишилар ҳаёти, хусусан, ту-рар жой масаласида ҳам ўз таъсирига эга бўлиши табиий. Шу сабабдан ҳам кўрсатилган даврда мустаҳкам кўрғон-лар қуриш, бориб-бориб уларнинг шаҳарларга айланиш жараёни ҳам жиддий равишда кечгани маълум.

Қадимги Фарғона аҳли келиб чиқиши масаласига келсак, юнон тарихчилари Сирдарёнинг (Яксарт, Тана-ис) нариги томонида (шимолида, юқори оқимларида) скифлар (саклар) яшайдилар деб, гувоҳлик бериб кет-ганлар². Ҳамадондан топилган қадимги форс, элам, бо-бил тилларидаги ёзувларда эса «Сўғдиёнадан нарида яшовчи саклар» ҳақида маълумот сақланган³. Диккатта сазовор томони шу ердаки, баъзи бир юнонлик тарих-чилар (Гекатей, Геродот, Плиний ва бошқалар), ҳинд олими Панини (тахминан милoddан аввалги V аср) асарларида, паҳлавий ёзувида битилган «Бундахшин»да парикани, парияни, праканва ва паркан этник-геогра-фик атамалари учрайди⁴. То шу кунгача мазкур атама-ларнинг Фарғона билан боғлиқлигини исботловчи ё инкор этувчи бирон-бир беками кўст илмий асос шакл-ланганича йўқ, десак тўғри бўлади. Таажжубланарли жойи шундаки, Фарғона ҳақида «Авесто»да бирон сўз ё шунга ишора ҳам йўқ. Фикримизча, фарғоналиклар-нинг келиб чиқиши масаласида жишй хулосаларга туртки бўлишга аригулик манба сифатида милoddан аввалги II—I асрлардаги Хитой муаллифлари асарлари хизмат қилиши мумкин. Милoddан аввалги II асрнинг

¹ Қарант: *Зиднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы.* Москва, 1962.

² История Узбекистана в источниках, с. 94—95, 126.

³ Уша жойда, 39—бет.

⁴ *Батафси қарант:* История и культура народов Средней Азии. Древность и средние века. Москва, 1976.

20-йилларида Фарғона, Сўғдиёна, Бактрияда сафарда бўлиб, Туркистоннинг мазкур ва бошқа қатор вилоятлари тўғрисида бағфосил маълумотлар тўплаган хитойлик элчи Чжан Цян қолдирган қуйидаги гувоҳликка эътибор берайлик: «Давандан (Фарғонадан) ғарбга томон Ансигача (Парфиягача) бўлган улкан ҳудудда турли тилларда (лаҳжаларда) сўзлашсаңлар-да, аммо урф-одатлари ўхшаш ва муомалада бир-бирларини тушунади-лар»¹. Демак, кўҳна Фарғона аҳлининг мамлакатимизнинг бошқа ўлкалари аҳолиси билан этник боғлиқлиги масаласида ҳеч шубҳа йўқ.

Хитойликлар Фарғонани Даван (Улуғ Ван) деб атаганлар. Бу вақтда (яъни милoddан аввалги II асрининг иккинчи ярмида) Фарғонада кам деганда 60000 оила, яъни 300000 киши истиқомат қилган. Мазкур рақамни келтирган хитойлик муаллиф афтидан Фарғонада ўша вақтда мавжуд аҳоли сонини назарда тутмаган. Зеро, бошқа бир маълумотда бутун Фарғона бўйлаб аҳоли сони бир неча юз мингга ташкил этади дейилса, бошқа бир ерда Фарғона лашкарининг ўзи 60000 кишидан иборатлиги айтилган². Чунки бу даврда Даван (Фарғона) сиёсий бирлиги тушунчасига асли Фарғонадан кенгрок ҳудудни ўз ичига олган макон кирган.

Фарғона бошқаруви тизимида ҳукмдор, унинг икки ёрдамчиси (вазири) ва оқсоқоллар кенгаши, феолият кўрсатганлиги хитой манбаларидан маълум. Ёрдамчилар асосан олий ҳукмдорнинг қариндошлари орасидан тайинланган бўлиши керак. Аммо оқсоқоллар кенгаши эса мамлакат ижтимоий, сиёсий ва ташқи муносабатларида фаол иштирок этиш билан бир қаторда олий ҳукмдор феолияти билан боғлиқ тадбирларда қатнашиш кудратига ҳам эга бўлган. Уруш очиш, сулҳ тузиш, янги ҳукмдорни тайинлаш, уни тахтдан маҳрум этиш каби тадбирларда оқсоқоллар кенгаши етакчи ўрин тутганлигини кўрсатувчи гувоҳликлар бир талай. Масалан, хитойликларнинг Фарғонага тажовузулари чоғида оқсоқоллар кенгаши ўзаро сулҳ тузиш тарафдори бўлиб чиқади ва бунга эришади ҳам. Ё бўлмаса, хитойликлар боқини билан боғлиқ воқеалар сабабчиси деб топилган ҳукмдор Муғуй оқсоқоллар кенгаши ҳукми билан қатл қилинган³.

Фарғонанинг мавморий бўлиниши ҳақида сўз кет-

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 161.

² Ўша жойда, 149, 189-бетлар.

³ Ўша жойда, 165-бет.

ганда, энг аввало, хитойлик муаллифининг «Даванда (Фарғонада) етмишга яқин катта-кичик шаҳарлар мавжуд, Даван ва Дахя (Бактрия) ўртасида ўхшашликлар кўп» каби гувоҳликлари диққатни тортмай қолмайди¹. Маълумки, Бактрия «минг шаҳар» ўлкаси номи билан машҳур бўлган. Хитойлик элчи бу ерда бўлган чоғда географик маънодаги Бактрияда Тохаристон сиёсий бирлиги ҳукм суради. Хитой манбаларига кўра эса Дахяда ҳар бир шаҳар ўз ҳокимига эга бўлиб, улар устидан турувчи олий ҳукмдор бўлмаган². Агар юқорида эслатилган «Даван ва Дахя ўртасидаги ўхшашликлар» Дахядаги шаҳарлар тутган мавқега ҳам дахлдор бўлса, у ҳолда Фарғонадаги шаҳарлар ҳам маълум маънода мустақилликка эга бўлган. Юқорида зикр этилган оқсоқоллар кенгаши мана шу шаҳарлар намоёндалари иштирокида ташкил этилиб келинган бўлса ажаб эмас.

Марказ (олий ҳукмдор ва оқсоқоллар кенгаши) ва шаҳарлар ўртасидаги муносабатлар хусусида аниқ фикр айтиш мушкул. Шу билан бирга қуйидаги маълумотга эътибор берайлик. Оқсоқоллар кенгаши қарори билан хитойлик элчилардан бири Фарғона пойтахтидан шарқда жойлашган шаҳарлардан бирида қатл этилади³. Бошқача айтганда, кенгаш ҳукми пойтахтдан ташқари шаҳарларда ҳам ижро қилинган эга бўлган.

Бир-икки оғиз сўз Фарғона кўшини ҳақида. Яна ўша хитой манбаларига мурожаат қилинса, лашкар ҳаммаси бўлиб 60000 кишидан иборат бўлган. Фарғоналик ҳарбийлар айниқса от устида ўтириб, камондан ўқ отишнинг устаси бўлган эканлар. Улар найзалардан ҳам фойдаланганлар⁴. Фарғоналиклар ҳаётида от, айниқса уларнинг аъло насли бўлмиш аргумоқлар алоҳида ўрин тутганини инobatга олиб, лашкарнинг жангвор қисмини отликлар ташкил этган, деб фараз қилиш мумкин. Хоразмликлар асос солган от ва чавандозни зирхга чулғаш ва душман билан юзма-юз курашда камондан моҳирона фойдаланиш тактикаси фарғоналиклар учун ҳам яхши таниш бўлганига шубҳа йўқ. Бу тактика билан хитойликлар айнан Фарғонада танишган бўлишлари керак.

Фарғона ҳарбийлари мулофаа санъати борасида маълум бир тажриба ва салоҳиятга эга бўлганлар. Чунончи, мулофаани ташкил этишда шаҳарлар имкониятидан

¹ Ўша жойда, 149-бет.

² Ўша жойда, 152-бет.

³ Ўша жойда, 162-бет.

⁴ Ўша жойда, 149-бет.

кент фойдаланилган. Масалан, пойтахт Эрши (ҳозирги Марҳамат қадимий шаҳарнинг ўрни ҳисобланади) ички ва ташқи деворлар билан ўралган. Шаҳарнинг ички қисмида узок муддатга етарли миқдорда озиқ-овқат сақланувчи омборлар ва бошқа керакли муассасалар бунёд этилган.

Юқорида биз Фарғонада миллрдан аввалги 2-мингйилликлардаёқ деҳқончилик маданияти юксак даражада бўлганини айтиб ўтгандик. Миллрдан аввалги II аср хуусида эса Чжан Цян куйидагича тувохлик беради: «Даванликлар (фарғоналиклар) ўтроқ ҳаёт кечирадилар, деҳқончилик билан шугулланиб, шоли ва бугдой етиштирадилар»¹. Кези келганда шунини ҳам таъкидлаш ўринлики, Туркистонда шолчиликнинг кенг ўрин тутганига оид тувохлик энг қадимий ёзма манба «Авесто»да ҳам бор.

Мутахассислар фикрича, тахминан шу даврда Фарғонада пахтачилик соҳаси ҳам йўлга қўйилган.

Фарғонада етиштирилган узум ва беда ўсимликлари хитойликлар учун янгилик бўлгани маълум. Ҳақиқатан, фарғоналик боғбонларнинг узумчилик соҳасидаги тажрибалари юқори ҳисобланиб, етиштирилган ҳосилдан мусаллас тайёрлашни ҳам ўрнига қўйганлар. Бу борада уларнинг салоҳиятлари нақадар юксак даражада бўлганини шундан ҳам билиш мумкинки, ҳажми бир неча тоннагача бўлган маҳсулотни бир неча ўн йил давомига сақтай олганлар².

Хитойликларни дол қолдирган Фарғона ажойиботларидан яна бири бу наслдор отлар — аргумоқлар эди. Фарғона аргумоқлари қадр-қимматини шундан ҳам билса бўладики, хитойликлар то Фарғона билан танишгунларига қадар Еттисувда яшган усунларнинг отларига ҳавас билан қараб, уларни учар от, деб таърифлаб келган эканлар. Фарғона аргумоқларини кўргач, мазкур таърифни буларга нисбатан ишлатиб, усунларнинг отларини узок фарб отлари, деб атай бошлаган эканлар. Фарғона отлари баданидан тер ўрнига қон чиқади қабилидаги ҳайратомуз тувохликларни хитой манбаларида тез-тез учратиш мумкин. Аргумоқлар алоҳида парвариш остида бўлиб, бегона кўздан нарида, масалан, Эрши шаҳрида сақланган³. Фарғоналиклар илжи бо-рича зотдор отларни кўлдан чиқармасликка, ўзга юрт-

ларга тарқалмаслигига интиланлар. Бошқача айтганда, юртимизда ўша узок замонлардаёқ, наслчилик ишлари билан жиддий ва доимий равишда шугулланилган.

Юқорида зикр этилган 70 шаҳардан фақат икkitасининг номи бизга маълум. У ҳам бўлса хитойча талаффуздагиси: Эрши ва Ю. Эрши Фарғона маркази, ҳукмдор қароргоҳи ҳисобланиб, икkitи қатор девор билан ўралган. Ҳукмдор саройи афтидан шаҳар ички қисмида, ташқи қисмида эса ҳунармандчилик устахоналари, савдо расталари жойлашган. Зикр этиб ўтилган озиқ-овқат, қурол-аслаҳа омборлари ҳам шаҳарнинг ички қисмидан ўрин олган. Ю ҳам мустаҳкам девор билан ўралган шаҳар бўлган. Эрши аҳолиси илгиридан оқар сувлардан истеъ-мол қилиб келган бўлса-да, хитойликлар боққини дав-рида боққинчилар томонидан дарё сувининг бўғиб қўйилиши натижасида шаҳар ҳудудида қулук қазини ҳам расм бўлган¹.

Фарғонанинг атроф ўлкалар билан сиёсий алоқа-ларига назар ташланса, миллрдан аввалги I-мингйиллик ўрталарида, яъни аҳамонийларнинг Туркистонга бос-тириб кирган даврида Фарғонанинг тақлири хуусида бир сўз айтиш қийин. Чунки бу борада маълумот йўқ. Демак, Фарғона ўз мустақиллигини сақлаб қолган. Александр истилоси йиллари хуусида ҳам Фарғонага боғлиқ аниқ ва лўнда ёзма маълумот йўқ. Шу билан бирга юнонлик тарихчиларнинг куйидаги маълумотлари қизиқиш уй-ғотмай қолмайди. Александр тахминан ҳозирги Бекобод яқинида Чека Александрия (Александрия Эсхата) но-мини олган ҳарбий истеҳком-шаҳарчани бунёд этиб, ундан Сирдарёнинг шимоли-шарқий томонларида яшовчи скифларга (сақлар) қарши фойдаланмоқчи бўлган. Квинт Курций Руфининг ёзишича, бу ҳол Танаис-нинг (Сирдарёнинг) нариги (шарқий? шимолий?) томо-нида ҳукмронлик қилаётган скифлар (сақлар) подшоҳи-нинг аччиғини чиқаради ва у ўз укаси Картазис, яъни Картазани юнонликларга қарши юбориб, истеҳкомни бу-зиб ташлашни буюради. Ўзаро тўқнашув охир-оқибатда сулуҳ билан тугайди. Биз урғу бермоқчи бўлган масала сақлардан 20 отлик эътиларининг Александр қароргоҳи-га келишлари билан боғлиқ. Уларнинг юнонлик ҳукм-дорга қарата айтган сўзларига эътибор берайлик: «Бил-гинки, биз скифларга (сақларга) шундайин неъматлар ато этилган: кўш, найза, камон ва қалаҳ... қалаҳларда биз ҳудодлар номига вино ичамиз»². Кўш деҳқончилик, қалаҳ,

¹ Ўша жойда, 149-бет.

² Ўша жойда, 161-бет.

³ Ўша жойда, 162-бет.

вино, узумчилик эканлигини инобатга олсак, булар ахир биз юқорида тавкиллаган Фарғона ҳаётига хос кўри-нишлар эмасми!? Агар бизнинг бу фаразимиш тўғри бўлса, унда ўша саклар (фарғоналиклар) эгчиларининг Александрга баён этган куйидаги сўзлари эътиборга мо-ликдир: «Агар худло сенинг танантни иштиёкинга яраша бичиб яратганида, сен (ҳатто) бутун Ер юзига (ҳам) сиф-маган бўлардинг; бир кўлинг билан машрикни тутсанг, иккинчиси билан мағрибга интилардинг. Уларга етиш-гач сен албатта яратганининг нури ўчоғини билишни ҳам хоҳлаб қолардинг... Сен билмайсанми, ахир улкан дарахт узок вақт ўссад, бир зумдаёқ кўпориб ташланади... Биз ҳеч кимга бош этмаймиз, бировни итоат эттиришни (ҳам) хоҳламаймиз, фақат ўзаро тенгтар ўртачилигина мустаҳкам дўстлик бўлиши мумкин, ўзаро тенг деб эса бир-бировларига куч ишлатмаганларни айтиш мумкин... Скифлар (саклар) куруқ қасам ичиб дўстликка ундапти-лар, деб ўйлама, улар учун қасам содиқлик таровидир. Сиз юнонликлар эҳтиёткорлик юзасидан аҳднома имзо-лайсизлар ва бунда худлоларга ҳам илтижо қиласизлар. Содиқликни сақлаш бизнинг дину имонимиздир. Ким-ки инсонни ардоқламаса, у худлоларни алдаган бўла-ди...»¹. Мазкур сатрлар орқали қадимги аждоларимиз дунёқараш, қадриятларини ва улардаги мавжуд элчи-лик расм-русумлари хуусида тегишли хулосалар чиқа-риб олишимиз мумкин.

Фарғонанинг милоддан аввалги I-мингйилликнинг сўнгги асрларидаги ташқи сиёсий алоқаларида Хитой алоҳида ўрин тутган. Аслида қадимдан Хуанхэ дарёси-нинг ўрта оқимида асос тошган ва милоддан аввалги I-мингйилликнинг сўнгги асрларида шу воҳа четарасида ички сиёсий, ижтимоий, иқтисодий тараққиёт ва таш-қи тажовуэлар (масалан, хунлар) тавсирида яшаб кел-ган Хитой давлати милоддан авалги II асрда Хан суло-ласи даврида ғарбга томон интила бошлайди. Бу эса ўз ўрнида хитойликларни ўзларидан ғарбдаги халқлар, жумладан, II асрнинг сўнгги чорагида эса Фарғона билан кескин сиёсий-ҳарбий алоқаларга киришишга олиб келади. Хитойликларнинг узок Хуанхэ дарёси во-ҳасидан Фарғонага интилишлари сабабини ўша замон хитойлик муалифлар шундай тушунтирганлар: Хан су-логласи хунларга қарши фарғоналиклар билан иттифок тузишга интилган. Аммо бизнингча, аслида Хан суло-ласи Туркистоннинг мазкур худудларида ўз сиёсий таъ-

сирига эга бўлиш ва бундан ғарбдаги мамлакатлар би-лан савдо-иқтисодий ва, шароит туғилса, фаол сиёсий муносабатлар олиб боришда фойдаланиш мақсадида эди.

Тахминан милоддан аввалги 129—128 йиллари Фар-ғонага Хитой элчиси Чжан Цян келади. Чжан Цянинг асл мақсади минтақанинг Бактрия қисмида ҳукмрон юечжилар билан хунларга қарши иттифок тузиш бўлиб, йўл-йўлакай Фарғонага ҳам кирган ва шу тариқа би-ринчи бор бу ўлка билан танишган. Фарғона ҳукмдори уни яхши қабул қилиб, кетар чоғида унга йўл кўрсатув-чи алоқа (почта) хизматчиларини ҳамроҳ қилиб беради. Чжан Цян сафарни тугатиб Хитойга қайтгач Хан суло-ласи ҳукмдорида ўз таасуротлари ва маълумотларини сўзлаб беради. Чунончи, у «агар уларни бўйсундириш тадбири эпланса, Хитой мулкани (ғарбга томон) яна қарийб 10 минг *лига* (тахминан 5,800 км) кенгайтириш мумкин» деб алоҳида тавкиллайди¹. Бундан руҳланган ҳукмдор аввалига ғарбий ўлкаларга жосусларни юбо-риб, у ерлик ҳукмдорларни ўзаро низолаштириш тад-бирларини амалга оширишни буюради. Кейинчалик бу томонларга, хуусан Фарғонага ҳам элчилар юбориб турлади. Шу ўринда Хитой элчиси Чи Линнинг Фарғо-нада бўлиши диққатга сазовордир. У кумуш ва олтин-дан ясалган кўплаб от хайкалчалари билан Фарғонага келиб, эвазига арғумоқлардан сўрайди. Оқоқоллар кенлаши унга рад жавобини бергач Чи Лин аламидан сўкина бошлайди ва олтин отни улоқтириб чиқиб кета-ди. Шу тариқа икки томон ўртасига совуқчилик туша-ди. Фикримизча, Хан сулоласининг мақсади ҳам худди шу бўлиб, Фарғонага бостириб кириш учун баҳона ке-рак эди. Ҳақиқатан, милоддан аввалги 104 йили 6000 олтиқ аскар ва бир неча ўн минг пийёдадан иборат Хитой лашкари Фарғона водийсида жойлашган Ю шаҳрига ҳужум қилади. Мудофачиларнинг мардонавор қаршилишига қарамай, узок жанглардан сўнг шаҳар душман кўлига ўтади. Аммо, кўплаб аскарларини йўқотган оч-наҳор Хитой лашкари орқата қайтишга мажбур бўлади². Афтидан, улар Фарғонанинг асосий кўшини етиб келиб қолишидан чўчиган бўлсалар ҳам керак. Тахминан худди шу йили хитойликларнинг 20 минг олтиқдан иборат бошқа бир лашкари ўз сардори

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 154.

² Ўша жойда, 163-бет.

Шо йе Хэу бошчилигида хунларга таслим бўлади. Ач-чиги чиққан Хан сулоласи ҳукмдори нима қилиб бўлса ҳам Фарғонага ҳарбий юришни давом эттиришни талаб қилади. Хитойнинг Фарғонага интилиши шу қадар кучли бўлганки, бу сафарги юришда 60 минг кўшин, уларга хизмат қилувчи 100 минг хўкиз, 30 мингта яқин от, 10 мингтача ҳачир, эшак, туя иштирок этган. Лашкарнинг турли қисмларига бошчилик қилиш учун 50 нафар йирик лашкарбоши тайинланган. Ҳарбий юришга шунчалик жиддий тайёргарлик кўрилганки, Фарғона пойтахти аҳли оқар сувдан истеъмол қилишнинг олдиндан билган хитойликлар ўзлари билан дарё сувини бўғиш бўйича усталарни ҳам бирга олиб кетганлар. Хуллас, хитойлик муаллиф тили билан айтганда, бу сафар (тахминан милoddан аввалги 102—101 йили) «бугун (ўрта) подшоҳлик (яъни Хитой — 4.3.) жунбушта келганди»¹. Хитой кўшини аввалига халқнинг қаттиқ қаршичилигига тўқнаш келади. Оғир жанглардан сўнг фарғоналиклар Эрши шаҳрига чекинадилар ва шу тариқа шаҳар қамали бошланади. Хитойликлар шаҳарни сув билан таъминловчи дарёни бўғиб қўядилар. Пойтахт узоқ муддат сувсиз қолиб, бу ҳолат мудофаачиларга таъсир қилмай қолмайди. Душман ташқи деворни бўғиб, шаҳар худудига кирганида ҳам ҳимоячилар ички қалъада туриб урушни давом эттираверадилар. Бу орада фарғоналиклар қудуқ қазиб сув билан таъминланиш масаласини ҳам ҳал қиладилар. Иккинчи томондан, Хоразм кўшини (кангойликлар) фарғоналикларга ёрдамга келгани ҳақида хабар тарқатади. Шунда хитойликлар сулҳ тузиш йўлига қирадилар. Келишувга биноан уларга «бир неча арғумок ва 3000 бош ўрта ва паст зот тойча ва бия»² насиб этади². Хитойликларнинг Фарғонага уюштирган иккинчи ва сўнгги ҳарбий юриши шу тариқа барбод бўлади.

Фарғонанинг Хитой билан олиб борган савдо-иқтисодий алоқалари ҳам қизқиш уйғотмай қолмайди. Чжан Цян илк бор Фарғонада бўлиб қайтгандан сўнг бу юртва узоқ Хитойдан бирин-кетин савдо қарвонлари қатнай бошлайди. Табиий равишда улар хитойлик хунармандлар ишлаган нафис буюмларни келтириб, уларни Фарғона ажойиботлари, масалан, отлар, деҳқончилик маҳсулотларига айирбошлашга ҳаракат қил-

ганлар. Чунончи, Чжан Цяннинг узум ва беда ўсимлиги ҳақида ўз ҳукмдорига етказган маълумотидан сўнг олий фармонга кўра шу икки ўсимлик кўчати ва уруғи элчилар, савдогарлар орқали Хитойга олиб кетилади ва ҳосилдор ерларда парвариш қилина бошланади. Шу тариқа хитойликлар узум ва бедани ўзлари учун кашф этганлар. Бартольд фикрига қараганда, тахминан шу даврда Фарғона орқали хитойликлар пахтачилик билан ҳам илк бор танишганлар¹. Бу ерда *пахта* ва унинг қадимги Хитой иероглифида *пак* қабилда ифодаланиши диққатни тортмай қолмайди. Аммо пахтачилик билан росмана шугулланишни хитойликлар анча кейин бошлаганлар. Умуман олганда, фарғоналиклар савдосотик ишларида моҳир ҳисобланганлар. Милoddан аввалги I-мингйилликнинг сўнгги асрларида шакллана бошлаган Буюк Ипак йўлининг шимолий йўналиши худди шу Фарғона орқали ўтгани бежиз эмас, албатта.

ТОХАРИСТОН

Милoddан аввалги I-мингйилликнинг сўнгги II—I асрларига келиб минтақанинг Бактрия қисмида яна бир сиёсий бирлик — Тохаристон юзага келади. Аслида «Тохаристон» атамаси ёзма манбаларда дастлаб милoddий 338 йилдан бошлаб учраса-да, лекин милoddан аввалги II—I асрларда Бактрия вилоятида кечган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва ташқи муносабатлар мажмуини бошқарган кучлар Тохаристон атамаси билан аталса тарихшунослик нуқтаи назаридан тўғри бўлади (кўп ҳолларда шундай бўлиб келган ҳам). Зеро, бу вақтда Бактрия устидан турувчи асосий сиёсий куч тохарлар (юечжилар) эди.

Тохаристон сиёсий бирлигининг асос топиши тўғрисида сўзланар экан, кўрилатган даврда кечган этник жараёнларнинг баъзи бир томонлари тўғрисида ҳам тўхталмасдан бўлмайди.

Хитой манбаларига кўра, милoddан аввалги I асрнинг иккинчи чорагида ҳозирги Шарқий Туркистондаги Турфондан жануби-шарқий худудларда яшаб келган юечжи қабилалари кўшни хунлар тазйиқи остида ғарбга томон ҳаракат қила бошлайдилар. Чунончи, улар Ила дарё воҳасига келиб ўрнашадилар. Бу ерлик усунлар (асиан?) ўз ўрнида юечжилардан арз қилиб, ёрдамга яна

¹ Ўша жойда, 164-бет.

² Ўша жойда, 165—166-бетлар.

¹ Бартольд В. В. Сочинения. Т. II. (1). Москва, 1963, с. 437—439.

хунларга мурожаат қиладилар. Тахминан миллоддан аввалги 160 йиллари юечжилар хунларнинг навбатдаги сикувита бардош беролмай янада ғарбга томон силжийдилар¹. Албатта, юечжиларнинг шарқдан ғарбга томон кўчишлари осон кечмаган. Бир томондан, хунлар тайжики, иккинчи томондан, маҳаллий қабилалар билан кураш — буларнинг бари юечжилар учун катта қийинчиликлар туғдиргани табиий. Масалан, улар Исиккўлнинг ғарбий ҳудудларида маҳаллий сак қабилалари билан тўқнаш келганлар. Хитой муаллифлари сўзига қараганда, саклар бу жанглардан кейин жануби-ғарб томон чекинишга мажбур бўлган эканлар. Шу орада юечжилар усунлар томонидан маълумийтга учрайдилар.

Шу тўғрисида улар энди тўғридан-тўғри Сўлдиёна ҳудудига кириб борадилар. Бу воқеа тахминан миллоддан аввалги 130 йилларда юз берган. Хитойлик тарихчилар ўз баёнларида давом этиб, шундан сўнг юечжилар Бақтрия томон ҳаракатга тушадилар, деб ёзадилар². Аммо бу юришнинг сабаблари кўрсатилмаган. Нимагадир масаланинг бу томони ҳозирги тадқиқотчиларни ҳам қизиқтирмай келмоқда. Зеро, бирон-бир манбада (шу жумладан, юнон тарихчилари ҳам) юечжиларнинг Бақтрияга бостириб киришларининг сабаби ё бўлмаса шунга бирон ишора кўрсатиб ўтилмаган. Агар юечжиларнинг Шарқий Туркистондан Бақтрияга ҳаракатлари хусусидаги хитойлик муаллифларнинг тўвоҳликлари чин ҳақиқат ё шунга яқин бўлса, у ҳолда юечжиларнинг Сўлдиёнани тарқ этишга мажбур этган куч бу Хоразм бўлиши керак. Зеро, Сўлдиёна илгари айтиб ўтилганидек, тахминан II аср ўрталаридан бошлаб Хоразмнинг таъсир доирасида бўлиб келган.

Шу ўринда ҳақли савол туғилиши мумкин: юечжиларнинг бир ердан иккинчи ерга кўчишидаги умумий сони қанчалик бўлган? Бир неча марта тилга олганимиз Чжан Цян тўвоҳликлари асосида битилган маълумотларда бу ҳақда шундай дейилади: юечжилар 100 000 хонадон, 400 000 кишидан иборат; аскарларининг сони 100 000 дан 200 000 гача³. Афтидан, бу юечжиларнинг кўч-кўчи бошлангунга қадар бўлган нуфусига тааллуқли бўлиши керак. Агар ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, у

ҳолда юечжиларнинг 30—35 йил давомидаги оғир кечмишларидан сўнг улар ҳам сон жиҳатдан, ҳам зарб жиҳатдан ўз қобилиятларини сақлаб қолишганимиз билар? Масаланинг бу томонида ўз вақтида С. П. Толстов ҳам эътибор қаратиб ўтганди⁴. Ахир Бақтрияни эгаллашнинг ўзи осон эмас-ку?

Хитойлик муаллифлар қолдирган маълумотлардаги англашилмовчиликлардан яна бири шундан иборатки, юечжилар ғарбга томон одимлар эканлар, табиий равишда, йўл-йўлакай маҳаллий сиёсий кучлар билан кескинлик муносабатига кирган бўлиши керак.

Ҳудди шундай ҳол уларнинг Фарғона орқали юришларида ҳам содир бўлганига шубҳа қилмаса бўлади. Аммо хитойлик тарихчиларга кулоқ тутилса, Чжан Цян илк бор Туркистон минтақасига, жумладан, Фарғонага қадам қўяр экан, нимагадир Фарғона ҳукмдори уни илқ қўлиб олади ва яқиндагина бу ердан бостириб ўтган юечжилар олдида иттифок истаб кетаётганини билгандан сўнг ҳам ҳатто ҳамроҳ бериб, элчини Бақтрияга кузатиб қўйишни топиради? Хуллас, хитойлик муаллифларнинг юечжиларнинг шарқдан ғарбга томон юришларида оид тўвоҳликларини тўғридан-тўғри қабул қилиб бўлмайди, дейишга асос бор. Уларни танқидий ўрганиш лозим.

Ҳўш, юнонлик муаллифларнинг мазкур масалага назарлари қандай? Помпей Трог, Страбонларга кўра, Бақтрияни кўриладиган даврда сараук, сакаравл, асиан (аси) ва тохарлар каби скиф қабилалари эгаллаб олган⁵. Аввал ҳам бўлганидек (Хоразм — Қанга), мазмунан бир воқеа, яъни миллоддан аввалги 130 йилларда шимолдан келган куч томонидан Бақтриядаги сўнгги юнонлар сиёсий сулоласининг ағдариб ташланиши тўғрисида тап кетар экан, юнонликлар юечжи хусусида, хитойликлар эса тохарлар борасида бирон-бир нима деганлар⁶. Бу ҳақда билмаганлар ҳам. Янада аниқроқ айтганда, хитойлик муаллифлар Бақтрия ҳукмронлигидан юнонликларни ағдариб ташлаш билан боғлиқ жараённи таърифлашга ўзлари юечжи номи остида билган қабилаларнинг хунлар билан муносабатларидан келиб чиққан ҳолда ёндашганлар. Туркистонни хитойликлар-

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 147—183—190—191.

² Уша жойда, 151-бет.

³ Уша жойда, 151—183-бетлар.

¹ Древний Хорезм, с. 246.

² Собрание сведений, т. 2, с. 148.

³ История Узбекистана в источниках, с. 164, 173—174.

⁴ Миллоддан кейинги асрларда хитойлик тарихчилар Бақтрия-Тохаристон боғлиқлигини барйбир эътироф этганлар (қараң: Собрание сведений, т. 2, с. 268, 322).

дан кўра анча илгари ўзлари учун «кашф» этган юнонликлар мазкур масалада бир қадар аниқ фикр юритиб, бу жараёнда қатнашган алоҳида қабилалар номини (тохарлар, сакаравлар, асианлар) тилга олиб ўтганлар. Фикримизча, худди шу ҳол олимлар учун юечжиларни тохарлар ё бўлмаса массагетлар билан айнан деб топишга интилишлари учун тегишли шароит яратиб берган.

Хуллас, милоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида Бақтрияда юнонликлар ҳукмронлигининг узил-кесил ағдарилишига бош сабаб, хитой манбалари кўрсатиб келганидек, юечжиларнинг хунлар тазйиқидан қочиб келиб, Бақтрияни «мажбуран» забот этишлари билан боғлиқ эмас. Асосий сабабни Орол бўйидан то Кўкжўлгача бўлган улкан ҳудудда мавжуд, кўп жиҳатлардан бир-бирига яқин қучлар томонидан юнонликларнинг минтақада сақланиб қолган сўнги «сиёсий сарқити»ни йўқотиш йўлидаги ҳаракатлар орқали тунтирмоқ керак. Ана шу қучлар орасида тохарлар (хитойликлар наздида юечжилар) кўрилаган даврда Бақтрия ҳаётида қатта сиёсий мавқега эга бўлганлар.

Шундай қилиб тахминан милоддан аввалги 130 йили Бақтрияда юнонликлар таъсирига узил-кесил чек қўйилган.

Тохаристон бошқаруви масаласига келсак, шимолдан кириб келган тохарлар (юечжилар) ҳамда маҳаллий мавқедор доиралар фаолияти бешта сиёсий хонадон номи билан боғлиқ бўлганлигини таъкидлаб ўтмоқ керак. Хитойлик муаллифларга кўра улар қуйидагилардан иборат бўлган: Хюми, Шуанми, Гуйшуан (Кушон), Хэйтун, Гаофу¹. Уларнинг ҳар бири устидан турувчи сардор йабғу (жабғу) унвонига эга бўлиб, ҳар бир йабғу ўз қароргоҳида ўтирган. Масалан, Хюми сардори (хокими) Хомо шахрида, Шуанми хоками Шуанмида, Гуйшуан хоками Хотзода, Хэйтун хоками Бомада, Гаофу хоками Гаофудда турган. Афтидан, бирон-бир хонадон иккинчисининг устидан ҳукмронлик қилиш имконига эга бўлмаган. Чжан Цянининг «Дахя (Бақтрия) аслида олий ҳукмдорга эга эмас, ҳар бир шахарнинг ўз хоками бор» қабилдаги гувоҳликлари² шу ҳулосага олиб келади. Фикримизча, хитой манбаларида тилга олинган «ҳар бир шахар» мавжуд беш сиёсий сулола

бошлиқларининг қароргоҳларини аниқлаштириш керак. Шу билан бирга бу беш мулк (сулола) юечжиларга қарам, юечжиларнинг пойтахти эса Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган, каби таъкидларни ҳам эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Афтидан, юечжилар (тохарлар) кейинги даврлардаги эфталлийлар, чингизийларга ўхшаб ўлкани «четдан туриб» бошқарганлар. Буни тасдиқловчи маълумотларни биз яна хитой манбаларидан топишимиз мумкин. «Қатта юечжи аслида кўчманчи давлат. Аҳли мол-ҳоли билан бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юради, урф-одатлари хунларникига ўхшаш»¹. Шундай қилиб Тохаристон сиёсий-маъмурий бошқарувида оид қуйидаги ҳулосага келиш мумкин.

Тохарлар (юечжилар) Бақтрияда ҳукмрон сиёсий қуч сифатида вилоятнинг иқтисодий ва маданий ҳаётига кўп ҳам аралашмай, асосан ўз турмуш тарзларидан кечмаган ҳолда мавжуд маҳаллий сулолалар билан маълум асосларда (масалан, солиқ олиш) муносабатда бўлганлар. Ўз ўрнида тилга олинган беш сиёсий хонадон бир-бирларига нисбатан мустақил бўлсалар-да, аммо тохарларга нисбатан сиёсий қарам бўлганлар. Фараз қилиш мумкинки, сиёсий сулолаларнинг бир-бирига нисбатан мустақиллиги уларнинг барининг тохарларга қарамлигидан келиб чиққан. Бақтрияга келиб ўрнашиб олган вақтларидан (милодий I асрнинг иккинчи ярми) тохарлар турмуш тарзида ҳам сезиларли ўзгаришлар содир бўлганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Уларнинг, аynиқса, маҳаллий аҳоли билан яқинлашиб кетганликлари, тўла кўчманчилик турмуш тарзидан ярим кўчманчи, ўтроқ ҳаёт кечариш йўлига ўтиб борганликлари беғумон. Шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтмоқ керакки, Бақтриянинг ўзида ҳам кўчманчи ҳаёт кечирувчи маҳаллий қабилалар ҳам бўлган. Милодий I асрнинг иккинчи ярмига келиб эса тилга олинган беш сиёсий сулоладан бири гуйшуанлар вилоятда ўз сиёсий ҳукмдорлиқларини ўрнатишга муваффақ бўладилар ва шу тарихқа Кушонлар (Гуйшуанлар) фаолияти билан боғлиқ янги давр бошланади.

Хитой манбаларининг гувоҳлик беришича, бу вақтда Бақтрияда бир миллионга яқин аҳоли яшаган. Тохаристон сиёсий бирлиги фуқаролари ҳақида сўзланар экан, фақат тохарлар (юечжилар) билан боғлиқ ҳоллар

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 184.

² Уша жойда, 152-бет.

¹ Уша жойда, 151-бет.

тўрисида тўхталмасдан, балки умуман Бактрия аҳолиси машғулот, касби-кори ва маданий тараққиёти хусусида мушоҳада қилинса, тарихий ҳақиқат ёритилган бўлади. Шу нуқтаи назардан олганда Бактрия аҳолисининг умуман минтақа маданий тараққиётида тулган ўрнини эслаш ўринли бўлади. Албатта, тохарлар ҳукмронлиги йиллари мазкур анъаналар ривожланишдан тўхтаматанга шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Ҳақиқатан, бу вақтда деҳқончилик, сунъий суғориш, хунармандчилик, қурувчилик, ҳайкалторошлик, зарғарлик, тўқимачилик каби соҳалар ривож топиб борганини археологик қазималар, мавжуд ёзма манбалар орқали билиб олиш мумкин. Шунингдек бу даврда танга зарб этиш давом этганлиги, савдо-сотиқнинг туркираб ривожланганини ҳам таъкидлаб ўтиш керак. Зеро, Бактрия азалдан Туркистоннинг юқори қисми, Ҳиндистон, Ўрта, Яқин, Шарқ ўлкалари, Кичик Осиё ва Жанубий Европа мамлакатлараро савдо алоқаларини ривожлантиришда муҳим ўрин тутиб келган.

Тохаристоннинг ташқи алоқалари хусусида маълумотлар айтарлик кўп эмас. Масалан, юнон муаллифлари ҳикоя қилишларича, тахминан милoddан аввалги 124—123 йили тохарлар шарқдаги қўшнилари Парфия билан жангга кирганлар. Афтидан, тохарлар Парфиянинг шу йиллардаги заиф сиёсий мавқеидан фойдаланиб қолшга интиланлар. Бўлиб ўтган жангда парфиялик ҳукмдор Артабаннинг оғир яранганлиги тўғнашувлар шиддаги кечганини кўрсатади. Кейинги парфиялик ҳукмдор Митридатнинг сай-ҳаракатлари туфайлигина тохарларнинг шарққа томон интилишларига чек қўйилган¹.

Бир неча марта тилга олинган хитойлик элчи Чжан Цаннинг юртимизга қадим қўйилишининг асосий сабабларидан бири ҳам юечжилар (тохарлар) билан иттифок тузишдан иборат бўлган. Хитой тарихчиларининг баён қилишларича, хунлар тазйиқидан безган Хитой ҳукмдори Бактрияда ҳукмронлик қилаётган юечжилар олдида ўз элчисини юбориб, улар билан хунларга қарши иттифок тузиш вазифасини юклайди. Хитой ҳукмдорининг айнан юечжилар билан иттифоққа кириши сабаби, юқорида айтилгандек, юечжи ва хунлар ўртасида бўлиб ўтган зиддиятлар орқали тушунтирилади. Ўё юечжилар хунларга қарши жангга кириш имконига эга

бўлмаганликларидан афсусланганлар ва бу ҳақда хабар тошган Хитой ҳукмдори улар олдида элчи юборган. Оғир қийинчиликларни бошидан кечирган Чжан Цан тахминан милoddан аввалги 128 йили Тохаристонга етиб келади. Аммо янги жойда тинч ҳаёт кечириш йўлига ўтиб олган, жангу жадаллардан узок юечжилар хитойликлар тақлифини қабул қилмайдилар. Бактрияда бир йил давомида турғач Чжан Цан ўз юртига қайтиб кетади. Фикримизча, хитойлик расмий тарихчиларнинг мазкур маълумотлари¹ кўп ҳам ишонч туғдира олмайди. Чжан Цаннинг сафари юечжилар билан иттифок ўрнатилган кўра умуман минтақа тўрисида тегишли маълумотлар тўлаш билан боғлиқ бўлган, десак адашмаймиз. Ҳақиқатан, Чжан Цан эсон-омон ўз ҳукмдори хузурига қайтиб борганидан сўнг минтақанинг Фаргона, Етгисув, Сўғдиёна, Бактрия, Парфия каби вилоятларида оид қимматли маълумотларни унга бирма-бир баён этади. Кучга тўлиб бораётган Хитой давлатининг ғарбга томон интилишларида элчининг мазкур туюқликлари қанчалик стратегик аҳамиятга эга бўлганлигини хитойликларнинг, масалан, Фарғонага қарши юришларида кўриб ўтдик.

Шундай қилиб, милoddан аввалги I-мингйилликнинг сўнгги асрларида фаолият кўрсатган Тохаристон сиёсий бирлиги тўрисида хотима ясар эканмиз, ёзма маълумотларнинг оз бўлишига қарамай бир нарсаники, давлатчилик тарихимизнинг энг қадимги даврида Тохаристон ўз муносиб ўрнига эга бўлган. Милoddий I—IV асрларда донг таратган кушонийлар сулоласи фаолияти билан боғлиқ салтанатнинг асос топишида худди шу ўтган давр шарт-шароитлари муҳим аҳамият касб этгани шубҳасиз.

Демак, милoddан аввалги I-мингйилликдаёқ мамлакатимизда давлатчилик асослари қарор топиб, мазкур жараёнда Хоразм, Бактрия, Парфия, Фарғона ва Тохаристон каби сиёсий бирликларнинг ўрни алоҳида бўлган. Турли давр шарт-шароитларида ўлканинг табиий, географик, ақлий имкониятларини ривожлантириб юксакликка кўтаришда, ўша қадим замонлардаёқ дунё ҳамжамияти маданий тараққиётида ўз муносиб ўрни-мизни мустаҳкамлашда улар муҳим омили бўлиб хизмат қилганлар.

¹ История Узбекистана в источниках, с. 162.

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 147—149.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ МИЛОД БОШИДАН ИСЛОМГАЧА БЎЛГАН ДАВРДА

Мамлакатимиз давлатчилиги тарихида янги милодий даврнинг бошланиши кушонийлар сулоласи фаолияти билан боғлиқ. Кушонийлар милодий I—IV асрларда Туркистоннинг каттагина қисмида сиёсий ҳукмронликни ўз қўлида тутиб турган куч ҳисобланади. Энг муҳими, кушонийлар минтақадаги деярли барча сиёсий бирликлар, маконларни ва ҳатто қўшни мамлакатларни ҳам бир сиёсий марказ атрофида бириктириб ўзбек давлатчилиги тарихида салтанатчилик босқичини очган сиёсий куч ҳисобланадилар. Улар шимолда Шош, шарқда — Шарқий Туркистон, ғарбда — Эрон, жанубда — Шимолий Ҳиндистонгача бўлган улкан худудни бириктиришга эришганлар. Кейинчалик бу анъана эфталийлар, сомонийлар, ануштегинийлар, теурийлар, маълум маънода шайбонийлар ҳукмронлиги йилларида ҳам давом этди.

Ҳақиқатан милодгача кечган асрларда на Хоразм ва Бактрия, на Фарғона ва Тоҳаристон сиёсий кучларига бутун минтақа ва унинг агрофидати мамлакатларни ягона марказ остида бириктириш насиб этмаганди. Таъкилланганидек, ўзбек давлатчилиги тараққиётидаги салтанатчилик босқичини очиб берган айнан кушонийлардир.

КУШОНИЙЛАР

Юқорида Тоҳаристонда мавжуд беш сиёсий хонадон (Ҳюми, Шуанми, Гуйшун, Хэйтун ва Гаофу) тўғрисида тўхталиб ўтган эдик. Милодий давр хитой соломоачилари тўғрисидаги қараганда, шулардан бири гуйшуанлар тахминан милодий I асрда Бактрияда ўз ҳокимиятларини бутунлай ўрнатишга муваффақ бўладилар. Хитой манбаларида гуйшуанларнинг бу вақтдаги сардорлари сифатида Киоцзюкко кўрсатиллади¹. Археологлар

қазилмалари натижасида топилган тангалар бўйича аниқланишича, Киоцзюкко асли Кужула Кадфиз номи-нинг хитойча жаранглаши экан. Шунга ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, Гуйшун атамаси аслида Кушоннинг хитойча ифодасидир.

Ҳанузгача кушонийлар орасидан чиққан биринчи расмий ҳукмрон қайси йилдан бошлаб ҳокимият юргиза бошлагани аниқ эмас. Шунинг учун ҳам баъзи бир олимлар бу масалада I асрни кўрсатсалар, баъзилари II, ё бўлмаса III асрни тўғри деб биладилар¹. Бундай қараганда ҳаммасининг ҳам гапида жон борга ўхшайди. Фикримизча, кушонийлар минтақа сиёсий майдонига шахдам қадам қўйган йилларни I аср билан боғласа тўғри бўлади. Зеро, яна ўша хитой манбаларига мурожаат қилинса, юечжилар Бактрияни босиб олгандаридан «юз йилдан кўпроқ вақт ўтгандан сўнг гуйшуанлар сардори Киоцзюкко бошқа тўрт ҳокимликнинг ҳам (яъни Ҳюми, Шуанми, Хэйтун, Гаофу сулолаларининг) ҳукмдори деб эълон қилинди» қабилдаги маълумотларни топамиз². Агар хитойлик тарихчилар кўрсатиб ўтганларидек, юечжиларнинг Бактрияга кириб келиши тахминан милоддан аввалги 130 йилларга тўғри келса, у ҳолда кушонийларнинг дастлаб Бактрия устидан ўз сиёсатини ўтказишлари милодий I асрда содир бўлганлиги аниқланди.

Шундай қилиб, Кужула Кадфиз Бактрияни бўйсундирганидан сўнг энди қўшни вилоятлар сари отланиб, Сўғдиёна, Марғиёна, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисминини ҳам эгаллашга эришди. «Киоцзюкко саксон йилдан ортқ умр кўради. Вафотидан сўнг унинг ўғли Янгаочжен тахтга ўтиради ва яна бир бор Ҳиндистонни забт этади... Шу вақтдан бошлаб юечжи (яъни кушонийлар — 4.3.) энг қудратли ва бадавлат сулола бўлиб қолди», деб ёзганли хитойлик муаллиф³. Демак, Кужула Кадфиздан сўнг олий ҳокимият унинг ўғли Янгаочжен, яъни тангалардаги ёзувларга кўра аслида Вима Кадфиз қўлига ўтади. У кўпроқ Кадфиз II номи билан машхур. Кушонийлар ҳокимияти чегараларини кенгайтириб бориш борасида Кадфиз II ҳам бўш келмаган. Чунончи, Ҳинд дарёси қуйи оқимлари, ҳатто Ганг дарёси водийсигача бўлган ерларни ҳам ўз ихтиёри доирасига тортишга муваффақ бўлади.

¹ Бу ҳақда қarang: Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. 2, Москва, 1974.

² Собрание сведений, т. 2, с. 227.

³ Уша жойда.

Кушонийлар номи билан боғлиқ салтанат тараққитининг энг юқори чўққига чиққан даври Канишка ҳукмронлиги йилларига тўғри келади (тахминан I аср охири — II аср биринчи чорати). Канишка кушонийлар кудратига кудрат, шуҳратига шуҳрат қўшишда жуда катта савй-ҳаракаллар қилган ҳукмдор. Бу вақтда салтанат Ҳиндистон марказлариғача чўзилиб, ҳатто Ҳинд заминининг жанубий вилоятларига ҳам жиддий таҳдид солина бошлайди. Бундан ташқари Сўғдиёна орқали Фарғона, Шарқий Туркистон ҳам кушонийлар ҳокимиятини тан олади¹. Бавзи бир адабиётларда Ҳоразм ҳам кушонийлар сиёсий таъсири остида бўлган, қабилдаги таъкидлар учраса-да, аммо энг сўнгги таъкидотларга кўра Ҳоразм иқтисодий, маданий жиҳатдан кушонийлар билан яқин муносабатда бўлган, лекин сиёсий қарамликка тушмаган². Аммо бир нараса аниқки, Канишка замонида Туркистоннинг асосий қисмлари бир сиёсий ҳокимият остида бирлашиб, кудратли салтанат вужудга келган.

Канишка тахминан чорак аср атрофида ҳукмронлик қилган. Ундан кейинги ҳукмдорлар фаолияти давомиде кушонийлар салтанати секин-аста заифлашиб йўлдан борали. Канишкадан кейин ҳокимиятни тебратган давлат бошлиқлари қуйидагилардир: Васишка, Ҳувишка, Канишка II, Васудева, Канишка III, Васудева II. Афсуски, кушонийлар салтанатининг мазкур ҳукмронлар даврида кечган аҳволи тўғрисида тўлиқ маълумотларга эга эмасмиз. Аммо шу нараса аниқки, салтанатнинг жуда катта ҳудудга чўзилганлиги, унинг барча қисмларини мустаҳкам боғлаб турадиган ягона мафкуравий муҳитнинг йўқлиги, марказий ҳокимиятнинг заифлашиб, маҳаллий вилоятларнинг мустақилликка интилишлари билан боғлиқ бошбошдоқлик жараёнининг кучайиши, марказнинг Сўғдиёнадан Пешоварга кўчирилиши (Канишка даврида), ташқи кучларнинг таъсири — барча-барчаси кушонийлар ҳукмронлигига чек қўйилишига олиб келган. Бундан ташқари кейинги даврларда кушонийлар орасида ўзаро келишмовчиликларнинг юзага келиши ҳам салтанатга нисбатан каттик зарба бўлган. Ҳитойлик тарихчиларнинг юечжилик «Лидола (Кидара) ўз лашкари билан бағанд тоғлар ошиб Шимолий Ҳиндистонга ҳужум қилди ва Тантолодан (Шимоли-Фарбий Покистон) шимолда жойлашган беш давлатни (мўлкни)

босиб олди» каби гувоҳликлар фикримиз далили бўла олади¹. Кўриб турганимиздек, кушонийлар орасидеги бошбошдоқлик жараёни жуда қаттис ва кенг ҳудудда кечган. Ҳуллас, юқоридеги сабаблар бир бўлиб IV асрда кушонийлар сиёсий фаолиятига чек қўйган.

Кушонийлар даврида салтанат қай йўсинда бошқарилган? Айтиб ўтилганидек, аввалда кушонийлар ҳам йаёғу унвонида ўз сулодалари доирасида фаолият кўрсатганлар. Салтанатта асос солинганидан сўнг минтақа учун анъанавий сатрапиялар тизимидан кент фойдалана бошланган. Сатраплар олиғи ҳукмдор томонидан унинг ишончини қозонган, чамаси ўз доираси намоёндалари орасидан танланган. Шу билан бирга сатраплик лавозимига ҳарбий юришларда жонбозлик кўрсатган лашкарбошилар ҳам лозим топилган вақтлар бўлган. Умуман олганда эса сатраплар бақтрияликлар орасидан бўлиши шарт эди.

Албатта, салтанат таянчи бўлиб кушонийларнинг кўп сонли яхши курулланган қўшини ҳисоблангани ҳам шубҳасиз. Ҳозирча кушонийлар қўшинининг умумий сони қанча бўлгани тўғрисида аниқ фикр айтиш қийин. Шу билан бирга кушонийларнинг Шарқий Туркистонда хитойликларга қарши 70 минг лашкар билан чиққанини ҳисобга олиб, уларнинг умумий ҳарбий кудрати 150—200 минг аскар атрофида бўлган бўлса ажаб эмас, дейиш мумкин. Қўшин отлик ва пиёда аскарлардан иборат бўлиб, отликлар зириҳга чулганган ҳолда жангга кирганлар. Жанг курулларига қуйидагилар кирган: узунлиги I метрдан ошқироқ ҳар икки томони ўткир қилич, ханжар, найза, жанговар болта, сопқон. Кушоний ҳарбийлар узоқдан туриб жанг қилишда аско-тадиган камонни такомиллаштириш борасида ҳам маълум ишларни қилганлар. Чунончи, суяк ё шох билан қопланган мураккаб қўш камон айнан кушонийлар даврида яратилган. Кейинчалик эса бу камон тури Урағолди ерлари орқали Шотландиягача, Шарқда Эрон, Ҳиндистон ва Ҳитойгача тарқаб борган².

Кушонийлар даври иқтисодий муносабатлари ҳақида сўз кетганда, энг аввало шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, минтақа аксар қисмининг сиёсий бир бутунлиги ягона иқтисодий маконни юзага келтирган. Кад-физ II даврида амалта оширилган пул ислоҳоти эса

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 264.

² Бу ҳақда батафсил қаранг: «Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. Сборник статей. Москва, 1966; журнал «ВДИ», № 3, 1966.

иктисодий муносабатларни янада жадаллаштириш учун катта омиг бўлиб хизмат қила бошлагди¹. Мазкур пул ислохотини амалга оширишдан асосий мақсад муомалата олтин тангаларни киргизиб, пул бирлигининг қадрини ошириш, узоқ-яқин мамлакатлар савдогарларини жалб этишдан иборат эди.

Минтақанинг қадимдан деҳқончилик билан шугулланиб келган Сўғдиёна, Бактрия, Фарғона, Марғиёна вилоятларида кушонийлар даврида ҳам ерни қайта ишлаш, сунъий суғориш борасидаги тажриба янада такомиллашиб борган. Бу вақтда тоғли ва тоғ олди ерларида лагмикорлик ишлари кенг йўлга қўйилган. Шу билан бирга булоқ сувларидан ҳам деҳқончиликда фойдаланишда катта тажриба ортирилган. Шунингдек, Хоразм, Бухоро, Тошкент, Фарғона воҳаларида қатор сунъий суғориш иншоотлари барпо этилган. Масалан, Зарафшон дарёсидан қазилган Шохруд, Зандана каналлари, Чирчиқ дарёсидан чиқарилган Салор канали фикримиз далили бўла олади². Тадқиқотларга кўра, бу даврда ғаллачилик, шолikorлик, пахтачилик, боғдорчилик, узумчилик, ем-хашак етиштириш соҳаларига оид барча ўсимлик турлари парвариш қилинган экан. Алоҳида эътибор ўсимликлар навларини яхшилаш ва ҳосилдорликни ошириш фаолиятига қаратилгани маълум. Чорвачиликка ҳам ижодий равишда ёндашилган. Чорвачилик деганда факат кўчманчилиكنи тушунмаслик керак. Зеро, чорвачилик деҳқончилик, узумчилик каби умум иқтисодий тизимнинг ажралмас қисми ҳисобланган. Фарғона ва бошқа вилоятларда отларни насличилик асосида парвариш қилиш худди шу чорвачилик соҳасидаги юқори даражадаги тажриба ва тартибдан далолат беради.

Юқори савияда тараққий этиб бориш хунарамандчиликка ҳам хос бўлган. Сўғдиёна, Хоразм, Фарғона, Бактрия, Шимолий Ҳиндистон шаҳар ва қишлоқларида кулолчилик, металлсозлик, куросозлик, тўқимачилик, шпшасозлик, дурадторлик билан шугулланадиган устахоналарни кўплаб топиш мумкин бўлган.

Кулолчилик соҳасида эришилган тажриба, усталарнинг маҳорати юксак даражада бўлган. Масалан, ушбу даврга алоқадор ва бизнинг давримизда археологлар томонидан топилган, яъни 2 мингйиллик тарихга эга

қадах идишлар шунчалар нафиски, жаранглашда биллур қадахлардан ҳеч ҳам қолишмайди¹.

Уй-рўзғор асбоблари, буюмлари, тақинчоқлар ишлаб чиқаришда металлсозлар турли металл қоришмаларидан кенг фойдаланиб келганликлари маълум.

Ўлкамизда шпшасозлик (ойнасозлик) ривожига ҳақида сўз кетганда, ўша замонлар тарихчисининг Хитойда содир бўлган бир воқеага оид қуйидаги баёни диққатни тортмай қолмайди: «420 йили (подшоҳлик) пойтахтида савдо-сотик билан машғул Юечжи (яъни Бактрия — 4.3) ўлкаси вакиллари тошдан турфа рангдани шпшалар тайёрлай олишларини айтдилар. Бунинг учун тоғдан ашё келтириб пойтахт шаҳарда (қишлар кўз ўнгида ўз) маҳоратларини кўрсатдилар. Тадбир урдагани ва (тайёрланган) шпшанинг товланиши (шу қадар эдики), ғарбий мамлакатлардан (Хитойга) келтирилган шпшалардан ўтиб тушарди. Шу важдан ҳам ҳукмдор мазкур шпшаларни хазинага топширишни буюрди»². Ҳақиқатан ўлкамизда (Бактрия, Сўғдиёна, Фарғона) шпшасозлик соҳасида кўрилаётган даврда улкан ютуқларга эришилди, десак муболаға бўлмайди. Археологларимиз сазй-ҳаракатлари билан икки минг йил атрофидати тарихга эга шпшадан ишланган буюмлар, жисмлар бўлун бизнинг ихтиёримиздадир. Масалан, бир неча хил рангларда жило берувчи қадама маржонлар; маржонлардан қадама қилиб ишланган инсон тасвири; қимматбаҳо металл, олтин билан зебланган маржонлар — буларнинг бари учун ашё бўлиб шпша хизмат қилган.

Минтақамиздаги аввалги замонларга оид қончилик фаолияти тўғрисида айтиб ўтгандик. Кушонийлар даврига келиб сиёсий, иқтисодий тараққийёт омили ўз-ўзидан бу соҳада ҳам тегишли ўзгаришлар, силжишлар содир қилгани табиий. Металлсозлар, шпшасозлар меҳнатиди тоғ қонларидан қазиб олинадиган ашёнинг ўрни катталиги шубҳасиз. Шунинг учун кушонийлар даврида олтин, қумуш, кўрошин, қимматбаҳо тошлар, қурилиш хом ашёлари қазиб олиш ишлари янада жадаллашиб борган. Юқорида биз Қадфиз Ўнинг пул ислохоти билан боғлиқ олтин тангаларнинг (ҳар бири тахминан 8 грамм атрофида) муомалатага киритилишини айтгандик. Бу тадбир асосан ўлканинг олтин қонлари имкониётларига сунган ҳолда амалга оширилганига ҳеч бир шубҳа қилмаси ҳам бўлади.

¹ Таджики, с. 149—150.

² Центральная Азия в кушанскую эпоху, с. 120.

¹ Таджики, с. 161.

² Собрание сведений, т. 2, с. 265.

Минтақамиздаги маданий-маънавий ҳаётнинг янада юксалиб боришида кушонийлар даври алоҳида ўрин тутди. Бу вақтда сўғда, хоразмча, парфияча, бактрияча ёзувлар мавжудлигининг ўзи бир раванак белгисидир. Диккатга сазовар томони шундаки, бу ёзувларда ўша замон сиёсий, ижтимоий, маънавий ҳаётига хос бўлган фикрлар ўз аксини тошган. Шунинг учун ҳам мазкур ёзувлар намуналари орқали тарихчилар ўша давр кечмишларига оид баъзи бир маълумотларга эга бўлсалар, минтақа халқлари адабиёти тарихи билан шугullanувчилар эса бадиий жанрларда номанависликка оид қизиқарли гувоҳлик билан танишадилар. Масалан, сўғдлик аёлниг ўз онаси билан ёзишмалари (312—313 йиллар), уларда ижтимоий воқелик билан бирга оила, севгига оид мавзуларнинг кўтарилигани фикримиз далили бўла олади.

Кушонийлар даврида минтақа маданий ҳаётида қурувчилик, ҳайкаттарошлик, расомлик, наққошлик каби соҳаларда ҳам улкан ютуқларга эришилди. Хоразм, Сўғдиёна, Бактрия, Тошкент, Фарғона, Шарқий Туркистон, Шимолий Ҳиндистонда олиб борилган археологик қазинишлар натижалари худди шундай фикр-та келиш учун асос бўла олади.

Қурувчилик ҳам мазмунан, ҳам шакл жиҳатларидан тараққий этиб борган. Шунинг учун расмий, диний, ишлаб чиқариш, турар жой, сунъий суғориш, мудоффа, маҳсус, тижоратга тааллуқли қурилишларнинг ҳар бири ўзига хос. Алоҳида бинолар (сарой ва ҳоказо) мисолида биз, бир томондан, қурувчиликнинг санъат билан уйғунлаша бориб, мазмунан бойиши жараёнининг гувоҳи бўламиз. Иккинчи томондан, усталарнинг ўз касб-корига муносабати, тажрибаси хусусида ҳам маълум бир тасаввур ҳосил бўлади. Зеро, икки минг йилга яқин вақт ўтишига қарамай деворларга ишланган нақшлар, суратлар, ханузгача сақланиб қолган. Улар нафақат санъат намуналари, балки ўз даври тарихий воқелигини акс эттирган лавҳалар ҳамдир.

Шу маънода Тупроққалъа (Хоразм, III аср) деворий суратида ва Айритомдаги (Термиз, I—II асрлар) қадимги бино деворлари ҳошиясидати тошдан ўйиб ишланган манзарада чилтор чалаётган аёл тасвирлангани диккатга сазовордир. Ҳар икки лавҳа ҳам ўз соҳаси бобида фот нафислик билан амалга оширилгани кўриниб турибди¹.

¹ *Батафси қирани*: Ўзбекистон Республикасидаги маданият ва тарих қўлланмаси. Тошкент, 1960, с. 24—25.

Улар орқали биз ўша даврдаги аёлларнинг жамиятдаги ўрни, уларга муносабат, анъаналар, мушиқа асбобларига оид муҳим маълумотлар эгаси бўламиз.

Кушонийлар даври маданий ҳаётидаги ўзига хос томонлардан яна бири бу кўҳна Ҳинд маданиятининг ўлкамизга янада жонлироқ кириб келиши ва ўз ўрнида минтақамизга хос кўринишларнинг Ҳиндистон зами-нида ўрнашиб бориши билан белгиланади. Бунга оид мисолларни кўтлаб келтириш мумкин. Биргина шах-матга доир тарихий гувоҳликни олайлик. Аслида Ҳин-дистонда пайдо бўлган ва чагуранга номи билан маш-хур бу ўйин милод бошларидаёқ минтақамиз аҳли орасида тарқала бошлаган. Ё бўлмаса, қадимги аждо-даримизнинг Ҳинд заминига кўчиб бориб, у ер мадани-яги, динини қабул қилибгина қолмай, балки давлат бошқарувида фаол иштирок этганликларини олайлик.

Кўрилаётган даврда илм-маърифат соҳаси ҳам ри-вожланиб, астрономия, математика, мушиқашунослик, грамматика, метрология, химия, фалсафа, тиббиёт, до-ришунослик каби фанлар ёшлар орасида катта қизи-қиш уйғотган, улар учун тегишли шароитлар яратиб бо-рилган.

Мазкур давр аждоғларимиз эътиқодлари хусусида тўхталиб ўталадиган бўлсак, минтақанинг аксар қисмида зардуштийлик ўз мавқеини асосан сақлаб қолган. Аммо кушонийларнинг Ҳиндистоннинг каттагина қисмини бўйсундириши ва, айниқса, Канишка ҳукмронлиги йил-лари салтанат марказининг Сўғдиёнадан Пешоварга кўчирилиши билан буддапарастлик дини ўлкамиз аҳли орасида ҳам тарқала бошлади. Бундан маълум маънода кушоний ҳукмдорлар ҳам манфаатдор эдилар. Чунки бутун салтанатда ягона диннинг (мафқуранинг) устивор бўлиши сиёсий жиҳатдан ҳам яхлитликни таъминлашда кўл келиши муқаррар эди. Аммо шунга қарамай будда-парастлик дини умумминтақа миқёсида чуқур илдиэ ота олгани йўқ. Кези келганда шунга айтиб ўтиш ўринли бўладики, буддапарастлик бизнинг ўлка орқали худди шу даврда Ҳитойта, сўнгра Тибет ва Японияга ёйилган. Манбаларга кўра, парфиялик Ан Ши Гао деган киши 148 йили Лоян шаҳрига бориб, ўз издошлари билан бир-га буддапарастликни тарғиб эта бошлаган экан¹. Бу даврдаги диний таълимотлардан яна бири моний-ликдир. Унинг асосчиси асли бобиллик Моний (216—

¹ *Қирани*: ВДИ, № 3, 1967.

(Кейинчалик) унинг авлодлари (бу) номни давлат номига айлантириб юборганлар. Урф-одаглари тукюселарникидай (туркларникидай)»¹. Шу қабилидаги далилларни ўзида жо этган бир қатор бошқа манбалар таҳлили шундай хулосага олиб келадики, эфталийлар Туркистон минтақасида яшаб келган қадимий уруғ вакиллари дан шаклланган сулола бўлиб, V асрда тегишли шароит тўғилиши билан сиёсий ҳокимиятни қўлга киритишга эришганлар.

Биламизки, сўнгги кушонийлар даврида давлатнинг сиёсий, иқтисодий ва ташқи муносабатлардаги таъсири заифлашиб борган. Ажаб эмас, бундай ҳолатдан норози ва, аксинча, ташқи муносабатлардаги фаолликдан манфаатдор мамлакат сиёсий ва савдо доиралари эфталийларнинг олий ҳокимиятга интилиш ҳаракатларини қўллаб-қувватлаганлар. Зеро, мамлакат ўз тараққиёт йўлида тўхтаб қолмаслиги учун қатъий сиёсатчилик фаолияти зарурлиги барчага аён нарсас. Ана шу тарихий вазифани уддалаш V асрнинг иккинчи ярмида эфталийлар ё хитойлик тарихчилар тили билан айтганда Эфтал (Эфталан) авлодлари бўйига тушган. Улар олий ҳокимиятни қўлга киритгач, ўз сулолаларини (хукматларини) боболари номи билан безатганлар. Бунга ўхшаш ҳолларни биз минтақа тарихида қўллаб учратишимиз мумкин: Сомон — сомонийлар, Салжук — салжукийлар, Темур — темурийлар ва ҳоказо. Эфталийлар атамаси шу сулола асосчиси Эфталан номидан келиб чиққанини византиялик Феофан ҳам ёзган². Шунини ҳам қатъий тасаввур қилиш мумкинки, VI асрда ашиналийлардан манғубиятга учраганларидан кейин ҳам эфталийлар хонадони ўз доирасидати фаолиятни давом эттиравертган. Эфталийлар сулоласининг VII асрда ҳам барҳатлигини шундан билса бўладики, хитой манбаларига кўра, 605—617 йиллар оралиғида улар Хитой хукмдори саройига ўз элчиларини юбориб турганлар³. Афтидан, бу эфталийларнинг давлат тепасида турган вақтларидаги Хитой билан ўрнатган ўзаро сулолавий алоқаларнинг давоми бўлиши керак.

Шундай қилиб V асрнинг иккинчи чоратидан бошлаб мамлакатимиз, умуман Туркистон сиёсий ҳаётида эфталийлар хонадони хукмрон ўрин тута бошлайди. Бу йиллар IV асрдаёқ заифлаиши йўлига кирган Кушо-

нийлар салтанатининг ғарбий сарҳадлари сосонийлар таҳлиши остида қолган давр эди. Шунинг учун эфталийларнинг сосонийлар билан кескин муносабатларга киришишлари табиий бир ҳол бўлган. Гарчи икки томон ўртасидаги дастлабки тўқнашувлар V аср 30-йилларидаёқ содир бўлган бўлса-да, аммо ҳал қилувчи курашлар сосоний хукмдор Пируз (Пероз) даврига (459—484) тўғри келади. Тахминан 457 йили Вахшунвар (Ахшунвар) бошлиқ эфталийлар Чагониён (Сурхондарё вилоятининг Термиздан юқори қисмлари), Тохаристон, Бадахшонда ўз ҳокимиятларини ўрнатдилар. Бир оз вақт ўтгач, яъни 459 йили Эрон тахтига Пируз чиқади. Манбаларда Пирузнинг олий ҳокимиятга келиши эфталийлар билан боғлиқ равишда баён қилинади¹.

Нафақат Пируз, балки унинг акаси Хўрмузд (457—459) ҳам эфталийлар ёрдамида тахтни қўлга киритгани маълум. Эфталийлар ва сосонийлар ўртасидаги бу каби муносабатлар сабабини тушуниш қийин эмас. Чунки Хўрмузд ва Пирузлар ўз вақтида тахт вориси сифатида Сосонийлар давлатининг шарқий вилоятларини (Сейстондан Марғиёнагача бўлган худуд) бошқарганлар (Хўрмузд 420—457 йиллари; Пируз 457—459 йиллари). Шу муносабат билан улар қўшни ўлка сиёсий, савдо доиралари билан яқиндан муомалада бўлганлар. Бу яқинлик қай даража бўлганлигини шундан ҳам билиб олга бўладики, сосонийларнинг мазкур худудларини бошқарган тахт ворислари «Кушон хукмдори» унвонига эга бўлганлар. Бу маълум вақт муқаддам кушонийлар эгалик қилган вилоятлар устидан хукмронлик ва қолганларига даввогарлик дегани билан баробар. Шу ерда Хитой манбаларида сосонийларнинг келиб чиқишини юечжилар билан боғлашга доир ҳолларни эслаб ўтиш фойдалан холи бўлмайди². Мазкур тувоҳлиқлар, ҳатто афсонавор бўлганда ҳам, сосонийларнинг Туркистон билан яқинлиги кўза ташланиб турган ҳол. Бунинг исботини Хўрмузд ва Пирузнинг Эрон тахтига чиқишларида эфталийлар кўрсатган ёрдам орқали ҳам кўриш мумкин. Фараз қилиш мумкинки, бу сиёсий тadbирдан нафақат эфталийлар, балки минтақа савдо-иқтисодий доиралари ҳам манфаатдор бўлганлар. Афтидан, мўлжалга кўра, Шарқий Туркистондан Рим салтанатигача бўлган улкан худудни яхлит иқтисодий-савдо маконига айлантириш асосий мақсад бўлган. Ўз ўрнида

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 268, 322.

² Сирийские источники, с. 50.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 286.

¹ Сирийские источники, с. 53; Тажориб ал-умам, 1-жилд, 151-бет.

² Собрание сведений т. 2, с. 326-327.

Пируз эфталийларнинг юксалиб боришини вақтинчалик деб билиб, улар кучидан Эрон тахтига келиш учун фойдаланган бўлиши керак. Аммо эфталийлар қудрати ошиб, тез орада улар сосонийларга ҳам тавсир ўтказишини анилаган Пируз эфталийларга қарши жангга кирадди. Дастлабки тўқнашулардаёқ эфталийлар томонидан асирга олинган Пирузни Византия ҳукмдори ўртага тушиб, тутқунлиқдан озод қилишга эришади¹. Шунга қарамай Пируз яна эфталийларга қарши ҳарбий юриш уюштиради. Бу сафар кўлга тушган Пируз ўттиз ҳачир кумуш дирҳам эвазига кўйиб юборилади².

Кушонийлар давридаги каби эфталийлар замонида ҳам салтанат яқка ҳукмдор томонидан бошқарилган. Хитой манбаларига кўра тахт отадан болага қолмай, шу сулоладан ким лойиқ деб топилса ўша тахтга ўтирган³. Демак, ана шу номзодни аниқлаб тақдим этилган қандайдир бир кенташ ҳам мавжуд бўлган. Бу кенташ сулоланинг мўътабар намойндалари ҳамда салтанат арконларидан иборат бўлган бўлса ҳам эҳтимолдан холи эмас. Энг муҳими эфталийлар даврида давлатимиз қонулар асосида бошқарилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Румлик Прокопий (VI аср) «Эфталийлар давлатини қонулар асосида бошқарадилар» деб ёзаркан, ушбу қонулар туркий тузуклар бўлгани шубҳасиздир⁴.

Шуни ҳам ёлдан чиқармаслик керакки, бундай улкан салтанатни бошқаришда юксак даражада фаолият кўрсатувчи марказий ҳокимиятга эришиш қийин. Шунинг учун Шимолий Ҳиндистон ҳудудларида ва, эҳтимол, бошқа баъзи вилоятларда ҳам бошқарув маҳаллий хонадонлар (сулолалар) томонидан олиб борилган. Фикримизча, давлатчилик (салтанатчилик) тарихида фойдаланиб келинган сатрапиялик бошқаруви, яъни марказий ҳокимият ноиблари орқали идора этиш усули бу вақтда ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлиши керак.

Эфталийлар даврида давлатимизнинг пойтахти қаред бўлгани ҳақида ҳам аниқ маълумотлар йўқ. Баъзилар Бойкентни (Пойкент) кўрсатса, бошқалари Бадахшонда деб билалдилар⁵. Шу ўринда баъзи бир тарихий анъаналар ёлда тутилса ёмон бўлмайди. Масалан, илгари кўриб ўтганимиздек, кушонийлар пойтахти бир мулдат Сўғдиёнада жойлашган ва кейинчалик маълум сабабларга

кўра Пешоварга кўчирилган. Шунга ўхшаш эфталийлар маркази ҳам аввал Бактрияда, сўнгра сосонийлар хавфи узил-кесил йўққа чиққач ҳамда салтанат четаралари Шарқий Туркистон ҳисобига ҳам кенгайгач, пойтахт Бойкентга кўчирилган бўлса ҳеч гап эмас.

Манбаларда келтирилган эфталийлар «шаҳарли сулола» ё бўлмаса «улар кўманчи, ёзда салқин, кишида илиқ ерларда» туришларига оид қарама-қарши маълумотлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, улар дастлабки йилларда бутун минтақа узра қатъий сиёсат ўрнатгунга қадар ҳам анъанавий яшаш тарзи, ҳам шаброит тақозосига кўра марказдан четда турган ҳолда бошқарув ишларини олиб борганлар. Бориб-бориб эса улар марказий ва катта шаҳарларда ҳам ўз қароргоҳларига эга бўла бошлаганлар. Бундай ҳоллар минтақа тарихида тез-тез учраб туради. Мисол тариқасида чингизийларнинг ўлка бошқарувида тутган сиёсати ва вақт ўтиши билан чингизий хонларнинг обод вилоятларда ўзлари учун саройлар қурдирганларини айтиб ўтиш мумкин. Чунончи, Нахшаб яқинида Кепакхон (1318—1326) учун қурилган «қарши» (яъни сарой) кейинчалик Қарши шаҳри учун асос бўлганини эслаш кифой. Ҳар ҳолда Византия ҳукмдори Юстин II нинг «Эфталийлар шаҳарда яшайдиларми ё қишлоқлами» саволига ашinalийларнинг элчиси «Аъло ҳазрат, улар шаҳарлик сулодалардан»¹, деб берган жавобини мазкур жараён орқали тушунтириш ўриндидир.

Аждолларимизнинг сўнгги минг йил ичидаги ҳарбий маҳорат бобидаги тажрибаси эфталийлар даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Улар лашкарининг асосини отлик аскарлар ташкил этиб, ўз даврининг энг қудратли ҳарбий кучларидан ҳисобланган. Бунга далил сифатида сосонийларнинг Византия билан бирга эфталийларга қарши чиқиши ва мағлубиятга учрашлари ҳамда ашinalийларнинг сосонийлар билан биргаликда эфталийларни енгишларига доир тувоҳлиқлар хизмат қилиши мумкин. Қаранг-а, эфталийлар ҳарбий қудрати нечоғлиқ бўлган.

Минтақа шаҳарлари тарихида V аср охири — VI аср бошлари катта жонланish йиллари бўлгани маълум. Айниқса, кичик шаҳарларнинг тезлик билан ўсиб бориши, ҳашаматли бинолари бўлган алоҳида-алоҳида кўрфонларнинг юзага келиши ва кўпайиши Ҳоразм, Сўғдиёна, Шош ва Бактрия вилоятларида кенг кузати-

¹ Сирийская хроника, с. 131—132.

² Сирийская хроника, с. 131—132.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 269.

⁴ Сирийские источники, с. 50.

⁵ Собрание сведений, т. 2, с. 268; Бартольд В. В. Сочинения. Т. 7, 1971, с. 48.

лади. Бунда иқтисодий-савдо муносабатларининг изчил йўлга қўйлиши ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ўйлаймизки, минтақамизнинг анъанавий иқтисодий имкониятлари (деҳқончилик, сунъий суғориш, чорвачилик, боғдорчилик, ҳунармандчилик ва бошқалар) бу даврда ҳам ўз раванак йўлида тўхтамаганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Манбаларда бу борада ҳеч бир йўқотиш бўлмагани ҳақида гувоҳликлар етарли.

Айниқса, савдо-сотик туркираб ривож топган. Бир томондан, улкан минтақанинг сиёсий жиҳатдан ахлитлиги, иккинчи томондан, Шарқ ва Ғарб мамлакатлари-аро иқтисодий-савдо муносабатлари оралиғида бўлиб келиш ички ва ташқи савдо ишларининг янада тараққий этиб боришга кулай шароит яратиб берган. Бу эса ўз ўрнида йўл, қатнов, таъминот, хизмат кўрсатиш тармоқларининг кенгайиб боришга йўл очган. Ташқи савдода иптак, лок, бўёқлар, рангли шипшалар, қимматбаҳо тошлар, арғумоқ отлар, матолар, ширинликлар, курул-ароф каби ноёб маҳсулотлар бозори чаккон бўлган. Шунга ҳам назарда тутиш лозимки, Буюк Ипак йўлининг ҳар иккала йўналишининг (шимолий — Турфон, Кошғар, Фарғона, Сўғдиёна, Марғиёна, жанубий — Ҳўтан, Ёрқент, Помир, Бактрия) эфталийлар салтанати ҳудудидан ўтиши ҳам муҳим аҳамият касб этгани табиий.

Иқтисодий тараққиёт ўз-ўзидан маданий ҳаётда ижобий ўзгаришларга олиб келиши тушунарли ҳол. Биз юқорида кичик шаҳарларнинг туркираб ўсиши ҳақида таъриҳий. Археологларимиз таъкидлашларича, меъморчилик соҳасида турар жойларни бир неча қават қилиб қуриш, уй деворларини наққошлик ва сураткашлик санъати намуналари билан безаш бу давр учун характер-лидир. Диний иншоотлар қурилишига ҳам алоҳида эътибор берилиб, ички безаш ишларида қимматбаҳо тошлар, хусусан олтиндан кенг фойдаланилгани маълум¹. Эфталийлар даврида минтақада сўғдча, хоразмча, бухороча, карошти, эфталийча ёзувлар мавжуд бўлганини қайд этиш лозим. Эфталий ёзуви ҳақида хитойлик Сюан Цзан шундай ёзганли: «Ёзувларидаги асосий ҳарфлар сони йигирма бешта бўлиб, улар ёрдамида иборалар, сўзлар ясайдилар. Саҳифага хатни энга тугиширадилар, чапдан ўнгга қараб ўқийдилар»². Диний эътиқодлар борасида ҳам хилма-хилликни кўриш мумкин. Улкан салтанат аҳли зардўштийлик, қадимий

эътиқодлардан Сиевүш, Анахита, Митрага, буддапарастлик (асосан Шимолий Ҳиндистонда) каби динларга сийинган. Шу билан бирга ўлкада Моний ва Мазда (маздакийлик) таълимотлари ҳам тарқаб борган.

Эфталийларнинг ташқи алоқалари, юқорида таъкидланганидек, Эрон билан қоятда кескин кечган. Бунинг сабабларидан бири сосонийларнинг ҳам Ғарб ва Шарқ ўртасида савдо алоқаларида етакчи ўринни эгаллашга қаратилган уринишларида эди. Сосонийларнинг эфталийларга ўлпон тўлаши Пирўзнинг ўғли Кубод (Қавод) ҳукмронлиги йилларида ҳам давом этади. Шу билан бирга кулай шароит туғилди дегунча эфталийлар сосонийларнинг ички ишларига аралашшига ҳаракат қилганлар. Масалан, 496 йили тахтдан ағдарилиб қамоққа ташланган Кубод қочиб эфталийлар олдида борди. Суриялик Иешу Стилитнинг ёзишича, у «қўзида ёш билан ҳар қуни (эфталийлар ҳукмдоридан) лашкар билан қўллаб-қувватлашни илтимос қилардимки, то... яна давлат бошқарувини қўлга олсам» деб¹. Ҳақиқатан, эфталийлар ёрдамида Кубод 499 йили яна Эрон тахтига ўтиради. Эфталийлар сосонийларни ўзларига қарам қилиб олганларидан сўнг уларнинг имкониятларидан Византияга қарши курашда фойдаланмоқчи ҳам бўладилар. Чунончи, эфталийларнинг Византияга қарши 502 йилдаги юриши сосонийлар ишгирокида амалга оширилган².

Эфталийларнинг Ҳитой билан муносабатлари асосан, савдо-сотик орқали амалга оширилиб, бунда юқорида айтилганидек, Буюк ипак йўлининг шимолий ва жанубий йўналишларининг минтақамиз орқали ўтиши катта аҳамият касб этган³. Эфталийларнинг Марказий Ҳиндистон, Европанинг энг шарқий вилоятлари билан ҳам яқин алоқаларда бўлганлари маълум.

Шундай қилиб, V—VI асрларда мамлакатимизда, умуман, минтақада юз йилдан ортиқ давр давомида эфталийлар сулоси ҳукмронлик қилди. Давлатни бошқаришда улар ўтмиш донгдор сулоалалардан қолишмаганлар. Аксинча, сўнгги кушонийлар замонида бошбошдоқлик йўлига кирган мамлакатни қайтадан бирлаштириб, сиёсий, иқтисодий, маданий муносабатлар ва ташқи алоқалар тараққийини анъанавий юксак даражада тутиб туриш ишига бош-қош бўлганлар.

¹ Сирийская хроника, с. 136.

² Уша жойда, 63-бет.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 269.

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 286.

² Таджики, с. 207.

VI асрнинг бошларида келиб Олтойнинг жанубий вилоятларида сиёсий муносабатлар жараёнининг фаоллашиб яққол кўзга ташлана бошлайди. Хитой манбаларида кўра, бунда ҳал қилувчи ўринни Ашина сулоласи намояндалари эгаллаганлар¹. Бу даврда минтақадаги сиёсий манзарани тулиқ тасаввур қилиш учун қуйидагиларни эслаш кифоя бўлади, деб ўйлаймиз. Шарқий Туркистон, Фарғона, Сўтдиёна, Хоразм, Бактрия, Шимолий Ҳиндистон ва Шарқий Эронни ўз ичига олган ҳудудда эфталлийлар, ҳозирги Мўғлистон ва қисман Шимолий Хитой устидан эса Жужан хонлиги ҳукмронлик қилиб келарди. Айтилганидек, Олтойнинг жанубий томонида Ашина сулоласи хатти-ҳаракатлари туфайли сиёсий жараён юксалиш йўлига кирди. Бундан ташқари замонавий тушуначдаги Хитойнинг шимолий қисмида Вэй (Юан-Вэй) сулоласи (386—558) ҳукмдорлик қилар ва бу хонадоннинг асли чиқиб келиши эса туркий негиз билан боғлиқ эди. Демак, VI аср бошларида Каспий дентизидан Узоқ Шарқчага бўлган катта ҳудуд ҳаёти кўпдан-кўп туркий тили сулолалар фаолияти билан боғлиқ бўлган.

Олтой тоғ тизими жанубий қисмининг қадимги номи Олтин йиш (Олтин водий) бўлиб, табиий шароити ҳар қандай жамият фаровонлигини таъминлашда беназир ҳисобланган. Хитой манбаларида ёзиллишича, тилга олинган Ашина сулоласи ҳам худди шу шарт-шароитда юксалган, сиёсий таъсири ортиб бориб, айниқса Бўмин (Тумин) сардорлиги вақтида бу жараён янада фаол тус олган. Уддабурон сиёсатчи сифатида у ҳам сиёсат, ҳам зўравонлик йўлини тутди. Масалан, Бўмин Жужан хонлиги билан очиқдан-очиқ алоқани ўзиб, 551 йили Вэй хонадони билан қуд-андалик алоқасига кирди. 552 йили эса Жужан хонлигига қарши қуроли қурашга отланиб, уларни тор-мор қилади². Аммо Бўмин 553 йили вафот этади ва унинг ўрнига тахтга ўлиги Қора Иссиқ (Исиги) ўтиради. Қора Иссиқхон кўп ҳукмдорлик қилмай, шу йилиёқ қазо қилади. Лекин у ҳам ўз ҳукмронлиги давомида жужанларга яна бир бор қаттиқ зарба берипта улгурганди. Демак, шу йилнинг ўзида Ашина сулоласининг сардори икки марта ўзгарган³. Эндиги тал

тахтга Бўминнинг кичик ўлиги Муғанхон (553—572) чиқади.

Муғанхон даврида ашиналийлар «Корея қўлтиғидан Фарбий дентизгача, (Хитой деворидан) Шимолий дентизгача» бўлган ерларни⁴ ўз сиёсий ҳукмлари остига олишга муваффақ бўлганлар. Муғанхон худди отаси Бўмин каби ҳам сиёсат, ҳам зўравонлик йўлларида усталик билан фойдалана билган ҳукмдор эди. Чунончи, эфталлийлар сулоласига қарши қурашда у, аввало, уларнинг жануби-ғарбидати душманлари сосонийлар билан яқин муносабатларга киришади. Бунинг учун Муғанхон 554 йили Эронга элчи юбориб, икки томонлама алоқа ва ишончни мустаҳкамлаш юзасидан амал қилиб Истамининг қизи Аснабекани сосоний Хисрав I га (531—579) турмушга беради². Эфталлийлар қаршиликка қарамай ашиналийлар ва сосонийлар ўртасидаги ўзаро келишувга путур етмайди. Лекин бу яқинлашув вақтинчалик эди. Зеро, Ашина сулоласининг эфталлийлардан сўнг албатта сосонийларни ҳам бир ёқлик қилишни мўлжаллаб қўйганликларига шубҳа қилмаса ҳам бўларди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди. 565 йили Муғанхоннинг амакиси Истами эфталлийлар кўшинига қақшатқич зарба берган. 567 йили эса Тохаристон ва умуман эфталлийлар қўли остида бўлиб келган ерларни забот этишга муваффақ бўлади³. Шу тариқа VI асрнинг сўнгги чораги арафасида минтақада навбатдаги сулола — ашиналийлар ҳукмронлиги ўрнатилди.

Уша давр сиёсий воқеалити нуқтаи назаридан олганда ашиналийларнинг Туркистонни забот этишлари эҳтимоли баланд эди. Чунки сўнгги йилларга келиб эфталлийлар ўз сиёсий фаолиятларида заифлашиб йўлига кирган ва буни улар кўл остидаги ерларнинг сосонийлар ва ашиналийлар ихтиёрига ўтиб боришидан ҳам билса бўлади. Чунончи, кейинги вақтларда Эрон нафакат йиллик ўлпон тўлашдан бош тортган, балки 554 йили Тохаристонни босиб олганди, яъни эронликларнинг ҳам Туркистонга даввогарликлари ниҳоятда жиддий эди. 555 йили эса ашиналийлар Тошкент, Сирдарё эфталлийларнинг эртанти аҳволи маълум бўлиб қолган. Бундан ташқари Ашина сулоласи эфталлийлар, сосо-

¹ Собрание сведений, т. I, с. 221.

² Собрание сведений, т. I, с. 228.

³ Уша жойда.

¹ Карант: Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, 1951, с. 51.

² Тажориб ул-умам, 165-бет.

³ Собрание сведений, т. II, с. 269; Сирийские источники, с. 71—75.

⁴ Турк хоконлиги, 47-бет.

нийлардан фарқи ўларок, энди қудратга тўлиб келаётган ёш сиёсий қуч ҳисобланарди. Шу билан бирга, энг муҳими, Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдо алоқаларининг барқарор равишда олиб борилишини сиёсий жиҳатдан қаролатловчи томон бўлиб ҳам Ашина сулоласи намоёндалари чиқишлари мумкин эди. Шунинг учун ҳам 565 йилги ашиналийлар ва эфталлийлар ўртасидаги асосий жангда сўлдиёналиклар бетараф бўлиб турган бўлсалар ажаб эмас. Чунки бу вақтга келиб Византия султик билан бўлса-да, ўзда ипак етиштириш ишини бошлаб юборган ҳамда 564 йилги ахдлашувга биноан Муғанхон Вэй-Чжэу сулоласидан (537 йили, тилта олганимиз, Вэй сулоласи хукмрон худудининг ғарбий қисмида ҳокимиятни қўлга киритган хонадон) ўлпон сифатида йилгига 100 минг парча ипак мато олиш керак эди¹. 100 минг парча ипак мато ўз даври учун жуда катта ҳажм эканлиги қанчалик табиий бўлса, бу «ўлпон»ни Ғарбга олиб бориб сотиб, фойда олиш ва бу соҳада доимо биринчи бўлиш сўлдиёналик савдогарлар учун тушунарли ва этласа бўладиган талбир эди.

Муғанхон ва унинг авлодлари ғарбий ютуқларни давом эттира бориб, юқорида айтилганидек, Қора денгиздан Тинч океангача бўлган улкан худуддаги салтанатга асос солишга эришадилар. Лекин шу билан бирга қатор объектив ва субъектив сабабларга кўра (масалан, салтанат майдонининг ҳаддан ташқари катталиги ва уни бошқаришдаги мураккабликлар, талбиркор, доинишманд хукмдорларнинг нисбатан кам бўлиши, Византия, Эрон, Хитой каби қудратли давлатлар билан доимий рақобат ва ҳоказо), аввалгига (VI аср охири) салтанат ғарбий ва шарқий ҳоконликларга бўлиниб, биринчиси VII асрнинг иккинчи ярмида, иккинчиси эса VIII асрда бағамом барбод бўлади.

Энди ашиналийлар хукмронлиги йилларидаги бошқарув масаласига тўхталиб ўтсак, бутун салтанат устидан олий хукмронликни ҳокон олиб борган. Юқорида зикр этилган ғарбий ва шарқий қисмларга бўлинишдан сўнг ҳар икки томон ўз ҳоконига эга бўлган. Ҳокон аслида туркий қабил унвонининг арабий жаранглашидан ҳосил бўлган. Ҳоконлик, яъни олий хукмдорлик меросий ҳисобланган. Тахт отадан болага ўтсин, қабилдаги қатъий тартиб бўлмаган. Хитой манбаларидаги маълумотлар билан танишиш шу ҳулосага олиб келади: ки, олий хукмдорлик отадан болага, акадан укага ё

бўлмаса, манба тили билан айтганда, бирон-бир «қариндош»га насиб этиши мумкин бўлган¹. Бундан ташқари шундай ҳоллар ҳам бўлганки, тахт соҳибини «улус оқсоқоллари» тайинлаган. Ҳоконни тахтга ўтқизиш маросимининг аниқ бир тартиблар силсиласи ва доирасида амалга оширилиши бу талбирнинг узоқ вақтдан бери қўлланиб келаётганидан далолат беради. Маросим эса қуйидагича кечган: йирик амалдорлар тахт ворисини кигизга ўтқизиб, куёш ҳаракати асосида, яъни шарқдан ғарбга томон тўққиз марта доира бўйлаб айлантирганлар. Тўққиз сонни туркий тили халқларда азиз ҳисобланади. Ҳар бир айланишда маросимда иштирок этувчилар ҳоконга таъзим қилганлар ва бу билан ўз итоаткорлиklarини аниқлаганлар. Шундан сўнг уни отга миндириб бўйни узра ипак мато ташлаб қаттиқ сиққанлару дарҳол бўшатиб, ундан неча йил хукмдор бўлиши ҳақида сўраганлар². Афтидан, бу савол ва у билан боғлиқ талбир хукмдорнинг қатъийлиги, иродаси ва жисмоний имкониятларини синаш нияти билан боғлиқ бўлган бўлса керак.

Ашиналийлар даври ўлкамиз бошқаруви ҳақида сўз кетганда, икки жиҳатга эътибор қаратиш лозим. Биринчидан, мамлакатимиз ҳам тобе бўлган умуман ҳоконлиқнинг бошқарув тизими ва, иккинчидан, маҳаллий (анъанавий) бошқарув услубининг сақланганлиги. Шу маънода хитойлик муаллифларнинг қуйидаги тавоҳушлари диққатга сазовардир: «(Ғарбий ҳоконликда) сифаян ва хунда (мансабидати) амалдорлар давлат ишларини бошқарганлар; қолганлар эса (яъни қолган мансабу мартабалар) худди шарқий мулклардагидек (яъни шарқий ҳоконликлдагидек)»³.

Шарқий ҳоконликлдаги мазкур масала хусусида яна хитой манбаларига мурожаат қиламиз: «Олий мартабалар орасида энг улуги шеху (жабу), кейин дэлэ, учинчиси эса силифа, тўртинчиси тумафа, (қолган) кичик-роқ даражадаги мансабларда 20 киши банд; уларнинг ҳаммаларининг мансаблари меросийдир... кўрикчиларни эса фули (яъни бўри) деб атайдилар»⁴.

Қадимги туркий ва хитой манбаларида учрайдиган мансаблардан шад (ша) ва тутунни кўрсатиш мумкин⁵.

¹ Уша жойда, 228-бет.

² Собрание сведений, т. I, с. 229.

³ Уша жойда, 279-бет.

⁴ Уша жойда, 229-бет.

⁵ Уша жойда, 266, 283, 286, 287 ва бошқа бетлар.

Тутун ҳам меросий хисобланган. Тутуннинг туғавий маъноси тутиб турмоқ эканлиги назарга олинса, у ҳолда уни соҳибининг вазифаси ойдинлашгандай бўлади. Зеро, хитой манбаларида кўра тутун ҳукмдорнинг жойлардаги ноиби, вакили, назоратчиси вазифасини адо этган (тутиб турмоқ, яъни назоратда тутиб турмоқ). Тутунларнинг маҳаллий ҳокимлар фаолияти устидан назорат қилиб туришларидан ташқари солиқ йиғиш тадбирларида ҳам кўз-қулоқ бўлиб турганларини эслатиб ўтиш керак. Шалта келсак, хитой манбаларида ёзилгича, энг олий мансаблардан ҳисобланиб, шунга яраша сарой маросимларида ҳукмдорнинг ўнг томонидан жой олган¹. Қадимги туркий ёзувлар ва хитойлик муаллифлар тавоҳиқлари билан танишиш шу ҳулосага олиб келадики, шад ва жабғу (яабғу) мазмунан бир-бирига ғоятда яқин мансаб (унвон) хисобланган. Бу ҳар икки унвон ҳукмдорнинг энг яқинларида берилган. Масалан, Кутлукхон (вафоти 693 йил) ўзини хон деб эълон қилгач, укаларидан Муучурга шад, Тузилбека эса жабғу унвонларини беради. Билтахон (вафоти 734 йил) ҳам тахтта ўтиргунга қадар кичик шад унвонида бўлган. Кўриниб турганидек, ҳоконлик ўз даври учун мураккаб бошқарув тизимига эга бўлган.

Биз юқорида ҳоконликнинг асосан марказий бошқарув тизими билан боғлиқ томонларини кўриб чиқдик. Ҳоконлик таркибидаги кўплаб маҳаллий мулклар (вилотлар)даги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси бирдай эмаслигини таъкидлаган ҳолда, шунни айтиш мумкинки, улардаги бошқарув ҳоконлик марказидан фарқли бўлиши табиий. Зеро, кўчманчи маданият вакили бўлмиш ашиналийлар ўз кўл остиларидаги ўтроқ халқлар турмуш тарзи, ички анъанавий бошқаруви масалаларига мослаша, аралаша олмасликлари турган тап эди. Бунга ўхшаш ҳолат билан биз кейинчалик мўғуллар босқини ва ҳукмронлиги йилларида ўлкамиздаги бошқарув масалаларини ёритишда ҳам тўқнаш келамиз. Бундан ташқари ҳоконлик марказий бошқарув тизими асосан йирик сиёсий давлат тадбирлари (салтанат осойишталигини сақлаш, ҳимоя қилиш ва давлат ҳудудини кенгайтириш, солиқ тизимининг мунтазам ишлаб туришига эришиш, ички ва ташқи савдо алоқаларини тегishли даражада таъминлаш, давлатлар аро сиёсий-эчилик муносабатларини олиб бориш ва ҳоказо) билан машғул бўлиб, маҳаллий даражадаги жа-

раёнлар учун маълум маънода эркинликка йўл қўйилган. Албатта, бунда жойлардаги хусусий жиҳатлар ҳам инобатга олинган. Шунинг учун ҳам Фарғона, Сўғдиёна, Шош, Хоразм, Тохаристон, Шимолий Ҳиндистон каби маконларда бошқарув иши, асосан, маҳаллий сиёсий қучлар (сулоалалар) томонидан амалга ошириб берилган. Лекин марказ томонидан назорат ҳеч бир су-саймаган ҳам. Юқорида тилга олинган тутунлар худди шу вазифа билан машғул бўлганлар.

Хитой муаллифларида кўра, Сўғдиёнада маҳаллий Кан сулоласининг мавқеи қучли бўлиб, уларга саккиз ҳокимлик (мулк) тобе бўлган.

Сўғдиёна ҳукмдори ихшид унвонига, тобе ҳокимликлар бошлиқлари ҳам ўз унвонларига эга бўлганлар (масалан, Кеш ҳокими ихрид унвони билан машҳур бўлган). Бошқарувни уч амалдор (вазир) амалга оширган¹. Тохаристондаги аҳвол ҳам худди шу каби бўлган. Тохаристон ҳукмрони жабғу унвони билан, унга тобе ҳокимлар эса (Хутталон, Кубодиён, Шугнон, Чағониён ва бошқа мулклар бошлиқлари) ўз маҳаллий унвонлари билан танилганлар. Масалан, Чағониённи чағонхудоотлар бошқарганлар². Шошдаги аҳвол ҳам 605 йилга қадар худди шундай кечган бўлса-да, аммо шу йили Шегуяхон (вафоти 618 йил) бу ерни бошқаришни шахзодалардан Фучжигегинга топширади³. Хоразмга келсак, бу ерда, илгари тилга олинганидек, маҳаллий африғийлар сулоласи намоёндалари ҳукмфармолик қилардилар.

Жамият ҳаётини идора этишда маълум бир ҳуқуқий усулларнинг мавжудлиги шу жамиятдаги маданий-маънавий аҳвол, ижтимоий адолат даражасидан далолат беради. Шу маънода тарихий-маданий тараққиётимиз учун анъанавий бўлмиш қонунчиликнинг тузукчилик шакли ўша қадим замонлардаёқ ижтимоий ҳаётда ўз ўрнини тоштанлигини айтиб ўтиш лозим. Масалан, хитой тарихчиси Сўғдиёна ҳақида сўз юритар экан, бошқа масалалар қатори қуйилатиларни ҳам келтириб ўтади: «Ибодатхонада муҳофазатда турадиган туркий тузуклар (мажмуаси) бор. (Бирон-бир) жазони белгилашда ушбу тузуклар (мажмуасини) олиб, унга асосланган ҳолда ҳукм чиқарадилар»⁴. Туркий тузуклар ё тўролар мавжудлигини биз тўғридан-тўғри қадимги туркий битик-

¹ Собрание сведений, т. 2, с. 271.

² Қоранг: Тарихномайн Табарий, 2-жилд, 831-бет.

³ Собрание сведений, т. 2, с. 313.

⁴ Уша жойла, 271-бет.

лардан ҳам билиб олишимиз мумкин (Турк тўроси, эл тўроси). Чунончи, тузукларда қуйидаги жазо нормалари белгиланганлигини айтиб ўтиш мумкин: энг оғир жиноят содир қилинганда жиноятчи бутун уруғ-аймоғи билан кириб юборилган. Афтидан, исёنчи ва сотқинларга нисбатан шундай жазо қўлланилган. Бировни ўлдиргани, эрлик хотин билан бузқўллик қилгани, адашган отни суистеъмоғи қилиб олгани учун ҳам ўлим жазоси қўлланилган. Агар бировга лат етказилса буюм ё бошқа бирон-бир мол-мулк билан тоvon тўланган. Тузқчилик амалий ҳаёт билан чамбарчас равишда шаклланиб борганини шундан ҳам билса бўладики, масалан, жиноятчи бирон кимсанинг кўзига зиён етказган тақдирда, у ҳолда белгиланган жавобгарликка кўра айбланувчи жабрланганга ўз қизини, қизи бўлмаса аёлининг мол-мулкни бериши шарт қилиб қўйилган. Хуллас, жамият ва давлатни қонунлар асосида бошқариш анъанаси ўз даврига хос равишда давом этган.

Ашиналийлар даврида ўлканинг деҳқончилик, хунармандчилик, қурувчилик, савдо-сотик, кончилик каби соҳалардаги тараққиёти тўхтамаган. Бунинг сабаби тушунарли, албатта. Чунки мамлакатимизнинг табиий, жуғрофий, кўп асрлик тажрибавий имкониятлари нечоғлиқ бўлгани ҳам маълум. Шунинг учун ёзма манбаларда, археологик қазинмалар натижалари орқали Фарғона, Сўғдиёна, Хоразм, Бактрия (Тоҳаристон) каби вилоятларда деҳқончиликнинг барча турларига оид қимматли маълумотларни қўлга киритиш мумкин. Деҳқонлар мавжуд сув ресурслари ҳамда лалмикор ерлар имконларидан фойдаланиб бўғдой, арпа, шолди, мош, тарик, нўхот, қовун, тарвуз каби ўсимликлардан юқори ҳосил олганлар. Пахтачилик, пиллачилик, бондорчилик, узумчилик каби соҳалар ҳам ўтган асрлар каби муносиб даражада ўсиб борганини ўрта аср тарихчилари қайд этиб ўтганлар. Масалан, бир ерда ўлкада етиштирилаётган пахтанинг юқори сифат даражаси тавқилланса, бошқа бир ерда узумчилик, хусусан, виночилик борасидаги миришкорлар тажрибасига анъанавий бўлиб қолган таҳсинлар ўқилади. Бондорчиликка ҳам муносабат худди шу қабилда. Шафтоли, ўрик, олчанинг бир неча турлари, ёнғоқ, pista, бодом ва бошқа қатор мева навларидан ҳам сифатли, ҳам юқори ҳосил олинган ё манба тили билан айтганда «(мева) дарахлар савлат тўкиб турган». Чунончи, ажнабийларни Самарқанднинг «тилга шафтолиси» дол қолдиргани маъ-

лум¹. Шифобахш ўсимликлардан ҳам кент фойдаланилган.

Қадимдан қазилма бойликлари билан машҳур ўлкамизда бу даврда ҳам кончиликдаги фаолият сусаймаган. Олтин, темир, навшадил, қумуш, кўреошин, мис, маргимуш, тузнинг бир неча хили, турли қимматбаҳо тошлар, шифобахш қотишмалар Сўғдиёна, Шош, Фарғона, Тоҳаристон каби вилоятларда қазиб олингани манбаларда аниқ кўрсатилган². Деҳқончилик ва кончиликдаги тараққиёт кўлами ва сифати ўз-ўзидан кейинги уч тармоқ: хунармандчилик, қурилиш, савдо-сотик равиши учун ҳам бу вақтда металлсозлик, заргарлик, қулолчилик, дурадгорлик, қурулсозлик, тўқимачилик каби касб-корлар кент қулоч ёзиб борган. Уларнинг ривожига оид мисоллар жуда ҳам кўп. Заргарларнинг нафис безаклари, тақинчоқлари, темирчиларнинг деҳқон, қурувчига ё бўлмаса оддий бир рўзгорга заруриятларни (болта, ўрок, миҳ, қайчи, занжир, калит дегандай), қурулсозларнинг ҳарбийларга, зодагонларга, ишқивозларга ясаб берган пухта ва ноёб қурул-аслаҳалари, турли ҳажм ва мақсадда ишлов берилган сопол идишлар, пахта, жун, ипак матолар, қоғоз ўрнида ишлатса бўладиган даражада сайкал берилган терилар ва кўйлаб маҳсулотларни санайверсак тўтамайди.

Юқоридаги соҳалар жонланishi билан қурувчилик кентайиб бораверган. Устахоналар, диний ва расмий бинолар барпо этиш, уларни муносиб равишда сайкаллаш, безаш каби талбирлар қурувчилар бўйнига тушгани табиий. Археологлар олиб борган қазилмалар шаҳарларнинг ўсиши, янги қалъаларнинг бунёд бўлиши, ибодатхоналар, саройлар, фуқаролар турар жойларининг қурилишига доир кўйлаб маълумотларни юзага чиқармоқда.

Шарқ ва Ғарб ўртасидаги кўтприк вазифасини ўтаб келган ўлкамиз савдо аҳли сиёсий маконнинг кентайишидан унумли фойдаланиб, ўз фаолиятларини янада жонлантириб юбордилар. Илгари халқаро савдо асосан Хитой—Тоҳаристон—Эрон орқали ғарбга томон йўналишда олиб борилган бўлса, эндиликда Каспий денгизи ҳамда Шимолий Кавказ йўлидан ҳам унумли фойдалана бошланди. Ўлканинг асосий савдо ҳамкорлари бўлиб Хитой, Эрон, Ҳиндистон, Византия каби мамлакатлар ҳисобланган. Бу мамлакатларга тўқимачи-

¹ Ўша жойда, 281, 310, 316 ва бошқа бетлар.

² Ўша жойда, 259, 272, 281, 282, 285-бетлар.

лик, ипакчилик маҳсулотлари, қимматбаҳо тошлар, улардан ишланган бўюмлар, тақинчоқлар, дориворлар, наслдор арғумоқлар, бир неча хил туз, вино, боғдорчилик маҳсулотлари, қазилма бойликларнинг бир қанча турлари олиб борилган. Айниқса, савдо-сотиқ ишларида Сўғдиёна савдогарлари донг чиқарганлар. Шу маънода хитойлик муаллифларнинг қуйидаги гувоҳлиги диққатга сазовардир: «(Сўғдиёналик) эркаклар йигирма ёшга тўлишлари билан қўшни мамлакатларга ошиқадилар ва (савдо-сотиқда) қарда (кулайлик) ва манфаат бўлса, (албатта) у ерга қадам ранжида этадилар»¹. Демак, улар аввало шу ёшга етгунга қадар маълум бир тайёрларлик босқичини ўтганлар (хат-савод чиқарганлар, савдогарчилик ҳунарини ўрганганлар) ва шундан кейингина дунёнинг бой ўлкалари бўйлаб тижорат саварига отланганлар.

Сиёсий, иқтисодий-савдо, халқаро муносабатларнинг юқсак савияга кўтарилиши минтақа маданий-маънавий ҳаётининг янада бойишига сабаб бўлиши мутарарр эди. Бунни археологлар олиб борган тадқиқотлар натижалари мисолида ҳам кўриш мумкин. Хоразм, Сўғдиёна, Тохаристон каби тарихий маконларда олиб борилган қазималар кўрилатган даврда ҳайкалтарошлик, ўймакорлик, ганжкорлик, наққошлик борасидаги юқсак санъат даражасидаги тадбирлар амалга оширилганини яққол кўрсатиб берган.

Ёзма манбалар, деворий суратлар бу вақтда ўлка-мизда мусикашунослик, раққослик, театршунослик каби санъат соҳалари ривожланиб борганини тасдиқлаши мумкин. Бу, албатта, илгариги асрлардан буён давом этиб келётган анъаналарнинг давоми ҳисобланади. «Катта ва кичик чирманда, беш торли ул, дўмбира, най, турли рубоблар» каби ўнлаб мусиқа асбобларининг номларини келтириш мумкин². Раққосларнинг маҳорати шу даражада юқсак бўлганки, хатто хорижий давлатларда, масалан, Хитой саройларида ҳам уларни фойтда қадрлаганлар. Чунончи, ўлкамиз кўғирчоқ театри усталарининг санъати хитойликларни лол қолдириб, кўғирчоқ театри Хитойга бизнинг маданиятимиз намунаси сифатида кириб боргани ҳам маълум³.

Аждодларимизнинг ушбу даврдаги ҳаётлари қанча-

лик ранг-баранг кечганлиги далили сифатида ўша йилларда мавжуд хат-ёзувлар ҳақида ҳам бир оғиз тўхталиб ўтса бўлади. Хусусан, аҳоли орасида туркий, сўғдча, хоразмча, бухороча ёзувлар кенг тарқалган. Шунга ўхшаш ҳар хилликни диний эътиқодлар борасида ҳам учратиш мумкин: оташпарастлик, буддапарастлик, насронийлик, табиат қучларига сифиниш ва ҳоказо.

Юқорида биз ашиналийларнинг ташқи сиёсий алоқаларига теглишли баъзи маълумотларни келтириб ўтдик. Умуман олганда эса ўз даврининг халқаро муносабатлари доирасида ҳам географик, ҳам сиёсий (бугунги кун ибораси билан айтганда геосиёсий) жиҳатлардан марказий ўринни эгаллаб турган хоқонлик ўзидан ташқари мавжуд уч йирик давлат: Хитой, Эрон, Византия билан рақобат қилишига тўғри келган. Бу рақобат мазмуни тўрт давлатнинг ҳар бири ва улар жойлашган ўрта дентиздан Тинч океанигача, Ҳинд океанидан Шимолий Муз океанигача бўлган улкан сиёсий, иқтисодий, маданий, географик макон имкониятлари ила белгиланар эди. Уларнинг бирон-бири яқка ҳолда мазкур макон «бешитини тебратилганга» қолдир эмасди. Шунинг учун ҳам ашиналийлар нозик дипломатия йўлини ҳарбий қучишлатиш усули билан уйғунлаштирган ҳолда ўз рақибларининг ички сиёсий, иқтисодий ва ташқи муносабатларини доим ўрганиб, воқиф бўлиб туриш орқали фаоллият кўрсатганлар.

Албатта, ҳамма вақт ҳам бунинг улдасидан чиқишнинг иложи бўлмаган. Лекин давлатчилик тараққиётида ўз даври учун юқори чўққиларга эришиб, буюк сагтанат барпо этишда юқоридагиларнинг аҳамияти катта бўлгани шубҳасиз. Масалан, Ашина сулоласи эндигона қуча кириб келётган дастлабки даврда биринчи вазифа қилиб ён-атрофни мустаҳкамлашни кўйган. Шунинг учун, айтиб ўтилганидек, насл-насаби номалум жужандардан кечиб, қавман яқин вэйлар билан яқинлашганилади. Бу ашиналийларнинг шарқий йўналишдаги мавқени мустаҳкамламай туриб ғарбга томон одмиллаш қийин кечилиши яхши тушулганликларидаан дағолат беради. Бундан ташқари Шарқ ва Ғарб муносабатларида ўша асрларда энг муҳим омиллардан бири бу ипак билан савдо қилиш бўлгани учун хом ашёни ишлаб чиқаришда асосий ўрин эгаллаган Хитойни жигловлаш ва бу билан халқаро иқтисодий алоқаларга қатъий таъсир ўтказиш сиёсати ҳам назарда тутилгани аниқ. Ана шу талаблардаги вазифа амалга оширилиб бўлгандан кейингина (маса-

¹ Ўша жойда, 310-бет.

² Ўша жойда, 271-бет.

³ Батфосил қарант: Рахмонов М. Ўзбек театри (қадимги замонлардан XVIII асрга қадар), 1975, 152—182-бетлар.

лан, хитойликларга йилига 100 минг парча ипак микдориди ўлпон солиниши) наватдаги мақсад — эфталийлар сулоласи фаолиятига чек қўйишга киришилиди. Бунда Эрон омилидан усталик билан фойдаланилади. Бу вақтда Эрон ҳам, Византия ҳам эфталийлар билан тескари эди. Шу сабабдан ҳам сосонийлар ва ашиналийлар ўртасида эфталийларга қарши иттифоққа эришиш шундай осон ҳал бўладики, иш ҳатто эронлик ҳукмдорларнинг туркистонлик маликалардан бирита уйланишигача бориб, ашиналийлар энди Эрон саройида ўз кишилирига эга бўлиб оладилар. Тез орада эфталийлар ҳукмронлиги хотимага етади ва бу ҳақда айтиб ўтилди. Эндиги гал ашиналийлар Византия билан ҳарбий иттифоқ тузиб Эронни сиқувга олиб, ҳатто улар эфталийларга тўлаб келган йиллик ўлпонни бундан буюн бизга тўлайсизлар, қабилдаги шарт ҳам қўйдилар. Шарт-шароит етилганда хоқонлиқнинг Қримда Византия билан юзма-юз келган вақтлари ҳам бўлган. Албатта, ашиналийларнинг Хитой, Эрон, Византия билан муносабатларида ўз ҳуқуқларини ўтказиб, ҳарбий устуңликларга эришган вақтларда салтанат сиёсий-географик жиҳатдан юксалган. Шу билан бирга Эрондан ҳам, Хитойдан ҳам мағлубиятга учраб, тушқуңлиққа тушиб қолган пайтлар ҳам бўлган.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ X—XIII АСРЛАРДА

VII асрнинг ўрталарида арабларнинг мамлакатимизга таҳдиди жиддий тус олди. Сосонийлардан бўлиш Яздигар III ни Кузиб келган араблар 651 йили Марвани эгаллайдилар. Шундан кейинги 60 йилдан ортиқ вақт мобайнида улар минтақанинг бошқа йирик марказларини ҳам босиб олишга ҳаракат қилдилар. Фақат VIII асрнинг бошларига келибгина араблар бирин-кетин Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Шош ва Фарғона каби ерларни бўйсундира олдилар¹. Албатта, арабларнинг мазкур муваффақияти юртимиз шаҳар-қишлоқларини талаш, ватан ҳимоясига отланганларни қириш, асрлар давомида яратиб келинган турли ва кўплаб маданий-маънавий обидаларни (ёзма манбалар, ибодатхоналар ва ҳоказо) яқсон қилиш орқали амалга оширилган эди. Чунончи, арабларнинг Хоразмга босқинини таврифлаб Абۇ Райхон Беруний шундай ёзганли: «(араб лашкаро-шиси) Кутайба Хоразм хатини яхши билдиган, уларнинг хабар ва ривоятларини (яъни тарихини — А. З.) ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилиб юборган эди». Шу тариқа ўлкамиз миллдий 1-мингйилликда ilk бор ташқи тажовузкор домига тушиб, энди Араб халифалигига қарам бўлиб қолди. Демак, сиёсий мустақиллик, ўз юртида давлатни бошқариш эрки йўқолди.

Ислом таълимоти асосида мафкуравий жиҳатдан жамиятда бир бутунлиққа эришилганини ҳисобга олматганда бу галги эрқни йўқотиш ҳам ажлодларимиз учун қимматга тушди. Маданий тараққиёт нуқтаи назаридан анча орқада бўлган арабларнинг узоқ асрлардан бери ҳар тарафлама обод ва фаровон ўлкага муносабати бундан кам ё ортиқ бўлиши мумкин ҳам эмасди. Шу муносабат билан илмий ва бошқа доираларда учраб туради-

¹ *Батафси қаранг:* Тарихномайи Табарий; Тарихи Йахубий; Муруж аз-Заҳаб; Тарихи комил ва бошқалар.

² *Бирунӣ.* Памятники минувших поколений. Ташкент, 1957, с. 63.

ган «ўрта аср араб маданияти (цивилизацияси)» қабилдигати тушунчалардан (аслида эса тушунмовчиликлардан) воз кечиш пайти келди, деб ўйлаймиз. Зеро, ягона мафкура ва маълум давргача араб тили ҳукмронлигини ҳисобга олмаса, бу давр фан ва маданияти моҳият эътибори билан туронликлару эронликлар савй-ҳаракати ила жонланиб келган.

СОМОНИЙЛАР

Бир-икки оғиз сўз мазкур сулола ҳақида. Олдинлари ҳам таъкиллаб ўтганимиздек, одагга сулолалар бирон-бир ўзларига мансуб йирик намоянда фаолияти орқали машхурликка эришадилар (масалан, эфталийлар, ануштегинийлар, теурийлар ва ҳоказо). Сомонийлар ҳам шундай. Улар аслида Сомон қишлоғи оқсоқоли Сомонхулотнинг авлодларидир. Бу масканнинг қаердалигини аниқ кўрсатиш қийин. Чунки баъзи манбаларда Самарқанд атрофи кўрсатилса, баъзиларида эса Термиз ё Балх томонларга ишора берилган¹. Худди шунингдек, сомонийларнинг қайси этноста тааллуқли экани ҳам маълум эмас. Сомонхулотнинг авлодлари IX аср биринчи ярмида Фарғона, Шош, Самарқанд, Ҳирот каби йирик вилоятларга ҳокимлик қилганлар. Лекин халифаликка қарамлик сақланиб келганди. 874 йилдан бошлаб Бухорони, 892 йилдан бошлаб эса бутун Мовароуннахрни бошқара бошлаган Исмоил Сомоний даврита келибгина бу қарамликдан қутулиш имкони туғилди. Шу ерда икки оғиз сўз «Мовароуннахр» атамаси ҳақида. Арабчада «дарёнинг (яъни Амударёнинг) — 4. 3.) нариги томонидаги ер» маъносини англатувчи ушбу атамга географик тус олиб аввалига ҳақиқатан ҳам Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган ерларга, кейинчалик эса асосан икки дарё (Амударё ва Сирдарё) оралиғидаги маконга нисбатан ишлатиლა бошланган.

Исмоил 849 йили Фарғонада туғилган. 14 ёшида отаси Аҳмад вафот этиб, акаси Наср қўлида қолади². Манба тили билан айтганда «ақлли, адолатли, фикр ва тадбир эгаси» бўлимиш Исмоил, айтилганидек, 892 йили бутун Мовароуннахр ҳукмини ўз қўлига олишга эришиб, «ҳақиқатан ҳам подшоҳликка лойиқ ва ҳақни» эканини исботлайди. Мовароуннахр сиёсий ҳаётидаги бу

ўзгариш Араб халифаси Муътазилга (892—902) ҳам, унинг Ҳуросондаги ноиб Амр ибн Лайсга ҳам хуш келмагани аниқ. Бунинг исботини халифанинг Исмоилни Мовароуннахр тахтидан маҳрум этиб, Амр ибн Лайсни Ҳуросон билан бирга Мовароуннахр устидан ҳам ҳукм юритиш ҳуқуқи билан таъминлагани ҳақидаги фармонидан билиб олиш мумкин. Мазкур фармон тезда Амр ибн Лайсга жўнатилади. Бошқача айтганда, халифа Амр ибн Лайсни Исмоилга ҳарбий юришга тиж-тижлаган. Бу билан у нафақат Исмоилни йўқотиш пайида бўлган, балки Амр ибн Лайснинг ушбу ҳарбий юриш оқибатида заифлашиб қолишига ҳам умидвор бўлган. Аммо халифа ва унинг йўригидан ҳамда ўз нафси кетидан борган Амр ибн Лайснинг режалари амалга ошмайди. 900 йилнинг баҳорида Балх атрофида юз берган жангда Амр ибн Лайс Исмоил томонидан мағлубиятга учратилади. Исмоилни Хоразм, Фарғона, Бухородан, яъни бутун Туркистондан ёрдамга келган катта ҳарбий куч қўллаб-қувватлагани ҳақида манбаларда аниқ ёзилган¹. Шу тариқа Ҳуросон ва Шимолий Эрон ҳам Исмоил тасаруфига ўтади. Араб халифалигига қарамликка барҳам берилди.

Исмоил давлатчилигимиз тарихидаги 1600 йилдан ортиқ тажриба ва анъаналарни удлабуронлик ила давом эттира билган давлат арбоби ҳисобланади. У, энг аввало, мамлакатимиз сиёсий бирлигини таъминлаш ишита бел боғлаб, Фарғона, Исфижоб (Сайрам), Шош, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Чағониён, Хутталон, Кеш, Ҳуросон, Сейистон, Ғазна каби қатор вилоятларни ўз ҳукми остида бирлаштирди. Гарчи уларнинг ҳаммаси ҳам мутлақ равишда тобелик йўлига кирмаган бўлсалар-да, аммо қудратли марказий ҳокимият оби ҳавосини тан олишга мажбур бўлган эдилар. Демак, Исмоил марказлашган давлатчилик асосларини қайтадан тиклашга муваффақ бўлган. Шундан сўнг у ана шу марказлашган давлат бошқарув тизимини жорий этишга киришади. Чунки эндигина мустақилликни қайта тиклаган давлат учун қатъий тартиб доирасида фаолият кўрсатувчи идорачилик зарур эди. Исмоил бу вазифани ҳам ҳал эта билди. Аммо ишарилари бошқа сулолалар тажрибасида кўрилганидек, Исмоил вафотидан сўнг (907 йил 25 ноябрь)² тахтга чиққан сомонийлар намондалари (Аҳмад, Наср II, Нух I, Абдумалик, Мансур I,

¹ *Наршахӣ*. Бухоро тарихи. Мерос, 132-бет; *Бартольд В. В.* Сочинения. Т. I, с. 267.

² *Наршахӣ*. Бухоро тарихи, 149-бет.

¹ Уша жойла, 149—159-бетлар; Зайн ал-аҳбар, с. 63.

² *Наршахӣ*. Бухоро тарихи, 159-бет; Зайн ал-аҳбар, с. 63.

ларга хиёнат қилмаслик, маҳсулотлар сифатини қатъий кўрсатилган даражада тутишни текшириш, нарх-наво-ни белгиланган миқдордан (айниқса тўшт, нон каби бирламчи озуқаларга) оширмасликни назорат қилишдан иборат бўлган. Бундай масъулиятли вазифага кўнчилиқнинг эътиборини қозонган, ҳаммага бирдай турадиган кишилар тайинланган.

9. Вақфлар девони, яъни турли йўллар билан диний муассасалар ихтиёрига ўтказилган мол-мулк, ер-сув ишлари билан шуғулланувчи вазирлик.

10. Қозилик ишлари девонига қозиларнинг фаолиятини назорат қилиш юклатилган. Баъзи ҳолларда, яъни иши қозига оширилганлар орасида юқори лавозимда ишлайдиганлар бўлса, қозилик қилишни олий ҳукмдорнинг шахсан ўзи, ё унинг тарафидан тайинланган ҳукмдор сулола вакили амалга оширган. Бундан мақсад мартабадорларнинг қозиларга тазйиқ қилишларига йўл қўймаслик бўлган, албатта.

Зикр этилган девонларнинг жойларда ҳам бўлимлари бўлган. Улар марказдаги ўз девонларидан ташқари маҳаллий ҳокимларга ҳам бўйсуниб, маҳаллий бошқарув идоралари билан ҳамкорликда фаолият кўрсатгандар. Бундан хат-хабарлар хизмати девони мустасно ҳисобланиб, уларнинг маҳаллий бўлимлари фақат марказигагина ҳисобот бергандар, ҳолос. Зеро, юқорида айтилганидек, улар маҳаллий ҳокимлар, мансабдорлар устидан ҳам пинҳона назорат олиб боргандар.

Вилоят бошлиғи ҳоким, шахар бошлиғи эса раис деб аталган. Ҳокимни олий ҳукмдор, раисни ҳоким тайинлаган. Албатта, бунда у ёки бу номзоднинг шу ердаги обрў-эътибори, мавқеи ҳисобга олинган.

Давлат ишларига қабул қилишда маълум бир талаблар силсиласи мавжуд эди. Масалан, давлат тилини мукаммал билиш, замона ҳуқуқ меъёрларидан тўлиқ хабардорлик, тарих, адабиёт каби илмлардан бохабарлик, ҳисоб-китоб ишларидати билимдонлик ва ҳоказо.

Лашкар икки тоифага бўлинган: доимий равишда фаолият кўрсатувчи сараланган қисмлар (твардий) ва зарур ҳолларда вилоятлардан ййгиладиган қисмлар. Сараланган қисмлардаги хизмат камида саккиз босқичдан иборат бўлиб, олдий пиёда аскарликдан висоқ боши, яъни тўрт кишидан иборат туруҳга бошлиқ даражасигача бўлган йўлни босиб ўтишга тўғри келган. Кейин у хайлбоши (кичик кўшин бошлиғи) макомини эгаллаши мумкин бўлган. Бу даражага тегишли тар-

тиб-интизом, талаблар доирасида хизмат қилингандигина эришиш мумкин эди¹.

Қўрликки, сомонийлар даврида давлат бошқаруви ва ҳарбий хизматнинг ўз даври учун мураккаб ва салохиятли тизими ташкил этилган. Мазкур масалага катта эътибор билан қараб келинганини шундан ҳам билса бўладики, хазинадаги умумий йиллик даромад 45 млн. дирҳамни ташкил этган ҳолда шундан 20 млн. дирҳам давлат бошқаруви ва лашкарга сарф этилган. Албатта, ўшанда ҳам порахўрлик, мансабни суистеъмол қилиш каби иллатлар учраб турган. Аммо давлат тизими ва лашкарга кетган сарф-харажатлар ўзини оқлаган. Масалан, лашкар мамлакатнинг ички ва ташқи хавфсизлигини таъминлаб келган. Давлат идоралари эса, манба тили билан айтганда, каналлар, ер ости ариқлари (коризлар) қозиш, кўприклар қуриш, шахар, қишлоқлар ободончилиги, деҳқончилик борасида ғамхўрлик қилиш, қарвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш, қарвонсаройлар, турли мақсадлар учун мўлжалланган бинолар, бозорлар, янги шахарлар бунёд этиш каби катта ва серхаражат, кўнчилиқ билан битадиган тадбирларга бош-қош бўлиб кетган². Шунинг учун ҳам бу даврда деҳқончилик, хунарамдўчиликнинг кўплаб соҳалари туркираб ривожланиб, фаровонлик ҳукм сурган.

Илгариги асрларда бўлгани каби Фарғона, Қашқадарё, Зарафшон водийлари, Шош, Хоразм, Хуросон вилоятларида деҳқончилик ишлари юксак савияда амалга ошириб борилиб, бугдой, арпа, шоти, пахта, тарик, зиғир, кунжут, каноп, нўхот, мош, ёсмиқ, беда каби қатор экинлар етиштирилган. Ҳосилдорлик шу даражада бўлганки, бир сиқим дон экиб, юз сиқим, ҳатто ундан ҳам кўп ҳосил олинган. Боғдорчилик, хусусан, узумчилик ва полизчилик соҳаларида ҳам ютуқлар шу каби эди. Узумнинг ўнлаб навлари, мевалардан олма, шафтоли, ўрик, нок, анжир, беҳи, олча, олхўри, анор, бодом, ёнғок, полиз экинларидан қовоқ, қовун (айниқса Бухоро қовунлари машҳур бўлган), сабзавот-дан бодринг, баклажон, сабзи, пиёз кабилар етиштирилган. Хуллас, бу борадаги миришкорлик шу даражада бўлганки, чет эллардан келганлар ернинг унумдорлиги, ҳосилнинг юқорилиги, ҳамма ернинг кўм-кўк, яъни обод бўлиб туришини кўриб хайратга тушгандар³.

¹ Сийёсатнома, 141-бет.

² Уша жойда, 12—13-бетлар.

³ Қаранг. *Истихруй*. Масолик ва мамолик. Техрон, 1368(х), 226—227-бетлар.

Хунарамандчиликнинг аҳволига назар ташланса, шу нараса маълум бўладики, пахта, ипак, жундан турли хил матолар, тайёр кийимлар тайёрланиб, ўлка ва ён-атроф аҳлининг талаби қондирилиб келинган. Қоғоз ишлаб чиқаришда мамлакатимиз ўрта ва Яқин Шарқда, Европада мамлакатлари орасида биринчиликти туриб, уларни бу ноёб маҳсулот билан таъминлаб келганини алоҳида таъкидлаш лозим. «Самарқанд қоғози каби қоғозни, — деб ёзганли Х аср тарихчиси Истахрий, — (дунёнинг) ҳеч бир ерида учратмайсиз»¹. Шунингдек шишасозлик (ранг-баранг шиша идишлар, безаклар, дераза учун ойна ишлаб чиқариш), кулолчилик (айниқса, сопол идиш, бўюмларни сирлаш борасида катта тажрибага эга бўлинган), кўнчилик, гилам тўқиш, мисгарлик, куролсозлик, темирчилик, кунжут, чигит, зиғир, канопдан мой олиш каби ўнлаб соҳалар фаолият кўрсатиб, жамият ҳаётини яхшилашда муҳим ўрин тутган.

Сомонийлар даврида қончиликка ҳам катта эътибор берилгани маълум. Айниқса, Фарғона водийсида бу борада катта қўламдаги ишлар амалга оширилиб, Аҳси-кат, Навқотда олтин, қумуш, юқори Нисода тошпахта (астбест), қатрон, қумуш, олтин, феруза, темир, мис, кўргошин, Исфара тоғларида тошқўмир, қора, қизил, сариқ ранглардаги талқ (спода), Сўх яқинида симоб, Ўзгандда новшадил қонлари ишлаб турган. Шунингдек Фарғонада бу вақтда туз, нефть каби қимматли хом ашёлар ҳам қазиб олинган. Туз қонлари Илоқда (Оҳангарон водийси) ҳам бўлган. Аммо бу ерда, асосан, қумуш, кўргошин қазиб олишга зўр берилган. Бундан ташқари мазкур водий тоғларида тилвата, ўтта чидамли оқ лой (каолин), аччиқтош, феруза, офит (серпантин), аметист каби қазилма бойликлари ҳам бўлган. Темир, олтин, мис, қумуш, навшадил, купорос, ақиқнинг йўл-йўли тури, туз қонлари Усрушонада (Шош, Фарғона, Чағониён, Самарқанд вилоятлари билан ўралган макон) ҳам ишлаб турган. Минтақанинг бошқа ерларида (Хуросон, Бадахшон ва Ҳоказо) ҳам ёқут, заҳармуҳра, олтин, қумуш, лал, туз, тошпахта, феруза, мармар, олтингўтут, маргимуш, агат қонлари мавжуд эди². Археологик қазилшлар шуни кўрсатадики, қончилик технологияси ўз даври учун юқори даражада бўлган³.

¹ Ўша жойда, 227-бет.

² Қарант: *Истахрий*. Масолик ва мамолик: Худуд ал-олам. Техрон, 1340(х), 105—118-бетлар.

³ Қарант: *Массон М. Е.* К истории черной металлургии Узбекистана, 1947; К истории горного дела на территории Узбекистана, 1953.

Юқорида тилга олинган соҳаларни юзага чиқарилган муҳим фаолият савдо-сотик хусусида тўхталсак. Сомонийлар давридаги пул муомаласининг ўзига хос томонлари бор. Муомалада олтин тангалар, исмоилий, муҳаммадий, ғитрифий, мусаййабий, хоразмий дирҳамлари бўлган. Шу ўринда Истахрийнинг қуйидаги гувоҳлиги эътиборга молик: «Самарқандда муомалада олтин (танга) ва исмоилий дирҳами юради. Яна бир пул бирлиги борки, уни муҳаммадий дейдилар. Ва Самарқанддан бошқа ҳеч ерда муомалада юрмайди»¹. Бошқача айтганда, исмоилий дирҳами салтанат ва халқаро миқёсдаги қаттиқ валюта ролини ўйнаган. Муҳаммадий, ғитрифий ва бошқалар эса маҳаллий аҳамият касб этган. Масалан, ғитрифий қумуш тангалари, асосан, Бухоро доирасида муомалада бўлган². Аввало, ўлка савдогарлари шу ерда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан минтақа аҳли эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қилганлар. Шунинг учун ҳам савдо-сотик туркираб ўсган, кўплаб бозорлар бунёд этилган, бориб-бориб расгалар, бозорларни маълум бир йўналишда ихтисослаштириш йўлига ўтилган, айнақса, марказий шаҳарларда кўтарасига савдо кент йўлга қўйилган. Масалан, манбада шундай ёзилади: «Мовароуннахрнинг (энг асосий) бозори, (ҳар қайқдан) савдогарлар оқиб келадиган жойи бу Самарқанддир. Мовароуннахрда (ишлаб чиқариладиган) аксар маҳсулотлар аввал Самарқандга олиб келинади, кейин эса бу ердан бошқа вилоятларга олиб кетилади». Худди шу каби таърифни Бухоро, Пойкент, Бинкат, Хўжанд, Термиз, Урганч, Кот каби шаҳарларга нисбатан ҳам қўйласа бўлади. Савдо-сотикнинг бундай ривожланишига нафақат ишлаб чиқаришдаги, балки ички ва ташқи савдони ташкил этишдаги ҳаракатларнинг таъсири ҳам катта эди. Чунки қарвонсаройлар тизими, йўл хавфсизлиги ва орасталтигисиз, адолатли солиқ тизимини таъминламай туриб савдо-сотик ривожини тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас. Энг аввало, бундан даялат манфатдор бўлган.

Ўша вақтларда мамлакатимиздан олиб чиқиб кетилган ё бўлмаса юртимизга олиб келинган маҳсулотлар ҳақида манбаларда кўплаб маълумотлар келтирилган. Уларнинг барчасини санаб ўтирмай энг асосийларига тўхташиб ўтамиз. Масалан, Ҳитойта шишасозлик бўюмлари, ойна, арғумоқ отлар, баъзи бир озик-овқат маҳсу-

¹ *Истахрий*. Масолик ва мамолик, 253-бет.

² *Наршахий*. Бухоро тарихи, 114—115-бетлар.

лотлари жўнатишган. У ердан эса ипак ва ипак матолар келтирилган. Европада ип, жун, ипак матолар, курилган мевалар, шол, кумуш буюмлар, тангалар кўплаб олиб кетилган, у ерлардан эса асосан мўйна, чарм кабилар олиб келиб сотилган. Европаликлар айниқса бизда ишлаб чиқариладиган кумуш буюмлари, тангаларга ишқивоз бўлганлар. Сабаби бу вақтда Европада кумуш конлари тўғрисида ҳаёт ҳам қилмаганлар. Шу жиҳатдан кумуш борасида минтақамизга боғланиб қолгандилар. Бу боғлиқлик шу даражада бўлганки, археологлар Скандинавия ўлкаларида текшириш ишлари олиб борганларида Тошкент вилоятида ўша даврларда қазиб олинган кумушдан ишланган тангаларни кўплаб топганлар¹. Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари кўпроқ бизнинг ота-боболаримиз ишлаб чиқарган қурол-аслаларга, темирчилик маҳсулотларига ўч бўлганлар. Хуллас, бу даврда ҳам савдо-сотиқдаги анъанавий юксак савия сақланиб қолган, ўзига хос янгиликлар киритилган. Масалан, ҳозирда ҳамманинг оғзида бўлган чек тизими дастлаб ўша узок замонлардаёқ жорий қилинган эди. Чек (чак) тушунчаси аслида европаликларга биз орқали кириб борган бўлиб, савдогарлар йирик савдо тадбирларини амалга ошираётганларида ёнларида катта маблагни олиб юрмасдан ҳар бир шаҳарда мавжуд ишончли саррофларга (пул майдлаб берувчилар, алмаштирувчилар) нақд пул топшириб, шу ҳақда хужжат, яъни чек олганлар. Мўлжалдаги шаҳарларга бориб худди шундай саррофларга ёки йирик савдогарларга чекни кўрсатиб ўз режаларини амалга оширганлар. Шуниси диққатни тортадики, Маҳмуд Кошғарий лутғида, чек аслида ип-газлама турларидан биридир, деб ёзилган². Маҳмуд Кошғарий келтирган чек газлама тури билан савдо муомаласида ишлатилган чек ўрасидаги боғлиқликка шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Зеро, бундан минг йил бурун ёзув объекти ўрнида қогоз билан бир қаторда газлама парчаларидан фойдаланилган.

Савдо-иқтисодий муносабатларнинг ривожланиб бориши яна бир муҳим фаолит — қурувчилик, меъморчиликда ҳам катта ўзгаришларга сабаб бўлди. Шаҳарлар кенгайди, муҳташам бинолар, ораста бозорлар, масжид-мадрасалар, ҳаммомлар, устхоналар, дўконлар

ва бошқа қатор иморатлар бунёд этилди. Бунда қурувчиликка алоқадор турли касбдаги усталар иштирок этиб, ўз маҳоратларини оширганлар. Бунни биз Бухоро, Самарқанд, Термиз каби қатор қадимий шаҳарлар мисолида кўришимиз мумкин¹.

Ўқоридагиларнинг бари бир бўлиб ҳар қандай жамият кўрки ва қудратини белгиллаб берувчи яна бир фойт муҳим, шу билан бирга нозик таъб соҳа-илму маданиятнинг ҳам изчил тараққий этишига катта имконлар яратиб берди. Бу асрларда (IX—X) мамлакатимиз оёрусини Ер юзига ёйган олимۇ фузалолар ҳақида кўплаб сўз айтиш мумкин. Уларнинг сони ўнлаб, ҳатто юзлабдир, десак муболага бўлмайди. Биргина Мухаммад ибн Мусо Хоразмийнинг ўзи бутун оламга татийди. Масалан, у Араб халифалиги ҳамда Европани хинд хисобига ўргатди, яъни уларга номалум 1 дан 9 гача бўлган рақам шакллари орқали қўшиш, айириш, қўлайтириш, бўлишнинг энг мақбул ва илғор йўллари ни кўрсатиб шарҳлаб берди. Бунгача европаликлар рим рақамлари билан таниш эдилар, холос (*киёсане*: XXXV ва 35). Ё бўлмаса олимнинг «Ал-жабр ва ал-муқобала хисоби ҳақида китоб» асари математик алгебра (ал-жабрнинг лотинча жаранглаши) соҳасига асос бўлган. XIV асрдан бошлаб алгебра Европада ёйила бошлайди. Ҳар қандай релулар хисоблаш жараёнини англаладиган математик тушунча — алгоритм ҳам бизнинг аждодимиз номи билан боғлиқ, ҳам тўғри, ҳам кўчма маънода (Ал-Хоразмий — Алгоритм, Алгоритм)².

Буюк астроном, математик ва географ Аҳмад Фаронийни олайлик. Ҳосиб, яъни хисобдон, математик лакаби билан машҳур бу аждодимиз европаликлар наздида Алфраганус номи-ла эътиборли эди. У ҳақда ҳам кўп тапириш мумкин. Аммо унинг ўз вақтида Ернинг думалоклигини исботлашда келтирган далиллари ҳозир ҳам ўз қадрини йўқотмаганининг ўзидек ўзбек илмининг кишилиқ маданий тараққиётида тутган салмоқли ўрнини белгиллаб беради.

Яна бир машҳур ва кишиликни оёққа турғазилда кўп меҳнати синган аждодимиз Форобий ҳақида ҳам узок сўзлаш мумкин. Унинг «Иккинчи муаллим» лакаби бўлиб, «Биринчи муаллим» ўрнида Шарқда Арасту (Аристотел) тушунилган. Баъзан биринчи, иккинчи

¹ Батафсий қарант: *Наршахш*. Бухоро тарихи, 99, 103, 104, 113, 125-бетлар; *Пряченко* Г. А., *Ремпель* Л. И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбеккистана, 1958, с. 20—26.

² Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. 1983.

¹ Қарант: *Янин В. И. Денежно-весовые системы русского средневековья*. Москва, 1956.

² *Кошгарий Маҳмуд*. Девону лутотит турк. 1-жилд, Тошкент, 1969, 170-бет.

аниқликларини мавқе даражасига ишора деб ҳам қара-
шади. Аслида, бу ерда вақт мезони назарда тутилиб,
Арастунинг Форобийга нисбатан анча қадимда яшаб
ўтганигидан ҳам биринчи, яъни ана шундай истъдод
эгаси бўлганлардан аввалроқ яшаб ўтгани маъноси чи-
қади. Форобий диққатини тортган фан ва маданият со-
ҳаларига бир назар ташласак: фалсафа, математика,
геометрия, астрономия, физика, оптика, кимё,
тиббиёт, биология, музика, тилшунослик, шерият, но-
тиқлик санъати, хаттоғлик, сиёсатшунослик, ҳуқуқшу-
нослик, ахлоқ. Бу соҳаларда у зот амалга оширган иш-
лар саноғининг ўзи бир кенгликни талаб қилади. Шу-
нинг учун икки нарсаса эътиборни жалб этамиз. Биз ўз
ўрнида зардуштийликнинг қадимги юнон фалсафий
қарашлари шаклланишида асосий туртки бўлганлиги
хақида юқорида айтиб ўтган эдик. Қаранга, Платон,
Аристотел, Эвклид, Птоломей каби йирик файласуфлар
асарларини англаш ўрта асрда европаликлар учун муш-
кулотга айланади. Ердамга яна Туркистон намоёнласи
келади. Аниқроғи европаликлар Форобийнинг мазкур
муаллифлар асарларига ёзган шарҳлари орқали қадимги
юнон фалсафаси мағзини чақа бошлайдилар. Иккинчи
мисолимиз тўғридан-тўғри асосий талқикот мавзумимиз
бўлган давлатчилик билан боғлиқ.

Сиёсатшунослик бобида ҳам қалам тебратган мута-
факкир минг йил буруноқ давлатчиликнинг мағзини
англаб, «Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-сао-
датга элтишидир», деб ёзган эди. Шу икки оғиз тавкилда
кўп нарсани англаш мумкин. Олдинги қилиб инсон-
ни дейилгити, унинг на мазҳаби, на миллати, ё бошқа
томони ажратилмаётгани йўқ. Элтиш дейилгити, яъни
давлатнинг жамият ҳаётидаги масъулияти ва шунга
яраша бошқариш ҳуқуқи ҳақида ишора бўлгити¹.

Х аср иккинчи ярмида мамлакатимизда яна икки
буюк зот ўтган: Ибн Сино ва Абу Райхон Беруний.
Уларнинг ҳаёти ва илмий ижоди кейинги аср ва сулола-
лар даврида давом этганини ҳисобга олиб, улар ҳақида
кейинроқ фикр юритишга қарор қилдик. Ҳозир эса
қуйидаги масала устида тўхталиб ўтмоқчимиз. Маълум
бир давр ичида тушқунликда бўлиб сўнг бош кўтариб
юксакликка эришилган ҳолат бизда уйғониш, фарб тил-
ларида одатда ренессанс даври дейилади. Қизиги шун-

даки, ренессанс дейилганда, аксарият XV—XVI асрлар-
да Европадаги юксалишни ангтайди. Ваҳоланки, араб-
ларнинг дастлабки вақтдаги сиёсатлари натижасида ан-
чайин харобаликка юз тутган мамлакатимиз ва умуман
Шарқ мамлакатлари IX—X асрларга келиб фан ва мада-
ниятда юксакликка эришганлар, яъни жамият яна бир
бор уйғонган. Бу уйғонишнинг нафақат бизнинг, балки
батамом кишилик тараққиётидаги ўрни тўғрисида фикр
қилинса (бунинг учун Аҳмад Фарғоний, Мухаммад Хо-
размий, Форобий, Ибн Сино, Берунийларни эслаш-
нинг ўзи кифой), у ҳолда инсоният тарихида биринчи
уйғониш даври моҳият эътибори билан бизнинг мамла-
катимиз ва минтақамизда рўй берди. Ва бу юксалиш
биз орқали бутун башариятга тегишлидир.

Хуллас, юртимизда сомонийлар сулоласи ҳукмрон-
лик қилган асрлар жўшқин, воқеаларга бой, намунали
ва сабоқли даврдир. Энг муҳими, бу даврда мамлақати-
мизнинг, халқимизнинг, тарихий-маданый тараққиёт-
даги анъана ва тажрибаларимизнинг нақадар мустаҳкам
пойдеворга эга эканлиги намоён бўлди. Зеро, юқорида
айтилганидек, тушқунлик, қарамлик даврини бошдан
кечирган жамият яна юксакликка кўтарила олди.

ҚОРАХОНИЙЛАР

Сомонийларнинг куч-қудрат ва шон-шухратга
тушган давлари IX аср охирида бошланиб, у қандай
кечганини биз юқорида кўриб ўтдик. Улар, айтиб ўтил-
ганидек, минтақалик бошқа бир сиёсий куч — қорахо-
нийлар билан курашга дош беролмай инқироэга юз тут-
ганлар. Совет даври тарихшунослигида сомонийлар ва
қорахонийлар ўртасида кечган табиий рақобатни «Мо-
вароуннаҳр ва турклараро зиддият», «туркларнинг Мо-
вароуннаҳрга бостириб кириши» тарзида кўрсатиш ҳол-
лари ҳам бўлган. Бунинг сабаби тўғридан-тўғри Россия
империясини коммунистлар бошқарган даврдаги салта-
натпарастлик мақсадлари билан боғлиқ бўлиб, болше-
виклар ҳукмронлиги даврида минтақада ўтказилган
«маъмурий бўлиниш»ни (аслида парчалашни) ҳамда
ўзбекларни икки дарё оралиғига келгинди қилиб кўрса-
тишни тарихан исботлашга уриниш ва омма онига
сингдириш эди, холос¹.

Аслида эса илгарилари ҳам кўп марта бўлганидек, X

¹ Батафски қаранг: *Хайруллоев М. М.* Форобий ва унинг фалсафий рисола-
лари. 1963; *Форобий.* Фозил оламлар шаҳри. 1993; *Қасымжанов А. Х.* Абу Наер
ал-Фараби. 1982.

¹ Қаранг: *История Узбекской ССР.* Т. 1. Книга первая, 1955, с. 255;
Таджики, с. 345.

асрининг иккинчи ярмига келиб минтақанинг Еттисув қисмида ўзи шаклланган макондан кўра ҳам кенгроқ миқёсда сиёсий фаолият кўрсатиш имкони ва қудрати-га эга бўлган янги сиёсий қуч майдонга чиқади. Биз уларни қорахонийлар номи остида биламиз.

Шу ўринда қорахонийлар сулоласининг келиб чиқиши масаласига доир савол туғилади. Илмий доираларда мазкур масалга ҳалигача узил-кесил нуқта қўйилганича йўқ. Қорахонийлар фаолияти минтақамизнинг Еттисув, Марказий Тангритоғ ҳудудидида қадимдан яшаб келадиган туркий тили қавмларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий муносабатлари муҳитида шаклланганлиги аниқ бўлгани ҳолда, мазкур сулола тўғридан-тўғри қайси бир қабилага тегишли экани масаласи ҳамон баҳс-талаб бўлиб келмоқда. Бу фан учун табиий ҳол, албатта. Биз учун эса асосий вазифа ўзбек давлатчилиги тарихида қорахонийлар сулоласи тутган ўринни кўрсатиб беришдан иборатдир.

Икки оғиз сўз «Қорахон» атамаси тўғрисида. Бу ерда «хон» маълум тушунча, яъни «хукмдор». «Қора»нинг (аслида эса «Қаро») бир неча маънода қўлланилишини тавкидлаган ҳолда, биз кўраётган мисолда «буюк», «улуғ» тушунчасини беради, десак хато бўлмайди, яъни «Буюк хон», «Улуғ хон»¹.

Шундай қилиб, X аср иккинчи ярми давомидаги савб-ҳаракатлар натижасида қорахонийлар шарқий йўналишида Балхаш кўли — Черчен дарёсигача (Шарқий Туркистон) бўлган ерларни бўйсундиришга муваффақ бўлиб, ғарбий йўналишида эса Исфижоб, Ўзганд, Мурғоб дарёси қуйи оқимларигача бўлган ҳудудларни ўз таъсир доираларига киритиб оладилар². Ҳарбий-сиёсий мавқеларини мустаҳкамлаб ва кенгайтириб бораётган қорахонийлар учун энди янада ғарбга силжиб Самарқанд, Бухоро вилоятларини ҳам бўйсундиришга ҳаракат қилиш табиий эди. Зеро, уларнинг минтақадаги шу вақтдаги асосий сиёсий рақиблиари бўлмиш сомонийлар сиёсий маркази ҳудди шу маконда жойлашганди. Мазкур мақсад йўлидаги биринчи уриниш 992 йили рўй берди. Шу йили қорахоний Бугрохон сомоний Нух ибн Мансур (976—997) билан жангда ғолиб келиб Бухорони ишғол қилишга муваффақ бўлади³. Аммо бу ютуқ вақтинчалик бўлиб тез орада Бугрохон орқага қайтиб кетишга мажбур

бўлади. Фақат 999 йилга келибгина қорахонийлар яна бир бор Бухорони забот этишга муваффақ бўладилар. Манбаларда ёзилишича, бу галги уринишда деярли қийинчилик бўлмаган. Оддий халқ томонидан эса қорахонийларнинг Бухорони эгаллашлари бир сулола ўрнига иккинчи бир сулола келиши қабилида қабул этилган. Гарчи ўрта аср тарихчилари бунинг сабабини ҳар икки сулоланинг бир динга мансублиги орқали тушунтирсаларда¹, буни инкор этмаган ҳолда минтақанинг Бухоро, Самарқанд каби шаҳар ва вилоятлари учун Еттисув, Шарқий Туркистон ҳудудлари ҳам тарихий-маданий бирлик жиҳатидан бегона эмаслиги бош сабаблардан бўлган, деб ҳисоблаш тўғрироқ бўларди. Хуллас, 1005 йили сомонийлар сиёсий саҳнадан бутунлай тушиб кетдилар ва шу вақтдан бошлаб қорахонийлар энди Бухоро, Самарқанд ва умуман Амударёгача бўлган ҳудудларни ҳам бошқара бошлаганлар. Бошқача қилиб айтганда, XI аср бошларида Туркистон бир қанча сиёсий қучлар томонидан идора этилган. Шарқий Туркистон, Тошкент, Исфижоб, Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Чағониён, Хутатон вилоятлари қорахонийлар, Амударёнинг чап соҳилидаги ерлар то Ғазнагача, Хуросон, Сейистон вилоятлари ғазнавийлар, Хоразм эса хоразмшоҳлар, Орол дентизидан шарқ ва шимолдаги ерлар ўғизлар иттифоқи томонидан бошқаришга эди. Албатта, биз бу ҳолни ижобий бир ҳол деб баҳолай олмаيمиз. Зеро, ягона мамлакат ва улкан минтақанинг бир қанча сиёсий маконларга бўлиниши, унинг ички ва ташқи хавфсизлигига путур етказиши, сиёсий қучлараро зиддиятлар келиб чиқишига олиб келиши турган гап эди. Ҳудди шундай бўлди ҳам. Масалан, 1008 йили қорахонийлар ва ғазнавийлар ўрта-сида ҳарбий тўқнашув юз берди (Балх атрофида)². Шуниси қизиқки, ўз вақтида, яъни сомонийлар сулоласи хукмронлиги йилларида қорахонийлар ва ғазнавийлар ўзаро яқинлашув сиёсатини тутган эдилар³. Буни сиёсий манфаатлар орқали тушунтириш мумкин.

XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса қорахонийлар шу юз йилликнинг 40-йилларидан буён қуча кира бошлаган бошқа бир туркий тили сулола—салжукийлар билан кескин муносабатда бўла бошлайдилар. Маълумки, салжукийлар XI асрнинг 40 йили ғазнавийларни

¹ Каранг: Материалы по истории Средней и Центральной Азии X—XII вв. Ташкент, 1988, с. 25—27 и др.

² Каранг О. История караханидского каганата, 1983, с. 1—114.

³ Зайн ал-ахбар, с. 93—94.

⁴ Тарихи Байхаккий, 246-бет.

мағлубиятта учратиб, 50-йиллардан эса Хуросондан Бағ-долгача бўлган худудни ўзларига бўйсундиришга эришган эдилар. Минтақада хукмронликка интилиш борасидати бу икки сулола ўртасидаги курашнинг амалий кўриниши сифатида 1089 йил воқеаларини келтириш мумкин. Чунончи, ўша йили салжукий хукмдор Маликшоҳ (1072—1092) Бухоро, Самарқанд, Ўзганд каби шаҳарларда ўз сиёсий хукминини ўрнатиб, қорахонийларга қаттиқ зарба беришга муваффақ бўлади. Гарчи тез орада қорахонийлар ўз мавқеаларини қайта тиклашга муваффақ бўлсалар-да, аммо 1130 йили бошқа бир салжукий хукмдор султон Санжар (1118—1157) томонидан Самарқанднинг ишғол қилиниши қорахонийларнинг жиддий ҳарбий-сиёсий куч сифатида бундан буюнги тақдирларини ҳал этди, деса бўлади¹. Чунки энди салжукийлар Самарқанд тахтига қорахонийлардан кимни ўтказиш ё ўтказмасликни тўғридан-тўғри ўзлари ҳал қилардилар. Яъни қорахонийлар сиёсий куч сифатида бутунлай йўққа чиқмасдан, салжукийларнинг иродаси доирасида фаоллият кўрсатар эдилар. Кўп ҳам ўтмасдан — 1137 йили қорахонийлар шарқдан келган бошқа янги сиёсий куч — қорахитойлар (киданлар) томонидан Хўжанд атрофида юз берган урушда мағлубиятта учрайдилар. Қорахитойлар кудрати нечоғлик бўлганини шундан ҳам билиб олга бўладики, 1141 йили улар энди қорахонийлар ва салжукийларнинг бирлашган лашкарларига ҳам зарба беришга муваффақ бўладилар². Қизилги шу ердаки, қорахитойлар ҳам қорахонийларни сиёсий сулола сифатида бутунлай йўқ қилиб ташламай, аксинча, уларни ўз қарамликларида тутиб қоладилар. Қорахонийлар фаоллигига чек қўйиш эса 1213 йилга келиб юз беради. Бунни хоразмшоҳ Султон Муҳаммад (1200—1220) амалга оширади.

Қорахонийлар даври бошқарув тизими масаласига тўхталиб ўтсак. Совет тарихшунослиги мазкур сулоланинг минтақадаги сиёсий ҳокимияти ва бошқарув усули ҳақида сўз борганда, қорахонийлар сомонийларнинг ўрнини олишлари билан марказлашган давлат тизимига зарба берилди, бошқарувда мулкчилик (яъни кўл остида вилоятларни сулола наомиядаларига бўлиб бериш) шакли жорий қилинди, қабилидаги ақидани илгари сурган³. Ваҳоланки, бошқарув шакли жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёти, талаблари, вазифалари мазмунини билан

¹ Роҳат ас-сулур, 169-бет.
² Ўша жойда, 172-бет.
³ Қаранг: История Узбекской ССР. Т. I. Книга первая, с. 247—248.

боғлиқлиги назардан четда қолдирилган. Чунончи, асли Етисув вилоятида юксалиш⁴и бошлаган қорахонийлар, юқорида таъкидланганидек, жануб, гарб йўналишларида ўз хукмронлик доираларини кенгайтириб борганлар ва бунинг натижасида Черчен дарёсидан Хоразмгача бўлган худудни бошқара бошлаганлар. Сиёсий марказ сифатида эса юксалишлари бошланган ўз тарихий маконларидаги катта шаҳарлардан бўлиши Болосоғун ва нисбатан ундан узоқда бўлмаган Кошғарни танлаганлар. Демак, асосий сиёсий марказ шу худудда мужассамлашган. Бухоро, Самарқанд, Чағониён, Фарғона ва бошқалар табиий равишда янги сиёсий марказга нисбатан вилоят (мулк) ўрнида бўлган. Гарчи кўп жиҳатлардан Самарқанд ва Бухоро тараққиётда Болосоғун ва Кошғардан анча юқори бўлса-да, аммо худди шу даврдаги сиёсий вазиятта кўра, бошқарув маркази минтақанинг Етисув, Шарқий Туркистон қисмига кўчиб қолганди. Ана шу «табиий» сабабларга кўра, анъанавий равишда қадимдан марказ ролини ўтаб келган Бухоро ва Самарқанд энди сиёсий мавқеига кўра вилоят (мулк) даражасига тушиб қолишларига тўғри келган. Шу билан бирга уларнинг иқтисодий, маданий ва, айниқса, сиёсий имконлари шу қадар юқори бўлганки, кўриб чиқилганидек, Самарқанд, Бухородаги сиёсий ўзгаришлар қорахонийлар сулоласи мавқеида катта аҳамият касб этган. Иккинчи томондан, сомонийлар даврида ҳам бир қанча вилоятлар (масалан, Хоразм, Сейистон, Ғазна, Чағониён ва бошқалар) марказдан фарқли ўлароқ мустақил сиёсат юришига ҳаракат қилганлари ҳам маълум. Демак, сомонийлар давридан кейинги сиёсий-географик ўзгаришларга сабаб бўлган қорахонийлар хукмронлик ва бошқарув тизимида шу ўзгаришларга яраша баъзи янгиликлар бўлиши табиий эди. Аммо юқорида таъкидланганидек, бошқарув тизимининг шакли сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий омиллар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам қорахонийлар даврида сомонийлар вақтида мавжуд бўлган бошқарув тизимининг асосий мазмунини сақланиб қолган. Аслида бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Чунки аввалдан шаклланиб келган ва объектив тараққиёт натижаси ўлароқ юзага келган бошқарув анъаналаридан қорахонийлар юз ўтира олмасдилар.

Марказдаги бошқарув тизими икки идора: даргоҳ ва девонлардан иборат бўлган. Олий хукмдор ўзига тобе бўлган вилоят ва шаҳарларга хукмдор сулола наомиядаларини тайинлаб, бу билан, табиий равишда, бутун

мамлакат уэра ўз сиёсатини юргизишни максад қилиб қўйган. Вилоят (мулк) ҳукмдорлари илит унвонига эга бўлганлар. Бирок, илгарилари ҳам кўрганимиздек, вилоятлар марказдан фарқли мустақил сиёсат юритишга ҳам интиланлар. Бу ўз ўрнида ички низоларга сабаб бўлиб, XI асрнинг учинчи чорагида қорахонийлар сиёсий бирлиги иккига: ғарбий ва шарқий хоқонликларга бўлиниб кетди. Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган қорахонийлар намояндалари бундан буён марказга бўйсунишдан бош тортиб, мустақил сиёсат юргиза бошлаганлар. Шарқий вилоятларда (Етисиув, Шарқий Туркистон) жойлашган сиёсий марказ эса уларни бўйсундиришга ожиз бўлган. Аммо ҳам ғарб, ҳам шарқ бир сиёсий хонадоннинг турли намояндалари орқали бошқариб борилаверган.

Ғарбий хоқонликда (Самарқанд, Бухоро, Хутталон, Чағонийён) сомонийлар даврида мавжуд бўлган бошқарув тизими (бош вазир, молия ишлари, давлат расмий ҳужжатларини ишлаб чиқиш, соқчилар бошлиғи, хат-хабарлар, сарой иш бошқарувчиси, мухтасиб, вақфлар, қозилик ишлари девонлари) сақланиб қолгани маълум. Шунингдек вилоят бошлиқларини ҳоким, шахар бошлиғини раис деб аташ расми ҳам ўзгармаган¹.

Ҳар қандай давлатчиликда бўлгани каби қорахонийлар даврида ҳам марказдаги (даргоҳдаги) бошқарув тизимига катта эътибор берилган. Бунда даргоҳ, яъни олий ҳукмдор билан вилоятлар, фуқаролар ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириб турувчи ҳожиблар фаолияти алоҳида ўрин тутган. Сомонийлардан фарқли ўлароқ қорахонийлар даврида ҳожиблар, асосан, олий ҳукмдор, вилоят ҳокимларининг давлат ва раиййат ишлари бўйича энг яқин маслаҳатчилари ҳисобланганлар. Бунинг ибботини шундан ҳам билиб олиш мумкинки, машҳур мутафаккир ва шоир Юсуф Ҳос Ҳожиб (тахминан 1020 йилларда туғилган) қорахоний Тамғоч Қора Бугроҳон (1074—1102/1103) эътиборини қозониб, ҳос ҳожиб унвонини олган. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзган: «Ҳос ҳожиб унвони лойиқ билди у (яъни Бугроҳон — 4. 3.), ўзига энг яқин одам қилди у»². Ҳудди шундай унвонга Маҳмуд Кошғарий (XI) ҳам муносиб кўрилгани маълум.

Даргоҳ фаолиятини тегишли даражада тутиб туриш-

да сарой ишлари бошқарувчиси, ҳозирда биз протокол юмушлари деб билувчи, меҳмонларни қабул қилиш хизмати (унинг бошлиғи «Бирук» деб аталиб, бу атаманинг «Буйрук» билан боғлиқлигини эҳтимол қилиш мумкин), хазиначи (ағичи), ошхона мутасаддиси (ошчи), шарбатдор, ётоқ, кийим-кечак билан таъминловчи хизмат, ов уюштириш хизмати (қушчи) ва бошқаларнинг ҳар бирининг ўз ўрни бўлган.

Олий ҳукмдорнинг хавфсизлигини таъминлаш, унинг сиёсати йўлида содиқона хизмат қилиш вазифаси бўлган маҳсус сараланган ҳарбий қисм (гвардия) ҳам даргоҳ бошқарув тизимига кирган. Албатта, гвардиядан ташқари ғарбий қўшин ҳам мавжуд эди. Ундаги энг муҳим лашкарбошлик ва бошқарув мансабларига қорахонийлар сулоласи намояндалари ҳамда содиқлигига шубҳа бўлмаган лашкарбошилар тайинланган. Агар қўшиндаги бошқарув тизимига назар ташланса, шу нарсга аёнлашадикки, йирик лашкарбошилардан ташқари кичик офицерлар (човуш), отлиқлар сардори (ҳайлбоши), юзбоши, мингбоши каби ҳарбий мансаблар ҳам мавжуд бўлган.

Юқорида тавкиллаб ўтилганидек, бир вақтнинг ўзида минтақада бир неча ўзига яраша қудратли сиёсий қучларнинг фаолият кўрсатиши ва бундан ташқари қорахонийлар сулоласидаги ички келишмовчиликлар даргоҳнинг ташқи ишлар (дипломатия) масаласига жиҳдийлик билан қарашига сабаб бўлган. Бунга Юсуф Ҳос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида келтирилган маълумотлар орқали ҳам билишимиз мумкин. Ташқи сиёсат билан шугулланувчи мансабдорларга, хусусан, элчилар олдида жуда катта талаблар қўйилган, яъни улар «билимли, ўқувчи, етук, шерюрак, кўзи тўқ, уят-андишати» бўлишлари керак бўлган. Талаблар ичида шундайлари ҳам бор: астрономия, математика, геодезия илмларини мукаммал билиш, шахмат ва нардни рақибларидан устун даражада ўйнаш, ҳарбий санъатда беназир бўлиш ва ҳеч қачон май ичмаслик, сўз, ибора-ларнинг тўғри ва кўчма маъноларини пухта билиш¹.

Иқтисодий муносабатлар тўғрисида сўз кетаркан, шунга айтиш керакки, қорахонийлар даврида ҳам деҳқончилик ишлари ўз маромида кечган. Бунга, албатта, суний суғориш тизимларининг талаб даражасида ишлаб туриши, лозим бўлганда уларни таъмирлаш ишларининг амалга оширилиши, ер ости, ер усти қувурлари-

¹ История караханидского каганата, с. 244—255.

² Қутадғу билиг, 9-бет.

¹ Ўша жойда, 59-бет.

нинг ўтказилиши, каналлар, сув омборлари, тўсиқларнинг бунёд этилиши ҳамда ўлкада, айниқса, Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент вилоятларида деҳқончилик анъанавий юқори даражада бўлганлиги орқали эришилган. Илгаригидек деҳқончиликнинг барча асосий турлари этиштириб боришгани ҳам маълум.

Тадқиқ этилаётган даврда қончиликдаги савй-ҳаракатлар ҳам сусаймаган. Чунончи, Оҳангарон атрофида (Қорамозор) мис, қумуш, қўرғошин қонлари, Фарғонада олтин, симоб, қумуш, темир, мис, феруза, навшадил, нефть, купорос, қатрон, Нурота тоғларида олтин, мис, қўрғошин, симоб, мармар, Бухоро, Усрушонада олтин, нефть, феруза, темир қонлари ишлаб турган¹.

Деҳқончилик ва тоғ-кон ишлаб чиқаришида фаоллик бошқа бир муҳим соҳа — ҳунармандчиликни ҳам жонлантириб тургани табиий, албатта. Шунинг учун темирчилик, қўлчилик, шипасозлик (ойнасозлик), заргарлик, тўқимачилик, кўнчилик каби ўттиздан ортиқ соҳалар ривожланиб борган. Масалан, шипасозликда шипадан ишланган буюмларга (ошхона буюмлари, жиҳозлари, безак-тақинчоқлар, сиёҳдон, тувак ва бошқалар) турли рангда жилло бериш расм бўлганини биламиз. Бу, албатта, ўз даври учун катта ютуқ. Бундан ташқари иморатларни безаш, жиҳозлашда шипасозликнинг имкониятларидан кенгроқ фойдаланишга ҳаракат қилинган. Чунончи, уларга ўрнатилган ойналар ҳам рангсиз, ҳам рангли бўлиши мумкин эди. Панжаралар оралиғига турли рангдаги шипалардан ўрнатиб, иморат кўркини очишга ҳаракат қилинганини ҳам эслатиб ўтиш жоиздир.

Тўқимачилик тўғрисида сўз юритилганда, аввало шунинг алоҳида қайд этиш керакки, бу борада Бухоро, Самарқанд вилоятлари пешқадамликни қўлдан бермаганлар. Пахтадан тўқилган турли хилдаги газламалар ҳам минтақада, ҳам хорижий ўлкаларда машхур бўлган. Кўнчилик маҳсулотларидан эса манбаларда олмахон, собол ва бошқа хайвонлар терисидан пўстин (ичук), чармдан ишланган оёқ кийимлари (излик), туя ё кўй юнгида тўқилган иссиқ кийим (қарс), гулдор наматлар ва бошқалар тилга олинади. Кўнчиликда энг нозик ишлардан ҳисобланмиш мўйни тўктиришда арзутали номли аралашмадан фойдаланилганини Маҳмуд Қошғарий асарида ҳам билиб олиш мумкин².

¹ К истории горного дела на территории Узбекистана, с. 20—21.

² История караханийского каганата, с. 230—236; Левону луғотит турк, 1-жилд, 99, 129, 162, 452-бетлар.

Бундан аввал ҳам кўрилганидек, деҳқончилик, ҳунармандчиликдаги бир текис равнақ савдо-сотик ишларини жадаллаштириб боришда муҳим аҳамият касб этган. Қорахонийлар даврига келиб Шарқий Туркистондан Хоразмгача бўлган катта худуднинг сиёсий жиҳатдан бирлашиши савдо-сотик ишларида минтақанинг шарқий вилоятлари имкониятларини юзага чиқариш шартини яратиб берди. Чунончи, биз бутун «ипак йўли» деб билалитган савдо йўли тўғридан-тўғри Шарқий Туркистонни араб ўлкалари билан туташтириб турган. Ўз даврида шимолий ва жанубий йўналишларга эга бўлган бу йўлнинг бир учи Хитойдан бошланиб Шарқий Туркистон, Фарғона, Тошкент, Зарафшон водийси, Бухоро орқали шимолда Волга бўйлари воситасида Шарқий Европада, жанубда эса ўрта Шарқ орқали ўрта деңгизгача борган. Йўл узра жойлашган шаҳар ва қишлоқларда бозорлар, қарвонсаройлар таъмирланиши ва орасталиги, умуман, савдогарларга хизмат кўрсатиб, шу орқали фойда кўриладиган турли хизматларни муҳайё этишга катта эътибор берилган. Мунтазам равишда турли ерларда савдо кўرғазмалари уюштирилиб турилгани ҳақида ҳам маълумотлар бор¹.

Қорахонийлар давридаги қурилиш ишларига назар ташланса шу нараса аён бўладики, Бухорода Минораи қалон, қатор масжидлар, Жарқўтон (Сурхондарё), Вобкентда миноралар, Ўзгандда мақбаралар, минора, масжидлар, Самарқандда мадрасалар бунёд этилган. Қорахоний ҳукмдорлар савоб ишлардан ҳам қочмаганликлари ҳақида маълумотлар бор. Чунончи, қорахоний Иброҳим ибн Наср 1066 йили Самарқанддаги бир шифохона ихтиёрига бутун иморатлари, растанлари билан икки қарвонсаройни тақдим (вақф) этган. Хужжатдан англашилшича, ана шу икки қарвонсаройдан келадиган даромаддан касалларнинг озик-овқати, дори-дармони, табиблар, барча турдаги хизмат кўрсатувчиларни тегишли маош билан таъминлаш йўлида фойдаланилган. Бошқа бир хужжатда Самарқандда бунёд этилган мадраса мажмуини таъминлаш учун Иброҳим ибн Наср уч меҳмонхона, бир қарвонсарой, бир эркаклар ҳаммони, сув айирғич, узумзор, бир қанча экин ерлари ва бошқалардан келадиган даромадни вақф қилиб бергани ҳақида гувоҳликлар мавжуд².

Қорахонийлар даврида ҳам кўпглаб истевдод эгалари

¹ История караханийского каганата, с. 231—243.

² Уша жойда, 215-бет.

юзата чиққан. Шулардан юқорида номлари тилга олинган Юсуф Ҳос Ҳожиб ва Маҳмуд Кошғарий ҳақида тўхталиб ўтсак. Чуқур билим ва тафаккур эгаси Юсуф Ҳос Ҳожиб «Куталғу билиг» («Саодатнома») асари билан машҳурдир. Зеро, бу асарда давлатни бошқариш усули, қонун-қоидалари, сиёсати, мафкураси, ижтимоий турухлараро муносабатлар, одоб-ахлоқ масалаларига оид ўз даври учун зарур ва фойдали, тарихан ўз аҳамиятини йўқотмовчи фикрлар илгари сурилган. Чунончи, у жамиятнинг тўрт устунини қуйидагича белгилаб берган: АДОЛАТ, ДАВЛАТ, АҚЛҲ ЗАКОВАТ, ҚАНОАТ. Дижатта сазовор томони шундаки, мана шу тўрт устун асосидаги жамият бахт-саодатини таъминлашда илм биринчи ўринга қўйилади: «Ўқув қайда бўлса, улўғлик бўлар, Билим қайда бўлса, буюклик бўлар». Ё бўлмаса, асарда келтирилган давлат-идора кишилари ҳақидаги фикрларни олайлик. Вазирлар оқил, довжорак, имонли, номусли бўлишлари керак. Беклар, яъни ҳокимлар эса билимли, етук, кўзи, кўнгли тўқ бўлмоғи даркор. Агар улар бузук феъл бўлсалар, замона ўқидан қочиб кути-логмайдилар, улардан одамлар ҳам юз ўтиради, ғамга гирифтор бўладилар. Юсуф Ҳос Ҳожиб лашкарбоши-лар хуусида шундай дейди: «Олисдаги ёвнинг ваҳима-сидан кўрқма, аксинча, ундан яқиндан воқиф бўлиб тур, шунда унинг бор имконидан хабар топасан. Душман дағдага қилиб дўқ қилса, бардошли бўл, чекинма (чунки у бу билан сени синмоғи мумкин)». «Куталғу билиг»да олимлар, шоирлар, деҳқонлар, чорвадорлар, савдогарлар ҳақида, оила, фарзанд тарбиясига оид ҳикматли фикрлар ҳам бир талай¹.

Маҳмуд Кошғарий ҳам ўзидан ажойиб ва бебаҳо мерос қолдирган. Бу унинг туркий тиллар ва маълум маънода туркий тили халқлар ҳақидаги қомусий асари «Девону луғот ат-турк»дир. Асар Туркистон халқларининг тиллари тарихини ўрганишда, чунончи, ўша давр тили морфологияси, фонетикаси, лексикаси, этимологиясини ўрганишда беэазир манба ҳисобланади. Бундан ташқари, унда минтақа халқларининг этник тарихига оид ғоятда қимматли маълумотлар жамланган. Маълумки, туркий тилли халқлар ҳам сон жиҳатдан кўп, ҳам серқавм бўлиб келганлар. Улар ўртасидаги муносабатлар тарихини ёритишда «Девону луғот ат-турк»нинг аҳамияти катта. Бундан ташқари асарда дав-

латчилик, иқтисодий-ижтимоий муносабатлар, ҳунармандчилик, расм-русумлар, маданий ҳаётга тегишли маълумотлар ҳам кўп учрайди. Маҳмуд Кошғарий асарининг қимматли томонларидан яна бири унда муаллиф чизган дунё харитасининг мавжудлигидир. Харита доира шаклида ва унинг ҳар тарафдан сув билан ўралганидан далолат берувчи белгилар мавжуд. Харитада марказда Етисув, Шарқий Туркистон худуди жойлаштирилиб, унинг тўрт ағроф йўналишида турли шаҳарлар, мамлакатлар, денгизлар, кўллар, дарёлар, тоғлар жойлашуви берилган. Умуман олганда, бу асар башарият маданий равнақи йўлини ўрганишда нодир манба ҳисобланади.

Демак, қорахонийлар сулоласи ўз фаолияти давомида ўлкамизнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий тараққиётига муносиб ҳисса қўшган сиёсий қучлардандир. Қорахонийлар қудратга тўлиб турган ХІ асрнинг биринчи ярмида минтақанинг Шарқий Туркистон ва Ғарбий Туркистон (Хоразмдан ташқари) қисмларини бир марказдан бошқариш имкони туғилган. Ва, аксинча, ички сулолавий қарама-қаршилиқлар авж олганда ҳукмрон сиёсий қуч заифлашиб ўлкада парчаланиш юз берган.

ҒАЗНАВИЙЛАР

Ғазнавийларнинг сиёсий қуч сифатида юзга келиши ва юксалиши масаласида ҳам биз совет тарихшунослигидаги мавжуд баъзи бир қарашларни қабул қила олмаймиз. Чунки илгари ғазнавийларни (демак, уларнинг замонини ҳам), асосан, салбий томондан кўрсатишга интилиб келинган, десак муболага бўлмайди. Чунончи, бу сулола асос топган Ғазна вилояти «исёнкор турк лашкари-бошилари»га бойлик орттириш учун қулай жой сифатида шарҳланиб, ўз-ўзидан шу ерда қучга кирган ва мазкур шахар (вилоят) номига танилган ғазнавийлар сулоласи тарихи ҳам тўғ хулди шундай мақсад йўлида юзга келган ва фаолият кўрсатгандай баён этилган¹. Аслида эса тарихий воқелик сабаблари бир нечта.

Биринчидан, Исмоил Сомонийдан кейин сомонийлар орасидан ҳар жиҳатдан етук, юқори даражада сиёсат юргиза олаётган арбоб етишиб чиққани йўқ. Бунинг оқибатида сомонийлар ўз ички, яъни сулолавий

¹ Куталғу билиг, 5—6 ва бошқа бетлар.

¹ История Узбекской ССР. Т. 1. Книга первая, с. 246.

имкониётларидан кўра кўпроқ мавжуд сиёсий муҳит қонуи-қоидаларига боғлиқ бўлиб қолганлар. Сиёсий муҳитни эса бу вақтда нуфузли лашкарбошиларсиёз тасаввур қилиб бўлмади. Ҳазна вилоятидаги қушлар сиёсий фаоллигининг ошиши ва бориб-бориб алоҳида бир сулола даражасига кўтарилиши ҳам худди шундай йирик лашкарбошилар номи билан боғлиқ бўлганини биз куйида яққол кўраимиз.

Иккинчидан, Туркистон минтақасида сиёсий тараққиётнинг ўзига хос томонларидан бири — бу даврда худди маданий ҳаётдаги каби бир қатор ўзига яраша қушчи давлат арбобларининг, сиёсий сулолаларнинг юзата чиқишидир. Ҳап шундай ҳолнинг яхши-ёмонлигида эмас, оқибатларидан қатъи назар, шундай вазият содир бўлган ва бу биланб кўйилса ҳар жиҳатдан фойдалидир.

Ҳазнавийлар сулоласи қандайдир «ўлжапарастлик» кетидан эмас, балки минтақада кечган ижтимоий-сиёсий муносабатлар муҳитида юзата келганлигида доир туюлдиқлар манбаларда етарли даражада топилди. Юқорида биз сомонийлар саройида йирик лашкарбошилар тутган мавқе ҳақида айтиб ўтандик. 961 йили сомоний хукмдор Абдумалик ўлимидан сўнг вазирлар тахтта марҳумнинг ўлимини ўтқаздилар. Бунга, манба тили билан айтганда, «Сомонийлар хонадони учун мақтовга лойиқ хизматлар қилиб келган ҳамда ноиблик ва лашкарбошилик йўлини тутган» Алптегин қаршилиқ қилди¹. Шу тариқа давлат арконлари ва Алптегин ўртасидаги муҳолифлик кучайиб авжга чиқди. Лашкарбоши Бухорони тарқ этди. Ҳатто шундан кейин ҳам зиддиятлар тутмай, охирида Алптегин ва Бухоро кўшинлари ўртасида тўқнашув содир бўлиб, бухоролик лашкар мағлубиятга учрайди. Сомонийлар хонадони ва Мовароуннаҳр билан алоқани узган Алптегин Ҳазна вилоятида ўз хукмронлигини ўрнатади. Унинг вафотидан (963) сўнг Ҳазнада навбати билан Амир Исҳоқ ибн Алптегин, Амир Билаттегин, Амир Пирий, Амир Сабуктегинлар хукмронлик қилдилар². Ҳазнавийлар сиёсий сулоласига асос солган ҳам аслида ана шу Сабуктегин бўлади. Шу билан бирга Ҳазнанинг минтақа сиёсий марказларидан бирига айланишида биринчи салмоқли қадамни Алптегин кўйганини ҳам эсдан чиқармаслик керак.

Зикр қилинганидек, Алптегин сомонийлар билан

алоқани узган бўлишига қарамай, сомонийлар Ҳазнада мужассамлашган ва қулоч ёйиб бораётган сиёсий-ҳарбий қучга доимо эҳтиёж сезиб келганлар. Бунинг яққол исботини Сабуктегин ва сомоний Нух III (976—997) ўртасида Кеш атрофида бўлиб ўтган учрашув (бунда Сабуктегин Нухни қўллаб-қувватлаши ҳақида вайда берган), ё бўлмаса 994 йили сомонийларнинг энг ашаддий душманларидан Абду Али Симжурийнинг тор-мор этилишида Сабуктегин тутган асосий ўрин орқали кўриш мумкин. Сабуктегиннинг обрў-эътибори сўнгги йилларда шу даражада юқори бўлганки, у «дину давлат ҳимоячиси (Носир ад-дин ва ад-давлат)» фахрий унвони билан машхур эди³.

Ҳазнавийларнинг ҳам расман, ҳам амалан сиёсий қуч сифатида тан олинishi 996 йилга тўғри келади. Юқорида кўриб чиқилганидек, қорахонийлар бир неча марта Бухорога таҳдид соладилар. Тилга олинган йили эса Сабуктегин сомонийларни қорахонийлар «чангали»дан сақлаб қолади. Сомоний Нух III рақиб олдидати заифлигини сезган ҳолда унга мурожаат қилади. Сабуктегин эса Бухорони қўлга олиб, қорахонийлар билан келишувга имзо чекади². Бунга кўра Амударёдан жанубда жойлашган барча вилоятлар Сабуктегиннинг номига муҳрланади. Унинг вафотидан (997) кейин аввалига тахтта бир оз мулдат унинг ўғли Исмоил ва 998 йилдан эса бошқа фарзанди Маҳмуд чиқди. Ҳазнавийлар қудрати ва шуҳратини оширган хукмдор ҳам аслида ана шу Маҳмуд хисобланади. Чунончи, унинг хукмронлиги даврида (998—1030) Хоразм, Хуросон, Сейистон, Кобул, Ҳазна, Шимолий Ҳиндистон каби вилоятлар ва маконлар ғазнавийлар измида бўлган. Маҳмуднинг ўлимидан сўнг тахтта унинг ўғли Муҳаммад ўтиради, ваҳоланки, ундан катта ўғли (Масбул) ҳам бор эди. Уша замонда ёзилган манбалар шарҳига кўра, Маҳмуд тахтни кичик ўғли Муҳаммадга васият қилиш билан бирга, унга «Аканг Масбул билан қарама-қаршиликка борма, агар у сента қарши чиқса, урушиб юрма, (беқор) нобуд бўласан», деган. Ҳақиқатан ҳам тез орада Масбул ва Муҳаммад ўртасида муҳолифат юзата келади. Масбулнинг Муҳаммаддан устун бўлганлигини замондош тарихчилар ҳам тан оладилар. Хуллас, шу йилнинг ўзидаяқ Масбул тахтни эгаллайди³.

¹ Зайн ал-аҳбар, с. 84—86.

² Материалы по истории Средней и Центральной Азии X—XIX вв. С. 29—33. (Тарихи Яминий, 125—135-бетлар); Мажма ал-ансоб, 25-бет; Бартольд В. В. Сочинения. Т. I, с. 325.

³ Мажма ал-ансоб, 47—70-бетлар; Абу-л-Фазл Бейхакки. История Масбула, 1962, с. 43—52.

¹ Зайн ал-аҳбар, с. 75—76; Мажма ал-ансоб, 31-бет; Наршахӣ. Бухоро тарихи, 163—164-бетлар.

² Бартольд қаранг: Мажма ал-ансоб, 32—34-бетлар.

имкониятларидан кўра кўпроқ мавжуд сиёсий муҳим қонун-қондаларига боғлиқ бўлиб қолганлар. Сиёсий муҳитни эса бу вақтда нуфузли лашкарбошиларсиз табиаввур қилиб бўлмасди. Фазна вилоятидаги бир сий фаолиятининг ошиши ва бориб-бориб алоҳида йи сулола даражасига кўтарилиши ҳам худди шундай бирик лашкарбошилар номи билан боғлиқ бўлганини та- куйида яққол кўрамай.

Иккинчидан, Туркистон минтақасида сиёсий тарак қиётининг ўзига хос томонларидан бири — бу даврда худ ди маланий ҳаётдаги каби бир қатор ўзига яраша кучли давлат арбобларининг, сиёсий сулолаларнинг юзата эмас, кишидир. Гап шундай ҳолнинг яхши-ёмонлигида эмас,

оқибатларидан қатъи назар, шундай вазият содир бўлган ва бу билан кўйилса ҳар жиҳатдан қандайдир «ўлжапарастлик» Фазнавийлар сулоласи қандайдир «ўлжапарастлик»

кетидан эмас, балки минтақада кечган ижтимоий-сиёсий муносабатлар муҳитида юзата келганлигида доир ту воҳлиқлар манбаларда етарли даражада топилди. 961 йили Юқорида биз сомонийлар саройида йирик лашкарбошилар тутган мавқе ҳақида айтиб ўтгандик. Бунга, манба сомоний ҳукмдор Абдумалик ўлимидан сўнг вазирлар тахтга марҳумнинг ўғлини ўтказдилар. Хондонни учун мак тили билан айтганда, «Сомонийлар хондонни учун мак тоғга лойиқ хизматлар қилиб келган ҳамда ноиблик ва лашкарбошилик йўлини тутган» Алптегин қаршилик қилади. Шу тарихда давлат арконлари ва Алптегин ўрта-сидаги муҳофизлик кучайиб авжга чиқади. Лашкарбоши Бухорони тарк этади. Хатто шундан кейин ҳам энди диятлар тутмай, охирида Алптегин ва Бухоролик лашкар ри ўртасида тўқнашув содир бўлиб, бухоролик лашкар мағлубиятга учрайди. Сомонийлар хондонни ва Моваро-уннаҳр билан алоқани ўрнатади. Унинг вафотидан (963) ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Унинг вафотидан (963) сўнг Фазнада навабати билан Амир Исоҳқ ибн Алптегин, Амир Билтегин, Амир Пирий, Амир Сабуктегинлар ҳукмронлик қиладилар. Фазнавийлар сиёсий сулоласи та асос солган ҳам аслида ана шу Сабуктегин қадамни Алпте- билан бирга Фазнанинг минтақа сиёсий марказларидан бирита айланишида биринчи салмоқли қадамни Алпте- гин қўйганини ҳам эсдан чиқармаслик керак.

Зикр қилинганидек, Алптегин сомонийлар билан

муҳаббатлари билан ҳам асслида ана шу Сабуктегин қадамни Алпте- бий кучга доимо эҳтиж бўлиб ўтган учрашув (бунда Са- исботини Сабуктегин ва сомоний Нух III ўртасида Кеш атрофида бўлиб ўтган учрашув ваъда бер- буктегин Нухни қўллаб-қувватлаши ҳақида ваъда бер- тан), ё бўлмаса 994 йили сомонийларнинг тор-мор эти- душманларидан Абу Али Симжурийнинг тор-мор эти- лишида Сабуктегин тутган асосий ўрин орқали кўриш- мукин. Сабуктегиннинг обрў-эътибори сўнгги йиллар да шу даражада юқори бўлганки, у «дину давлат ҳимоя- чиси (Носир ад-дин ва ад-давла)» фахрий унвони билан машхур эди.

Фазнавийларнинг ҳам расман, ҳам амалан сиёсий куч сифатида тан олинishi 996 йилга тўғри келади. Юқори- да кўриб чиқилганидек, қорахонийлар бир неча марта Бухорога таҳдид соладилар. Тилга олинган йили эса Са- буктегин сомонийларни қорахонийлар «чангали»дан сақлаб қолади. Сомоний Нух III рақиб олдидаги заиф- лигини сезган ҳолда унга мурожаат қилади. Сабуктегин эса Бухорони қўлга олиб, қорахонийлар жанубда жой- га имзо чекади. Бунга кўра Амударёдан номита муҳр- лашган барча вилоятлар Сабуктегиннинг номига тахтга ланади. Унинг вафотидан (997) кейин аввалига тахтга бир оз мулдат унинг ўғли Исмоил ва 998 йилдан эса бош- қа фарзанди Маҳмуд чиқади. Фазнавийлар қудрати ва шухратини оширган ҳукмдор ҳам аслида ана шу Маҳмуд ҳисобланади. Чунончи, унинг ҳукмронлиги даврида (998—1030) Хоразм, Хуросон, Сейистон, Кобул, Фазна, Шимолий Ҳиндистон каби вилоятлар ва маконлар сўнг

Пимоллий Ҳиндистон каби вилоятлар ва маконлар сўнг

навийлар измида бўлган. Маҳмуднинг ўлимидан сўнг

тахтга унинг ўғли Муҳаммад ўтиради, ваҳоланки, ундан

катта ўғли (Масъуд) ҳам бор эди. Уша замонда ёзилган

манбалар шарҳига кўра, Маҳмуд тахтни кичик ўғли Масъ-

уд билан қарама-қаршиликка борма, атар у сента қарши

чиқса, урушиб юрма, (беқор) нобуд бўласан», деган. Ҳа-

қиқатан ҳам тез орада Масъуд ва Муҳаммад ўртасида

[illegible]

тараккисидилди уш
дун бўлди. марказида дари
бошқарув тизимининг ҳам кўрил
тўлган. Авваллари ҳўмдорлар

¹ История Масбулла, с. 2. Ушва жойла, 47-бет.

[illegible]

Девонлар (вазирликлар). Манбаларда ушбу
ўз-ўзидан тушунарли. Манбаларда ушбу;
Ўз-ўзидан тушунарли ному тилга олинати; Вазир
девлдан бештасининг ному тилга олинати; Вазир
девлдан, яъни бош вазир девони; ҳарбий ишлар девони;
девлдан, яъни бошқа расмий тадбирлар, ҳужжатларни
ипломатик ва бошқа расмий тадбирлар, ҳисоб-китоб, яъни
расмийлаштириш, тузиш девони? Мазкур девонлар-
иология девони; почта-хабар девони? Мазкур девонлар-
нинг вазифалари ҳақида илгари ҳам сўз қоритганимиз.
Учун бу борда яна тўхталиб ўтирмаймиз. Гарчи мана-
ларда мушрифлик (давлат назорати), муҳтасиблик де-
воллари тилга олинмасе-да, аммо жойларда шундай
хизматлар мавжудлигидан уларнинг марказий девонла-
ри ҳам бўлган, деган хулоса чиқали (масалан, шаҳар
мушриви, вилоят - мушриви мансаблари бўлганлиги
аниқ).

Вилоят бошлиқларини биланга келтирилган. Вилот ижтимоий раис дас
хушдор тайинлаган. Шаҳар бошлиғини раис ко-
рини амид олиб борган. Шаҳар бошлиғини раис ко-
атаганлар. Шаҳар миқёсида шўна, қутвол (қалъа ко-
мендант), соҳиб девон (мамурий бошқарувчи) каби
амалдорлар ҳам фаолият кўрсатганлар³. Маҳмуд даврида
Биламизки, газавийлар, айниқса, Кўмондонлик
кудратли кўшига эга бўлганлар. Олий табиий. Бош
хушдорнинг ўз ихтиёрида бўлганлиги табиий. Бош

1. Ўша жойда, 43-бет, 275—277-бетлар.
101. Мажна ал-ансоб, 54—56-бетлар

¹ Уша жомда, 275-21-бетлар.
² Тарихи Ялминий, 275-96, 98-101; Мажма ул-ансос, 92, 93-96.

3 Қараңы: Зайн ал-ахбар, с. 92, 93

ишончлиги билан Масалтан, Махмуд султанидан. Масалтан, Махмуд султан. Юкори даражадаги сарҳант-масд Юсуфни лойик тошган. ўрта даражадагилари сарҳант-лашкар бошилар салор, ўрта даражадагилари (бир неча ўн отликлар-дейлиб, охирилари хайларга (бир неча ўн отликлар) ҳам сара-та) бошчилик қилганлар. Хазрийлар ўз почта, қозилик хизматларига эга эдилар. Фазнавийларнинг ҳам сара-лантан жанговор қисмлари (гвардия) бор эди, аммо улар туғридан-туғри даргоҳ ихтиёрида бўлган.

Фазнавийларнинг ташқи алоқалари масаласида икки нарсaga эътибор бериш лозим: уларнинг минтақа ало-қалари муносабатлари ва минтақадан ташқаридати ало-қалари. Фазнавийларни минтақанит Мовароуннахр, Фаргона, Етисув, Шаркий Туркистон қисмларида ҳукмон бўлган қорахонийлар билан муносабатлари ҳақида юқорида бир қатар тўхталиб ўтандик. 1001 йил-ти Махмуд Фазнавий ва Наср Қорахоний ўртасидаги муносабатларини бинван Амуларё икки томон манфаатларини ҳисобланган?

Тарчи бу аҳднома (томонидан) буюзило турган. Қорахонийлар томонидан, дарё икки томон учун четара бўлиб умуман олганда, дарё икки томон кўйлагича тушунтириш қолаверган. Бунинг сабабини кўйлагича тушунтириш мумкин. Ҳазнавийлар учун худди ўзлари каби кучга тўлиб турган қорахонийлар билан муносабатларни кескинлаштиришдан кўра Хоразм ва Шимолий Ҳиндистонни бўйсундириш ҳам реал, ҳам моддий жиҳатдан анча нафли эди. Бунни шундан ҳам билиб олса бўладики, Маҳмуднинг ўзи Шимолий Ҳиндистонга бир неча марта ҳарбий юриш уюштирган, Хоразмни бўйсундирган (1017 йили)³. Шу маънода Маҳмуд кўпроқ узоқни ўйлайдиган минтақаларга умумий сиёсий вазиятни яхши биладиган сиёсатчи сифатида гавдаланади. Ҳам худудий, ҳам сиёсий-ҳарбий, иқтисодий жиҳатлардан билганига кес-кудратга эга бўлган қорахонийлар билан бирданига Шимолий Ҳиндистонда, кейинчалик Хоразмда эришилган сиёсий-ҳарбий ютуқлардан сўнг эса Ҳазнавийлар қорахонийлар билан нафақат тенгма-тенг рақобатлаша оладиган, балки улардан устунроқ мавқега ҳам етишадиган, салжуқийлар билан муносабатда ҳам Маҳмуд узоқ-

Филларнинг сони ҳам мартабдорлар турардилар. Филларнинг сони ҳам да мартабдорлар эса шай бўлиб, қимматбаҳо нафис кўп эди. Лашкар, совбонлар (остида), (ҳар бир қисм) ипаклик кийимда, белгилари билан бир-бирларига қара- ўз қурол-яроғи, белгилари сафлангандилар, (хулди) шулар ма-қарши томонларга сафлангандилар, (таш- орасидан элчи ўтиши керак эди. Элчини бошловчи- безатилган отларни олиб кўпчилиқ ҳамроҳлигида (таш- қарита қараб) юрди. (У ерда) элчини отга миндирати- лар. (Сўнг) уни бошлаб келишлар. (Шунда) бурғу, қат- та-кичик ногоралар овози янграб кетдики, тўе қисмат- кунни келгандай (дейсан киши). Элчини ана шундай- улғувор такаллуф билан кузатиб бордилар. Ҳоятда ҳай- (қабул маросимини) у умрида кўрмаганди. Амир (яъни- рата тушган ҳолда у кўшкка қадам қўйди. Амир (яъни- олиқ хукмдор — А. З.), Оллоҳ ундан рози бўлсин, супа- олдида тахтда ўлтирарди. Халифа элчиси салом берди. У қора (кийимда) эди. Жавобни улғу хомса ўлтирмаган- берди. Амир ёнида ундан бўлак ҳеч қимса ўлтирмаган- ди. Қолган барча тик турарди. Ҳожиб Абу Наср элчи- нинг тирсагидан тутиб ўлтиришга ундади...»¹.

Ҳазнавийларнинг минтақа маданий ҳаётида тутган роли ҳақида гапирарканмиз, XI аср фан ва маданияти тараққиёти ва оламшумул ютуқларида улар хукмфармо бўлган макон ва замоннинг ўрни катта бўлган. Албатта, бунинг сабабини энг аввало минтақанинг анъанавий фан ва маданият ўчоғи бўлиб келганлиги билан ғазна- мумкин. Шу билан бирга, фикримизча, бунда ғазна- вийлар сулоласи намоёндаларининг мазкур омили ҳам кам ўрин тутмаган. Чунончи, Маҳмуд Ҳазнавий бўлган муносабатлари, шахсий имкониятлари она тилиси туркийдан ташқари форс, араб, ҳатто паҳлавий ҳам кам ўрин тутмаган. Шунинг билан кам бўлса керак Маҳмуд ва умуман ғазнавийлар тилларини ҳам мукаммал билган, шеър битган. Шунинг учун ҳам бўлса керак Марказлар ўз даврининг маданий ҳукмронлик қилган марказлар турганлар. Байҳақий, муҳтида энг олдинги ўринларда турганлар, тарихчилар, Унсурий, Манучехрий, Утбий, Гардизий, Байҳақий, Носир Хисрав каби машхур шоирлар, тарихчилар, олимлар ғазнавийлар Абу Райхон Беруний ҳам ғазна- лар. Буюк аждодимиз Абу Райхон Беруний ҳам ғазна- вийлар саройида илм билан шуғулланиб ўзининг кўпшаб машхур асарларини, жумладан, «Ҳиндистон», «Геодезия», «Хоразмнинг машхур кишилари», «Масъуд

бининг номи» ва «Шоҳнома» асар- ҳақида. Форс адабиётининг даҳо- ланиши Фирдавсий ҳаммага маълум «Шоҳнома» асар- ни ўттиз йилдан ортиқ вақт ичида ёзиб тутатиб, ўша замон тартиб-қоидаларига кўра давр султони Маҳмуд- тақдим этади. Маҳмуд бу улкан шеърини асар (60 минг- дан зиёд байтдан иборат) учун таомилга кўра шоирни- тақдирлаши ва ҳурматини ўрнига қўйиши керак эди. Аммо у бундай қилмайди. Баъзи бир адабиётларда бу- нинг учун Маҳмудни қоралаш қонун равшанлиқ кири- танлигини назарда тутиб, бу масалага равшанлиқ кири- тишта ҳаракат қилайлик. Фирдавсий ўз халқи фарзанди ва куйчиси сифатида табиий равишда эронликларнинг эрон халқини малҳۇм этади. Ва бунда эронликларнинг тарихи ва фазилатлари (донолиги, шижоати ва ҳоказо) масаласини ёритишда уларга туронликларни қарши- кўяди. Бутунги кун тили билан айтганда асарда турон- ликлар салбий «қарама-қарши» сифатида Маҳмуд буни- лар. Туркийнасаб хукмдор сифатида Маҳмуд буни- қабул қилолмаслиги табиий эди. Қайси хукмдор ўз- халқига қарши руҳда битилган асарни тақдирлаган? Бундайи йўқ. Шунинг учун бу борала Маҳмудни айб- лаш тарихий ҳақиқатга ва умуман мантиққа зиддир. Ҳазнавийлар даврида қурилган шаҳарларида мадрасалар, ҳам катта эътибор берилган мадрасалар, мадрасаларда турли со- шопур, Шимолий Ҳиндистон шаҳарларида мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, саройлар кўпшаб қурилган, манбаларда ўз аксини топган. Мадрасаларда турли со- ҳадаги фанлардан дарс берилган, илми толиблар эшити- ўз замонасида бой ҳисобланган кутубхоналар эшити- доимо очик бўлган¹.

САЛҲУҚИЙЛАР

Кишиликнинг энг қадимги маданий ўчоқларидан бири ҳисобланмиш Туркистон тарихий тараққиётнинг ўнқир-чўнқирларида қарамай келган. Ва, табиий равишда- лиги билан кўза ташланиб келган. Ва, табиий равишда- ларда ҳам қайнаган. Шунинг учун ҳам Туркистон халқ- лари ҳаётида ўтроқ, ярим ўтроқ ва кўчманчилик тур- муш тарзи ёнма-ён, бир-бирига ғоятда боғлиқ равишда

¹ Қаранг: Мажма ал-ансоб, 69—70-бетлар.

кон хотун аслида қипчоқ уруғларидан бўлиб, ўз вақтида Такаш қипчоқларни ўзига оғдириш ниятида унга, қипчоқ хонининг қизига уйлантади. Вақти келиб Туркон хотун кўмагида қипчоқлар хоразм-шоҳлар салтанатида дейсизми. Хуллас, кўчманчи ша-хаёлига келтирибди дейсизми. Ҳуддас, кўчманчи муҳи-роитдан чиқиб, ўтроқ ва юксак маданиятти муҳи-бирданига юксак даражага эришган амирлар, ҳарбий-лар иложи борида ўз мавқеларини қандай қўқоқлик-мустаҳкамлаб боришга ҳаракат қилганлар. Қўқоқлик-дунда, деярли ҳеч бир уринишсиз, Туркон-дан бирданига, маданиятнинг ва у билан боғлиқ барча-хотун ёрдамида маданиятнинг ва у билан боғлиқ барча-нинг марказида бўлиб қолиш, албатта, эгалаган жойни-ни сақлашга ундайди. Лекин бу жараён хоразмшоҳлар ва, умуман, давлатчилик устунлари заифлашиши ҳисобида кечди. Султон Муҳаммад ва ана шу тоифа амирлари ўрасидаги тафовут шунчалар бўлганки, вазиятдан ус-талик билан фойдаланган Чингизхон кўрсатмаси билан бир қалбаки хат тузилган ва унда тўғри маънода бир амирлари Чингизхонга мурожаат қилиб, уни зорикиб кутаётганликларини ёздилар. Бу хат жосуслар орқали тарқатилиб, Султон Муҳаммадга етиб боради ва унинг

таркатилиги. Султанига катта зарба берди.
Собиитлиги катта марказида Кабилавий манфатларини
Демак, давлат марказида Кабилавий манфатларини
Хамма нарсалар афзал билувчиларга ўрин бўлмаслиги
керак экан. Бу борда Туркун хотун шунчалар бир
бўлганки, Чингизхон тутқунлигида бўлиб турган де-
вакитида унга қочиб Жалолиддин олдида борайлик қарам
йишганда, Ойчакнинг ўғлига (Жалолиддинга) қарам
бўлгандан кўра Чингизхон кўлидаги асирлик ва бу ерда-
ги камситишлар менга азирокдир, деган экан? Гарчи
Султон Муҳаммад ўлими тайинласа-да, фурсат кўлдан
долидинни вамаҳд қилиб тайинласа-да, халқ олдида ўз
кетганди. Шунга қарамай давлат ва халқ олдида душ-
масбулиятини ҳеч қачон унутмаган Жалолиддин душ-
манга қарши курашни тўхатмайдди. Тўғри, у Урғанчи
тарк этди ва Нисо, Кандаҳор атрофида, Ҷорикорда, бино
Фазна яқинида бўлган жангларда мўғулларга шундай
зарбалар бердики, ўз енгилмасликларига ортиқча бино
кўйган мўғуллар ичини алам ва афсус доғ қилди. Шун-
да Жалолиддинга қарши шахсан Чингизхоннинг ўзи от-
ланади. Ушбу вазиятда давлатчилигимиз тарихида кўзга

Собрание летописей, т. 1, книга 2, с. 169.

[illegible]

Назмда қандай кўйган?

ловчи бўлиш урфия ва
айниқса уш чалишни барчаси
биз хоразмшохларнинг бу билан нафақат
таълимиз, бу билан нафақат

Юкюни эгаси эдилар десркан, балки умуман хоразмшохлар мавмуний-лимилар эгаси эдилар сулодаларни, жулладан, Чунончи, Мавмун II ануштегинийларни, фан ва маланиятга хомийликда ўрта аср-лари хам назарда тутамиз. Райхон (1010—1017) фан ва маланиятга хомийликда ўрта аср-лардати энг донгдор хукмдорлардан бири саналиб, пойтахт Ургандча ўз даврининг Академиясига асос солган. Бу масканда яратилган шарт-шароитдан Абдуллахайр Беруний, Ибн Сино, Абу Саҳл Масихий, Абдуллахайр

[illegible]

Демак, спадзяецца, што ў будучыню хол шуохаіся ў гэтым напрамку. А гэта значыць, каб кабэтаў кабэ етадін?

Мамлакатимиз ва миллатимизнинг, аҳолининг
тоқди ва катта аҳамияти, аҳолининг
тиклашда катта аҳамияти, аҳолининг
тиклашда катта аҳамияти, аҳолининг

Маммадановларнинг фан ва маданиятда юзлаб ашуфта қилган хизматлари ҳақиқатан ҳам кўпгина олимлар томонидан баҳо-
ланган. Уларнинг ишлари ва таълими ҳақида яна бир китобни буюртма қилишимиз керак.

раси эми... Бу замонда маданиятнинг тарқалиши, ботланди. Бу замонда маданият билан тулдирини, уларни китоблар билан тулдирини, асраб-авайлаш одатига эришилди. Зийе маскан

налар эгаларининг бошини тоқди. энэ кал
дод эгаларининг бошини тоқди. энэ кал
дод эгаларининг бошини тоқди. энэ кал

сақланган фаоллар шахарлардан, ун
бўлмиш кутубхонадаги бўлиб, ун
Масалан, Бухоро вилоятидаги бўлиб, ун
... кутубхона мавжуд бўлиб, ун
... кутубхона мавжуд бўлиб, ун

тан. Масада, яъни умумий кулдан носо ҳисобланган. Масада, яъни умумий кулдан носо ҳисобланган. Масада, яъни умумий кулдан носо ҳисобланган.

Худди шундай кутубхоналар маълум. Мадраса
Хоразмда бўлгани бундай билим маск

Хам, масалар, таъқирларда ёзилган, ташқари йил
келсак, манбаларда Хоразмдан қад кўтарган. У
лотнат маркази ҳақида ҳам қад кўтарган.

лари салтанат-
лари ва бошқа шахарларда
Исфаҳон ва бошқа катта масъулият
Исфаҳон ва бошқа катта масъулият
Исфаҳон ва бошқа катта масъулият

да уқиб жара...
ганини шундан ҳам билиб ола...
таинланган...
... билан

бари ва мударр буюрули ошқона ва кўшати маъмуриятнинг махсус тузли имкониятларини жамият, у қанчалик турли имкониятларни юзат қандай жамият, у қанчалик турли имкониятларни юзат қандай жамият, у қанчалик турли имкониятларни юзат

Чунки ҳар қандай инсоннинг ҳаётида ҳам бундай ҳолатларга эътибор берилган бўлса керак.

қаришда қодир эса қиларканми?
Муताҳассислар Отсиз, Тақалла
қолаверди. Хоразмшоҳлардан
қиларканми?

риш этилади. Буйруқларини таъин қилиш ва буйруқларнинг бажарилишига назорат қилиш буйруқларини бажаришнинг шартли жиғидир. Буйруқларнинг бажарилишига назорат қилишнинг маънодаги буйруқларини бажаришнинг шартли жиғидир. Буйруқларнинг бажарилишига назорат қилишнинг маънодаги буйруқларини бажаришнинг шартли жиғидир.

мазкур ҳақиқатларнинг ҳақиқатлигини, иймонли, шунинг учун ҳам улар билан бўлади. Шунинг учун ҳам улар билан бўлади. Шунинг учун ҳам улар билан бўлади.

соҳаларига мундариҷа катта эълон
ли, ҳақоли бўлишларига

¹ Булгаков П. Г. Жизнь и труды Беруни. Хавфсизлик ва оқармаслиги кўрсаткичи бўлган «Хавфсизлик» қантарида. Ўзбекистон Республикаси ҳаётининг намунаси, 2008. 374—381-бетлар; Хабарнома № 4.

Датум: 17/09/2009
 йўлида. 6-жил. Тошкент, Президентли Девоининин...
 Ўзбекистон Республикаси
 4. Государство хорезмшахов... с. 127.
 ...шахов... с. 126-

остлар.
3 Жизнеописание, с. 94; Государство хорезмшахов
4 Жизнеописание, с. 241; Государство хорезмшахов
147

[illegible]

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА

ту беришимизнинг сабаби бор. Чунки шу чоқда ваъзан ҳозирда ҳам Амир Темурнинг фаолияти ҳақида ўз кетганда унинг ҳарбий саркарда, лашкарбошлиги-а кўпроқ эътибор берилиб, унда у қўлга киритган ҳарбий ютуқлар ҳақида сўз кетган. Бу билан унинг умри фақат урушларда ўтгандай бўлиб қолади. Ваҳоланки, Шомий, Яздий, Натанзий, Ҳофиз Абрӯ ва бошқа тарихчилар асарларининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, Амир Темур ҳарбий тадбирлар билан тўғридан-тўғри ўрта ҳисобда йилда бир неча ойгина банд бўлган. Қолган вақт давлат ва салтанат ишларига бағишланган. Аслида эса, таъкидланганидек, ҳарбий сиёсат унинг бош мақсадининг амалдод эгаси сифатида турган. Шу билан бирга катта истеъдод эгаси мазкур кўри-соҳада ҳам Амир Темур «Тузуқлар»нинг яққол кўри-Бунинг исботини биз «Тузуқлар»нинг борасида яққол кўри-лага оид боқиблар билан танишиш борасида ҳар бир аскар, шимиз мумкин. Амир Темур лашкарда ҳар бир қисм фаолияти, хизмат пиллаовларидан кўтарилган тарминоти, хизмат бети ўртасида каби барча бориши, навкар билан унинг бети ўртасида каби барча масаласи, уруш пайтларидаги ҳарбий тактика каби барча масала ва тадбирлар олинган ўйланиб, муайян бир тартибга солинган эди. Бир сўз билан айтганда, Амир Темур лашкарда қатъий хизмат ва таркибий интизом жавоб-тилан, ким нима билан шуғулланиши, нимага жавоб-тилан, ким нима билан кўрсатиб қўйилган. Ҳатто икир-чикир ма-бериши аниқ кўрсатиб қўйилган. Масалан, од-салалар ҳам олинган кўрсатилиб ўтилган. Масалан, од-дий аскарнинг ҳарбий юришга тайёрланиши талаб-ларни олайлик. «Юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар-ун саккиз киши ўзи билан бир садок ўқдон, бир қилич, кар икки от, бир камон, бир садок ўқдон, ўнга игна ва арра, битиз, битта қоп, жуводлуз, болта, ўнга игна ва-га ўхшаш баҳодирлар, ўнбошилар, юзбошилар, минто-лар тафсилоти ҳам берилган. «Тузуқлар»да амирлар-минтобошилар, юзбошилар, ўн бошилар ва бошқа ҳар-бийларга маош белгиланган тартиби ҳам аниқ кўрсатила-нини эсласак, шу нарса маълум бўладики, Амир Темур бўлажак ҳарбий тадбирларга, энг аввало, тинчлик шаро-итида, лашкарни ҳар жиҳатдан тайёрлашнинг кўриб қўйилган. Бир сўз

125-134-Бетлар.

Ушса жолы, 343-50-
Ядуй. Зафарнома, 1-жилд, 123-бет

ларда бўлиб, у ерлардаги шахарлар, қишлоқлар, йўллар, тоғу тошлар, сувлар, ҳар бир жойнинг аҳолиси, бошиқлари, улуглари, тўғрисида ҳар томонлама батафсил бойу камбағаллари, тўғрисида ҳар суратлари билан Самарқанд-малумотлар йиғиб, ҳатто суратлари билан чеklangмай, Амир та юбориб турганлар¹. Бу билан ҳам чекланмай, Амир Темур ҳарбий, сиёсий муносабатларга оид асарларни мамлакатлар тарихи, урф-одатларига оид асарларни, мамлакатлар ўрнатган.

амлакатлар ўргатган.
инчиктаб Амир Темур ҳарбий сиёсати, энг аввал
Демак, Амир Темур ҳавфдан сақлагашга йўналти-
авлатни мустаҳкамлаш, хавфдан сақлагашга Соҳиб-
илтан бўлиб, бу сиёсатни пухта йўлга қўйишда Соҳиб-
кирон масаланинг иқтисодий, техникавий, илмий
(мамлакатлар, шахрлар, йўллар, халқлар, душман лаш-
карлари, табиий-иқлим шароитларини ўрганиш билан
хоказо), ташкилий томонларига катта эътибор борасида
қараган. Худди шу йўл уни ҳарбий санъат бора-
юксаликка олиб чиққан.

Шундай қилиб, биз Амир Темур даври давлат бош-
қаруви, қонунчилиги, ҳарбий санъат масалаларига оид
мулоҳазаларни билдирдик. Мазкур соҳаларда олиб бо-
рилган ҳаракатлар бир мақсадга: давлатни кудратли ва
жамиятни иқтидорли этишга қаратилганини ёлда ту-
тиш биз учун фойда муҳимдир.

ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ,

УЧУН ҒОЛИДА...
ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ,
ФАН ВА МАДАНИЯТ

Амир Темур ва теуурийлар даври ҳақида сўз кет-
ганда аксар ҳолларда мавзунинг сиёсий тарих, ҳарбий
юрншлар билан боғлиқ томонларига кўпроқ эътибор
бериб келинган. Гап ўша замон ижтимоий-иқтисодий
муносабатлари масалаларига тақалтанда эса жамиятда-
ти «хукмрон синфлар» манфаатларининг устуунлиги ва
олдий халқнинг «эзигани» борасида фикр юритишдан
четта чиқилмаган ҳисоб. Ваҳоланки, ўз даври учун та-
ракқиётни юксак даражага олиб чиқишда мавжуд иж-
тимоий-иқтисодий муносабатлар жараёнини ҳам шун-
дай поғонага кўтара билишлик тақозо этилгани ойдек
равшан эди. Теуурийлар ва айниқса Амир Теуур дав-
ридаги давлатимиз кулрати кўп жиҳатдан ижтимоий-
иқтисодий муносабатлар кулвати билан ҳам чамбарчас
бўлган.

[illegible]

Бу боралда Амир Темурнинг борада-аник: куч — адолатда.

Барча замонлар учун оддий бир ҳақиқат бор: инсон-ни ер боқадди. Ерни ишлаш, энг аввало, суфориш лозим.

Амир Темур мазкур оддий ҳақиқатни давлат миқёсидаги масалата кўтара билди. Шарафиддин Али Яздинининг тавоҳиш беришича, «олам равнақи ва рўшнолиги йўл-тувоҳиш беришда баланд бўлган (Амир Темур) да ҳафсаласи ниҳоятда баланд парча ернинг зоё ободончиликка ярайдиган бирон парча қилган бўлишини раво кўрмасди». Шу қоидага риоя қилган ҳолда у Мовароуннаҳр, Хуросон ва бошқа ўлкаларда сулҳ чиқариб ободончилик, янги ерлар очиш, боғлар барпо этиш каби муҳим тадбирларни амалга оширди.

Амир Темур даврида Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳару туманларда ўнглаб каналлар, ариқлар қазилди, дарактзорлар, экинзорлар, боғ-роғлар яшнаб, тўкин-сочинлик юзага келди, хориждан келган сайёҳлар, элчилар мамлакат тўзаллигидан ҳайратга тушдилар. Бундай тадбирлар нафақат бизнинг юртда, балки салтанат таркибидати бошқа мамлакат ва маконларда ҳам амалга оширилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Шу маънода ўша замон тарих ва география олими Ҳофиз Абруннинг тавоҳишлари диққатта сазовордир.

Унга кўра, Амир

¹ Темур тузуклари, 122—125-бетлар.

дуненинг қайси бир мамлақати ва шаҳарига бормасин фан ва маданият соҳасида юритган сиёсатини худди ўзига яқин тутарди. Уларнинг фикрини тинглаш, баҳс-лашиш Ибн Арабшоҳнинг қўйидаги баёни эътиборли: «Амир Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни кўйиб, ўз икромни ҳурматини ҳар бирини ўз мартабасига унинг ҳайбати билан араташ эди. Улар билан мазмунли юзага чиқариш, улар билан бирга мазкур омиллари Соҳибқирон яхши муҳим омил мавжуд бўлишини ҳам ҳатлардан қудратли давлатига тилга олинган омиллари ни юзага чиқариш имконини бериш мумкин. Ўз ўрнида, Ратига қудрат, обрўсига обрў қўшган. Шу мавнода Амир Темур ҳокимият тепасига келган йилларни эслайлик. Чингизийлар ҳукмронлиги даврида тараққиётда анча оқсаб қолган Туркистон XIV асрнинг ўрталарида келиб сиёсий бошбошдоқлик таъсирида янада муңкиллаб қолган эди. Тахтта чиқиши билан Амир Темур чиқарган дастлабки фармонларда ана шу аҳволни тўғрилаш нияти борлиги яққол сезилиб туради. Чунондан таъминлаб, стипендиялари оширилиши бўлмиш тилган. Бу борада Муъиниддин Натанзий шундай ёзди: «Фақирлар ва илм толиблари нафақалари вақф мулклари ва мадрасаларга, ҳар бирининг ҳолига яраша вақф шартига мувофиқ белгиланган. (Ана шундай) Темур) ўз вазирларига вақф мулкларидан бирон танга

¹ Амир Темур тарихи, 2-китоб, 69-бет.

(Соҳибқирон) илм, ҳикмат аҳли ва кўрсатма берганлар билан (тезда) киришиб кетарди»¹. Илм ва маданиятга бундай муносабатни Соҳибқироннинг охиригача сақлаб қолди. Бу йўлдан унинг бўлачақларида етук олимлар учун дунёнинг турмушининг Самарқандга бошқа юртларда Амир Темурнинг йиллари ва кейинчалик ҳам мамлакатимиздаги ҳақиқатини, араб ўлкалари, Ҳиндистон томонларга қочиб (XIII асрнинг биринчи ярми) Кичик ярми) ҳам Чингизхон хавфидан Шимолий Ҳиндистонга кетишга мажбур бўлган. Юртимиз маданий тараққиёти билан мўъуллар дастидан ватанни тарқ этарканлар, шoirлар, санъаткорлар, ҳунармандларни ҳам олиб кетганлар. Масалан, Сайфи Фарғоний (XIII асрнинг биринчи ярми) — XIV асрнинг биринчи турли мавқедаги сулолалардан бири шунда эдики, длар мўъуллар дастидан бири шунда эдики, билан сарой аҳллари, давралари, жумладан, ўзлари сақлаб қолганлар. Бундай «кўчш» кент равишида содир салан, Шимолий Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган туркий сулолалардан бирининг намоёниси бор. Ма-дан, жумладан, Туркистондан ҳам мўъуллар сиккувидан бўлган жой берган. Шу тариқа Деҳлининг ўзида ҳоразм-бунёд бўлган². Гапнинг қисқаси, чингизийлар даври

¹ Натанзий, Мунтахаб, 2-китоб, 69-бет.

² Тарихи Фарғона, 2-китоб, 69-бет.

дунда у, энг аввало, маҳаллий илм-фан ва маданият қилган, эришган. Натижада турли мамлакатлардаги туркистон-ҳам бўлганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Улар, асосан, рақ. Иккинчи томондан, Самарқанд, Бухоро, Шаҳришайроннинг яхшилиги ўз-ўзидан хорижий олимлар, мислида фаолият кўрсатган эронлик, румлик олимлар-хур олим Фисилдин Коший ана шундай олимлардан бири эди. Унинг ўзи, Эронда юлдузлар илмига эътибор бўлгани сабаб ҳам Мовароуннаҳрга юзландим, деб

Энг муҳими, Туркистон фақатгина Амир Темур ва юрт бўлмай, балки то ўша замонларга қадар ҳам дунёга мамлакат ҳисобланганлигини биз яхши биламиз. Фан ва маданиятнинг гуллаб-яшнаши темурийлар бўлсин, хоҳ йўқ, кенг билим эгалари бўлганликлари ординий илмлар борасида катта салоҳият соҳиб эдилар, улар китобга, яъни билим ва билиш манбаига катта ҳур-шоҳруҳ, бойсунғур, улуғбек, пир Муҳаммад, Халил Султон, Султон Ҳусайн, Бадиуззамон, Фариддин Ҳусайн Мирзо каби подшоҳ шаҳзодаларнинг бой ку-

бахраманд бўлган. Амир Темур, Шохрух, улардан кўп-тон Ҳусайн Бойқаро, Кутлуг Туркун Оғо, Маликат-ханда темурийлар хизматида бўлган бир қатор амир-да ўнлаб мадрасалар барпо этилди. Халил Султон, Масъуд Мирзо, Бойсунғур Бобур, Абдулҳалил Султон Ҳусайн Бойқаро, Бадиуззамон Мирзо, Шох-риб Мирзо, Фариддин Ҳусайн Мирзо, Муҳаммад Музаффар Ҳусайн Мирзо, Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам бўлиб, туркий ва форсийда шеър биттандлар. Шунинг учун ҳам темурийлар даври ўзбек ва туркий тили адабиёт равнақида улкан ҳисса қасб этган. Саккокий, Лутфий, Атоий каби туркийзабон шоирлар, Бурҳондӯк Ҳўжандий, Исмаил Бухорий, Ҳумоюн Исфа-ҳоний, Ҳуросон, Кичик Осиёда ижод қилган Эрон, Озар-Абдулҳай, Пираҳмад Боғишамолӣ, Муҳаммад Ҳали-мий, Султон Али Бовардий, Шаҳобиддин Абдулло, За-минаторра расомлари) ҳам, Аҳмад Румий, Шомий Бойсунғурӣ, Ҳожи Абдулқодир, Муҳаммад Ҳали-Мухаммад Котиб, Султон Али Машҳадӣ, Абдулҳалил Котиб каби ўнлаб хатотлар ҳам Амир Темур ва темурий-лар даврида камолот чўккисига чиққандлар. Ҳусниҳат кўли билан кўчирилган Куръон нусхалари фикримиз-қадар бўлган.

олимилик. Бу вақтларда Самарқандда ўнлаб мўтабар шид Коший, Муъиниддин Коший, Али Кушчи, Фиёсиддин Кўрсат-сур Коший, Низомиддин Биржандий, Мирим Чалабий, Ман-ва бошқалар мазкур мактаб намоёндалари, издошлари эдилар. Лекин ҳаммадан ҳам ўтиб тушгани Улўбек бўлди. У Самарқандда ўз даври ва муайян маънода кейинги асрлар учун ҳам катта аҳамият касб этган фунда-ментал фанлар ривожини учун кенг йўл очиб берди. Кей-воқеага айланган. Илгирма йил атрофида олиб боришга қолдўзлар ҳаракатини узлуксиз кузатиш ишлари натижа-аниқланди. Расадхона бош ўлчов системалари вазити-сак, яратилган юлдузлар жадвали то ХVII асрга қадар, яъни оптик асбоблар кашф этилгунча, энг мукаммал хисобланганлиги асосиёз бўлмаганини биламиз.

Икки оғиз сўз тиббиёт илми ҳақида. Аввалида Амир Темурнинг тиббиётта рабати ҳақида. Аввалида Амир Бунинг натижаси ўлароқ мазкур соҳа ривожини эдик. Кулай шароитлар туғилганлиги. Тиббиёт оламида машҳур бўлган асарлар, чунончи, Бурҳониддин Нафиснинг «Муъжаз ал-қонун» шарҳи, Фиёсиддин Мутаъибнинг «Касалликларнинг сабаблари ва аломатлари шарҳи», салликлар шифоси, Мансур ибн Муҳаммаднинг «Инсон танаси ва унинг аъзолари ҳолатининг шарҳи», «Кабир Мансурий», Баҳоуддава Ҳасанининг «Интибиёт борасидаги рисола» каби яна бошқа катор каторда Улўбекнинг Нафис эса олимилик билан бир Амир Темур ва темурийларнинг тарих фанига ҳам атта эътибор билан қараганликларини биламиз. Тарих-

Карант: Зиёев А. XVI—XVII асрларда форсийзабон тарихнавислик, тарққунослик» тўплами, 6-сон, 1995, 41—53-бетлар; Темурийлар даври, сонлар, 1996, 172—180-бетлар.

Низомиддин Шомий, Хофиз Абду, Муъиниддин А-танзний, Шарафиддин Али Яздий, Абдураззоқ Сама-кандий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар темурий-лар паноҳида яшаб ижод қилганлар, улар ҳақида асар-битиб машҳур бўлганлар. Мазкур ижодкорлар баъз-бирларининг асарларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Низомиддин Шомий. Асл исми Али ибн Муҳаммад-аммо кўпинча Низомиддин Шомий ёки Низомиддин Шанбий номи билан машҳур. Туғилган йили аниқ эмас. Вафоти 1404—1409 йиллар орасида юз берган. 1383 йил-дан буён Амир Темурнинг хизматида бўлган. Бошқа асарлари ҳам бўлса-да, уни машҳур қилган «Зафар-нома»дир. «Зафарнома» 1404 йили тамомланган бўлиб, 1404 йили Амир Темур Озарбайжон юришидан чиққан-дан сўнг Шомий асарини унга тақдим қилган. Демак, бу «Зафарнома»га Соҳибқироннинг муборак назарлари тушган. Асар Амир Темурнинг тахтга чиққанидан (1370) то кўрсатилган 1404 йилга қадар ўрта Осиё ва Қозоғис-тон, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон, Эрон, Кавказ-орти, араб мамлакатлари, Кичик Осиёда рўй берган ва, албатта, Амир Темур, темурийлар фаолияти билан боғ-лиқ муҳим воқеалар баёнидан иборат. Шомий асарни ёзишда Амир Темур хизматида бўлган битикчилар томо-нидан тайёрланган ҳар бир юриш, сиёсий, ижтимоий, маданий воқеалар ҳақидаги ҳисоботлар — ҳужжатлар томо-тан илк тарихий асар хисобланади. «Зафарнома» муқад-димасида ёзилганча, 804 (1401/1402) йили Соҳибқирон Шомийни даргоҳига чорлаб, ўз ҳаёти ва фаолияти тари-хини ёзишни буюради ва шундай талаб қўйди: «Баён ус-луби мураккаблик аломатларидан ҳамда мактанчоқлик дабдабаларидан холи бўлсин, (турли) маънодорлик тари-зидан (ҳам) тийилинсин. Ташбиҳ ва истиоралар безати-ллубда битилган асосий мақсад) кўринмай қолса, бундай ус-лубда битилган асардан не фойда? Бир киши, бирон сўз-антлашда ожиздирлар. Демак, ундан кўзланган мақсадни қандай наф йўқдир»¹. Кўриниб турганидек, Амир Темур аниқ тасаввур қилган ва вазифани, баён услубларини яъни тарих оми, келажак учун ёзиш ҳам тўнша ёзиш

Хофиз Абду. Асли исми Шихобиддин Абдуллоҳ Темур ва кейинчалик Шоҳрух хизматида бўлган. У ҳам Амир фикримизча, асарлари орасида «Зубдат ат-таворих», Амир Темур тарихига оид бир катор муҳим қўшимчалар ҳамда Соҳибқирон ўлимидан кейин то 1427 йилгача Хуросон ва Мовароуннаҳрда юз берган ҳаёт тафсилотлари ўз аксини топган.²

Муъиниддин Натанзий. У ҳам теурийлар, хусусан, Хизмат қилган. Давлатшоҳ Самарқандийнинг Шоҳрухга (Тарихларнинг сираси) асари билан танишиш орқали ичига олади. Унинг географиясига қадар бўлган даврни ўз Европача. Биз учун Амир Темур даври қизиқ. Хитойдан даланган манбалар, ҳатто Шомий истифода қилган жатлардан ҳам фарқлидир. Ҳақиқатан ҳам асар билан таънишар эканмиз, унда кўплаб туркий сўзларни учрата-миз. Демак, муаллиф ихтиёрида сарой архивида оид тур-бўлган. Умуман олганда «Мунтахаб ат-таворих» синчик-балаларда бўлмаган ва ҳозирги кўплаб олимлар назаридан етда қолаётган ноёб маълумотлар бир талтай.

¹ Асар ҳақида қаранг: *Низомиддин Шомий*, Зафарнома, Ф. Тавер наشري, 1-бетлар, Прага, 1937; *Аҳмедов Б. Ўзбекистон* халқлари тарихи манбалари, 140—

145-бетлар. ² Асар ҳақида қаранг: *Хофиз Абду*, Зубдат ат-таворих, Сайида Жавадий наشري, 1372 (X), 1-жилд; *Ўзбекистон* халқлари тарихи манбалари, 140—

145-бетлар. ³ Асар ҳақида қаранг: *Муъиниддин Натанзий*, Мунтахаб ат-таворих, Ж. Н наشري, 1957; *Ўзбекистон* халқлари тарихи манбалари, 141—143-бетлар.

Унинг муаллифи **Шарафиддин Али Яздий** (ваф 1454 йил). У Шоҳрухнинг ўғли Иброҳим Султон сар-ҳам ушбу теурий шахзода номи билан боғлиқлиги биланмиз. Яздий «Зафарнома»си юқорида кўрилган Шумий «Зафарнома»сидан фойдаланиб ёзилгани аниқликлар мавжудки, бунинг сабабини муаллифининг ўтмишдошларига нисбатан туркий битиклар, форси-ларидан кенгрок, унумлироқ фойдаланганлиги билан «Зафарнома»сини ёзиш тадбирига ҳам жиддий эътибор билан қаратган. Муаллифнинг ёзишича, Иброҳим Сул-тоннинг бўйруғи билан мавжуд барча манбалар, ҳуж-жатлар, хотиротлар ҳар қадардан йиғиб келиниб, бир-кейин варақча олинган. Натижада, 1425 йили Амир Темур тарихига оид ўз даври учун мукамал асар яра-тишга эришилган.

Теурийлар даврида сермахсул ижод қилган тарих-чилардан яна бири **Абдураззоқ Самарқандий** (1413—1482) ҳисобланади. Унинг отаси Шоҳрух саройида хиз-матда эди. Кенг билим олган Абдураззоқ ҳам йигирма-беш ёшларидан бошлаб Шоҳрух хизматида қиради. Кейинчалик у Абу Саъид Мирзо ва Абдулқосим Бобур билан теурийларга ҳам хизмат қилгани маълум. Бир сўз-даврида, хусусан, XV асрнинг 20-йилларидан 70-йилла-ригача кечган замонда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эронда бўлиб ўтган турли воқеалардан яхшигина ха-бардор бўлган. Нафақат хабардор бўлган, балки ўз вақ-тида тарихий воқеаларни қоғозга тушириб ҳам бортан. Натижада улар асосида 1467—1470 йиллар орасида «Матлаий саъдайн ва мажмай баҳрайн» («Икки сао-датли юлдузнинг чиқиш ўрни ва икки денгизнинг иборат бўлиб, биз учун унинг иккинчи жили, хусусан, XV аср 20-йилларидан 1470 йилга қадар юқорида тилла-рин баёни муҳимдир.

¹ Асар ҳақида қаранг: *Шарафиддин Али Яздий*, 3-б. тайёрлаш, сўз боши, изох ва кўрсаткичлар А. Яздий, 3-б. Таржима ва иш.

да, ўрон ва Озорбайжонда бунёд этилган қалъалар, саройлар, мадрасалар, карвонсаройлар, бозорлар, тиллар, мақсадга мўлжалланган бино ва иморатларнинг ҳар доир баъзи бир далилларини меъморчилик фаолиятига яшнаган шаҳар теъмурилик жиҳатидан энг тулбаб-нинг энг қудратли ва бой давлати бўлгани эди. Самар-ерда Амир Теъмурининг раҳбар сифатидаги оруз-ҳавасла-ни, Бағдод, Шероз каби қишлоқлар бунёд этиши орқа-ни истатган. Аслида у бутун умрини шунга сарфлади ҳам, Чингизийлар босқини даврида Самарқандда жилади ҳам. Хитойлик сайёҳлардан бирининг тувоҳшиқ бериши-валги аҳолисида шунчалик ҳувилаб қолган эканки, ав-хатдан беназир тиллар, дўконлар қаторини қурдири-Шажарининг ичкари ва ташқарисида боғлар билан ўрал-лар (масалан, Бибихоним), давлат идоралари, ҳаммом-лар ҳам ўрнак олиб қўлаб қурилиш ишларини амалга

оширган қурувчилик фаолиятини олайлик девор билан ўраш, бетакдор ва улғувор Оқсаро-этиш, Дор ул-тиловот, Дор ул-сиёлот мажму-чилик тадбирлари фикримиз далили бўла ола-си (ҳозирги Туркистон шаҳрида) ҳашамати б-Нагар шаҳарларида қурилган қалъалар, Жануби-дийсида қурилган рабоблар ва бошқа қатор инш-лик фаолияти бошқаларга ҳам ўрнак бўлгани маъл-бозор биналарини қурдиригани, унинг хотинлари: «Дорушифо» касалхонаси, хонақоҳ, ҳаммом, мак-қутубхона биналарини иморат қилганлиқларини ма-қилиш мумкин. Яна Улғувор Самарқандда бина эт-ролати мадрасалар, Шажарининг қурилишлари, Тума-сим номлари билан боғлиқ ҳаммомлар, шу шаҳарда-Оро, Улғувор хонақоҳлари, Хитойдаги амирлардан Жа-такий мадрасаси, Султон Ҳусайн хотини Билга Султон-Юсуфхонга масжиди, Абдулқосим Бобур Мирзонинг-Туркон Оғонинг ўз ҳисобидан мадрасалар ва хонақоҳлар қурилган ҳақидаги тувоҳшиқларини олайлик. Қутлу-қоралаш мумкин! Масалан, Агишер Навойнинг Ҳу-юқоридаги фаолияти ҳақида

ларда кимлар ўқиган, қаровонсаройларда кимлар тўхта-
ган, боғ-роғлардан кимлар баҳраманд бўлганини эслай-
лик. Иккинчидан, тўтовсиз олиб борилган турли кури-
матли ва дабдабали бинолар барпо этиш тадбири оли-
мандлар ижодининг юксалишига катта туртки бўлгани-
лиқ, қурувчилик орқали шаҳарлар, қишлоқлар, буён-
бир мамлакат обод бўлиб борган. Тўртинчидан, буён-
за замонларида бўлганидек, айшу-ишрат, ҳукмдор мав-
лабига бемаъниликларга эмас, кўпчиликка фойдали, ас-
рларга татигulik хайрли ишларга сарфланган. Хуллас,
қолдирилганки, улар нафақат ўтмишдан хотира сифа-
тида, балки ўзбек халқининг маданий бойлиги, мерос
вий салоҳияти, ақлий имкониятларидан далолат берув-
чи беқиёс тимсол ўрнида ҳам қадрлидир.

ТАШКИ СИЁСАТ ВА ДИПЛОМАТИЯ

Амир Темур ва темурийлар даврида халқаро муноса-
батлар ва уларда давлатимизнинг тутган ўрни ҳақида
суз юритишдан олдин бир фикрни таъкидлаб ўтиш
жоиз. 2700 йилдан ортиқ давлатчилик тарихига эга
ўзбек халқининг ўтган мингйилликлардаги ўтиш
алоқалари жуда кам ўрганилган, чунончи, ташқи
сиёсий муносабатлар дипломатияси масалалари деярли
тадкиқ қилинмаган. Шу маънода мазкур йўналишда
қўйилган ҳар бир қадам катта қизиқиш уйғотиши таби-
ий. Шунга қарамай биз темурийлар, айниқса, Амир
Темур даври ташқи сиёсий алоқалари, айниқса, Амир
сини ҳеч бир муболағасиз халқаро муносабатлар тари-
химизнинг энг ёрқин саҳифаларидан дея оламиз.

Кўрилатган давр халқаро муносабатлар тари-
матиясига баҳо бераётганда бир қоидали ёйда тутмоқ
даркор, яъни марказда воқелик туриши керак, наинки
бир шахс ёки шахслар. Тарихий воқеликни ҳар тараф-

дайлир бир ижтимоий ё ҳиссий буюртма билан
мавзу, ё шахсни улғулаш, оқлаш ё қоралаш, хасп
мақсад қилиб қўйилса боши берк кўчага кириб қ
қолганларни ҳам ўша ёққа бошлаб кетиш ҳеч гап
Тарихий воқелик тўғри англаб олингандагина тар
шахслар роли ва хизматлари яққол билинади. Бу
халқ тўғри ва аниқ тасаввурга эга бўлиш ниҳоятда
ҳим. Шу маънода Амир Темур даври халқаро муно
батлари ва дипломатияси мағзини чақилда энг авв
ўша замондаги жаҳон сиёсий, иқтисодий, мафкура
манзарасини билиб олишга тўғри келади. Зеро, Ам
Темур дунё микёсида от ўйнатган сиёсатчи ва дит
матир. Демак, биз, аввало, ана шу «ўйин майдони»да
ти ахволни, паст-баландликларни, қонун-қоидалар
билиб олишимиз керак. Шундагина Амир Темурнинг
ҳар бир муайян вазият ё масалада тутган сиёсати ё
ёндалувининг сабабларини кўра оламиз. Бу ўз ўрнид
Амир Темур даври давлатимиз ташқи сиёсати ё
матиясининг моҳиятини англаш учун йўл очиб беради.

XIV аср, умуман, дунёда ва, хусусан, Туркистонда
(Амир Темурга) бошбошдоқлик, сиёсий тарқоқлик ва
қарама-қаршиликлар авжига чиққан юз йиллик бўлган.
Чунончи, минтақамизда ҳар бир вилоят ўз бошича
бўлгани ва Соҳибқирон тахтга ўтиргач мамлакат бир-
лаштирилгани ва бунинг натижасида турли соҳаларда
қўлга киритилган ютуқлар ҳақида тўхталиб ўтдик. Ат-
рофда эса, хусусан, ўрта ва Яқин Шарқда кутилма-
рофта эса, хусусан, ўрта ва Яқин Шарқда кутилма-
(маркази Ҳирот), сарбадорлар (Сабзавор, Астрообод,
Нишопур, Машҳад), музаффарийлар (Форс, Кермон,
Курдистон), жалойирийлар (Ироқ, Озарбайжон, Арма-
нистон, Фарбий Эрон), кечроқ (XIV аср охирида)
қорақўйунлилар (Озарбайжон, Арманистон), отабек-
лар (Кичик ва Катта Луристон), мамлуклар (Миср ва
Сурия) ҳамда бир қатор вилоят микёсидаги маҳаллий
сулолалар ўзаро ҳам ички, ҳам ташқи зиддиятда эдилар.
Кичик Осиёда ҳам сорунлиийлар, ойдинийлар, мунта-
шойилар, такоэлийлар, кармиёнийлар, қарамонийлар,
усмонлийлар каби бир қатор катта-кичик сулодалар
фаолият кўрсатиб, улар орасида усмонлийларнинг
ошиғи олчи бўлиб келаётган бўлса-да, ўзаро зиддият
барҳам топмаган эди.

Европага келсак...

моий-иктисодий муносабатлар ривож кай даражада ланиши ҳам қатор давлатлар мавжуд эди. Уларнинг ном-Бир сўз билан айтганда, Италиянинг аксар қисмида эса като-ички зиддият шароитида, Италия сиёсий тарқоқлик ва 1337 йили Англия билан бирлаша олмаётганди. Айниқса, кескинлаштириб юборганди. Карл VI замонида (1380—1356 йили Карл IV (1347—1378) имзолаган ҳужжатдан кириллик учун қонуний тарзда мустақиллик туғдириб берилган. Сиёсий тарқоқлик Испанияда ҳам ҳукм су-Католон кирилликлари Леон-Кастилия ва Арагон-ички ва ташқи зиддиятлар сабаб ниҳоятда заифлашган. умонлийлар тазйиқига зўр-базўр бардош бе-Европа мамлакатларидан турарди.

қолишмас, боз устига уларни янада кескинлаштира-борарди. Юқорида Франция ва Англия ўртасидаги да-ҳам зиддиятда эди. Бу ҳам етмагандай Испания билан-Сания билан қарама-қаршилиқда эди. Шимолий Ита-ларди. Аслида ўзиникилар бардош беришга тўғри ке-олган Рим папалиги Венгрияни жанубий славян дав-ўллаб-қувватларди. Жанубий славяндар кези курашда-изантиядан ҳам дод дердилар. Ўз ўрнида Босния Сер-ия тазйиқига ҳам қолганди. Хорватия Венгрияга

ярмида унга бўлиниб кетганди.

Рим папалигининг юқорида ишора қилинган фа-яти Европада мазҳабий жиҳатдан ҳам муштарак йўлтигидан дағолат беради, албатта. Ҳақиқатан, 1 йили икки йирик мазҳабий кутубга (ғарбий католик шарқий православ) бўлиниш оқибатида заифлашиб қ-ган папалик XIII асрга келиб фаоллашади. Евро-ҳам етакчилиқ қилишга интила бошлайди. Евро-юришларини илҳомлантирувчи ҳам худди шу дини-сулолалар ва папалик ўртасидаги зиддият кучаяди. Ма-салан, шундай курашлар натижасида Франция кирил-ти папалик марказини ўз мамлакатига Франкия кирил-ваффақ бўлади ва деярли 70 йил давомида бу ташкилот-Франция измида қолади. Юз йиллик урушда Франкия-томонида бўлган папалikka қарши Англия бош кўтара-ди. Шунингдек уч асрдан буюн папалик асоратида бўлиб-кеган Португалия ҳам унга қарши кайфиятда эди. Пра-вославиета тегишли Шарқий Европа ва Византиянинг-Рим черковига қарши кайфиятда бўлиб-қийин эмас. Византия учун энг оғир йиллар ҳисоблан-миш усмонлийлар хатари кучайган пайтларда ҳам-шу мазҳабий қарама-қаршилиқ ҳеч бир сусаймаган, ак-синча, тўғоноқ бўлган.

Булларнинг бари Европа халқларининг ижтимоий-ҳаётига таъсир кўрсатмасдан қолмасди. Бу вақтда қитъа-да крепостнойлик ҳуқуқи хануз сақланар ва ўз ўрнида-қатор ғалаёнларга сабаб ҳам бўлганди.

Шундай қилиб, юқорида Шарқ ва Ғарб мамлакатла-ри сиёсий-ижтимоий ва мазҳабий муносабатларига-қисқа равишда тўхталиб ўтдик.

Энди эса XIV асрда дунёдаги умумий ва баъзи жиҳат-лардан хусусий аҳволдан боҳабар бўлган ҳолда тўғридан-тўғри Амир Темур юритган ташқи сиёсат ва диплома-тиянинг амалий томонларига тўхталиб ўтамиз.

Амир Темурнинг Туркистон ва ўрта Шарққа нисба-тан тутган сиёсатини шарҳлашда қуйидагиларни назар-да тутмоқ лозим. Туркистон, Эрон, Хуросон, Шимолий-Ҳиндистонни ўз ичига олувчи улкан худуд асрлар даво-мида сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий муштарак-лик, ахлитлик, яқинлик шароитида янада кучайиб бора-бормай, Чингизхон босқинчилиги ва ғарабларнинг (ануштанган) қўлидан IX аср,

да кушонийлар, эфталийлар, тилта олинган хуудда ўз вақтинийлар сулоласи ҳам интиггани мақсадга эронлик сосолик, муштараклик касб этган ва манбаларда уни асосан Турон ва Эрон заминлари деб атайдилар. Чингизийлар Олтин Ўрда, Чигагой ва Ҳалокуйлар улуслари. Чингизийлар солган салтанатнинг манфаати кўзда тутилгани асосан табиийдир. Худди шунинг учун ҳам Туркистоннинг асос Хоразм иккига бўлиниб, шимоли Олтин Ўрдага, жануби эса Чигагой улусига бўлиб олинган. Шу сабабдан ҳам 1370 йили ҳокимият тепасига келган 150 йиллик чингизийлар ҳукмронлиги давомида тилта олинган улкан хуудда юз берган ўзгаришлар ва ҳосил бўлган воқеликлар билан ҳисоблашиб иш тутишига тўғри келганди. Ҳўш бу воқелик қандай эди?

Амир Темур Туркистонни бирламчи тарзда бирлаштиригандан сўнг дастлабки иши шу бўлдики, собиқ Чигагой улусига давотарлик ўчоғи ҳисобланмиш Мўғлистонда (Еттисув ва Кошғар) мавжуд сиёсий кучлар пайини қирқишга жазм этди. Зеро, бу вақтда Мовароуннаҳрга хавф солиб турган реал куч худди сиёсий ерда мужассамлашганди. Бундан аниқ тасаввур қилиш учун XIV асрнинг 60-йиллари биринчи ярмида юз берган Тугуқ Темурхон ва Илс Хожаларнинг Мовароуннаҳрга юришларини эслайлик. Шуларни назарда тутиб ҳолда Амир Темур XIV асрнинг 70-йиллари давомида Мўғлистон томон бир неча марта ҳарбий ифлаштириш, ташаббусни ўз кўлига олишга ҳаракат қилди. Алоҳида таъкидлаш жоизки, Мовароуннаҳр ва Мўғлистон ўртасида зиддият юзага келгандан бери ҳали ҳеч ким шарққа томон лашкар тортмаган бери Чигагой улусининг фарбий қисми бу маънода заифлик мавқеида бўлиб келарди. Амир Темурнинг Мўғлистонга отланиши минтақадаги вазият тамоман

улариб бораётганидан далолат беради. Мўғул тонликлар ҳам тинч ўтирмаганлар. Чунончи, 1 йили амир Камариддин бошлиқ мўғул кўшинли Фарғонага бостириб кирганларини биламиз. Амир Темурнинг етиб келганданини эшитиши билан кинчи ярмига келиб қолган. Хуллас, 70-йилларнинг билиш Мўғлистонни асосан жигловлашга муваффақ бўлганди (лекин ўзиг кесил эмас, бунинг учун Соҳибқирон у томонга яна бир неча юришлар ўтказган, масалан, 1383, 1389, 1390 йилларда)¹. Мовароуннаҳрга хавф туғдирадиган иккинчи куч шимошдан эди. Олтин Ўрда (Жўчи улуси) номига ҳам машхур бу улкан салтанатнинг Сирдарёнинг сўл соҳилидаёқ намоён бўлганди. Масалан, XIII аср ўртасида бир неча йил давомида Чигагой улуси Олтин Ўрдага қарам ҳолга тушгани маълум. Иккинчи томондан эса энг жанубий ҳисобланмиш Ҳалокуйлар улусида (Эрон) ҳам йилги Бухорога юришларини эслайлик². Шу маънода чингизийлар улуслари орасида геосиёсий нуқтай назардан собиқ Чигагой улуси энг заиф аҳволда қолганди, ўтказиш имкони сақланиб келганди. Амир Темур Чигагой улусига барҳам бергани билан геосиёсий шароит даярли ўзгартмаганди, яъни шимол ва шарқдан келувчи хавф ўз кучини йўқотмаганди. Бундай вазиятдан Амир Темур яхши хабардор бўлгани ва тегишли ҳисоб-китобни қилгани аниқ. Чунки унинг хатти-ҳаракатлари бундан далолат бериб турибди. Янада равшанроқ айтганда, Мўғлистондан сўнг Амир Темур Олтин Ўрда «масалта»-си билан шуғулланишга киришди.

XIV аср бошларидаёқ Олтин Ўрда иккига — Оқ Ўрда ва Кўк Ўрдага бўлиниб кетганди. Оқ Ўрда таркидига Сирдарё ҳавзаси, Орол денгизидан Ишим ва Саган хууд кирарди³ (ҳозирги Қозоғистон ва Фарбийган ерлари эса, жумладан, Қора денгиз ва Дарбанд

¹ Карант. Шонш. Зафарнома, 1-жилд, 333, 333, 424, 434, 1121-бетлар.

² Уш шайх жойида, 81-бетлар.

³ Баркентга.

Амир Темур тахта чиққан йиллари Ок ўрда ҳукм-
дори Ўрисхон (1361—1380) Кўк ўрдада ҳам ўз мавқеини
мустаҳкамлаш ва бу билан Олтин ўрда, яъни асл Жўчи

эди¹. Агар у бу мақсадга эришса Мовароуннаҳр учун
шимолдан катта хавф туғилиши мўқаррар эди. Шу ора-
да Тўхтамиш Ўрисхондан нолиб Ок ўрдадан Амир Те-
мур даргоҳига бош уриб келади. Бавзи манбаларда ёзи-
лишича, Ўрисхон Тўхтамишнинг амакиси бўлиб, ўзаро
келишмовчилик оқибатида ўз укаси, яъни Тўхтамиш-
нинг отаси Тўйхожани қатл эттиради. Бундай шароитда
Тўхтамиш ўз юртида қололмай Мовароуннаҳрга қоч-
ган². Амир Темур учун бу ҳол «сотини ўзидан чиқариш»
имконини туғдирганди. Олтин ўрданинг кучайиб бори-
ши бир кунмас бир кун Мовароуннаҳрга қоч-
гани билан Соҳибқирон у ерда ўз кишисига эга
бўлиш нечоғлик муҳимлигини ҳисобга олиб, Тўхта-
мишнинг жихатдан ёрдам олишга қарор қилади. Ҳарбий ва
ҳеч бир, ишнинг улдасидан чиқолмайди. Шунда Амир
Темур Ўрисхонга қарши шахсан ўзи отланади. 1376—
1377 йиллар кишида юз берган бу воқеа шунга тасдиқ-
лайдики, Амир Темурнинг Олтин ўрдага нисбатан тул-
ган стратегияси Тўхтамиш омили билан боғлиқ эмасди.
У ҳатто Тўхтамиш бўлмаганда ҳам бу йўналишдан тул-
кечмасди. Чунончи, шу вақтда Бухорода бўлиб турган
Соҳибқирон олдига Ўрисхондан нолиб яна бир киши —
Идику келади (рус солномаларида Едигей деб аталган
оқда тутгани билан машхур). У келтирган маълумотта
ура, Ўрисхон Амир Темурга қарши урушга тайёрлан-
ганлиги оғиб борган. Шу орада Ўрисхоннинг ўзига қарам
септак манғит ва Тулжон) келиб, агар Амир Темур
Тўхтамишнинг Олтин ўрдага қайтармаса уруш бошлани-
ши ҳақида расман хабар берадилар. Кўриниб тургани-
ча, Амир Темурнинг Олтин ўрдадан хавфсизрашининг
сабаби бўлган. Шу сабабдан ҳам у икки маротаба (1376

Ўша жойда, 92—93-бетлар: Олтин ўрда ва унинг қулаши, 269-бет.
Шоний, Зафарнома, 1-жилд, 74-бет; Намангний, Мунтахаб ат-таворих, 92-
бет; Зафарнома, 334-бет.

ларли зарбалар бериб, ўзининг қатъийлигини намойиш
этади. 1377 йил охирида эса Тўхтамишнинг Оқ ўрда
тахтига ўтқазилган эришадилар¹. Бу билан Соҳибқирон шимолдан
Вакти келиб Тўхтамиш хавфни бартараф этгандай эди
чиқилиши у ҳаёлига келтирибди дейсизми! Аммо нима
бўлганда ҳам Амир Темур ўз ҳукмронлигининг дастлаб-
ки ўн йили давомида мамлакатни шарқий ва шимолий
йўналишлардан келадиган хавфдан асосан ихота
та йўналтирилган сиёсат туради.

Айтилганидек, Ҳирот куртлар (картлар) номида
машхур туркий сулоланинг маркази эди. Ҳалоқуийлар
инкирозида чингизийларга қарам бўлиб келган маз-
кур сулола кейинчалик мустақил сиёсат юргизиш йўли-
га ўтган. Уларнинг тақдири Амир Темурга ҳам бир
хил кечмагани маълум. Масалан, XIV асрнинг 30-йил-
ларида атиги икки йилгина сулолани бошқарган Малик
Ҳофиз ғурийлар томонидан ўлдирилган. Ё бўлмаса,
лик. ўз фаолиятларини Ҳиротда бошлаган турклар
Фаржистон, Сейистон, Қандаҳор каби вилоятларни олай-
тасарруфларига олганларини ҳам биламиз. Уларнинг
сарбадорлар билан ҳам муносабатлари зиддиятли ўтган.
Чунончи, куртлардан бўлмиш Фиёсиддин Пир Али сар-
бдорлар ҳудудига ҳамла қилиб, Нишопур атрофидаги
бугдойзорларни пайхон, боғ-роғларни ер билан яксон
қилгани, юз йиллик дарахтларни илдизи билан яксон
тириб, кориз-қудуқларни тулпроқ билан тўлдиргани
ҳақидаги маълумотлар муносабатлари зиддиятли ўтган.
778 (1376/1377) йили, яъни Амир Темур Мўғлистон
ва Олтин ўрда билан банд бўлган кезлари Соҳибқирон
ва куртлар сардори Фиёсиддин Пир Али элчилар алма-
шадилар. Соҳибқироннинг «Ораминдаги дўстлик қадим-
ийдир. Мақсадимиз дўстликни мустаҳкамлаб, қон-
қариндош бўлишдир. Уртадаги бегоналик ягоналикка
айлансин» мазмундаги хатига жавобан Фиёсиддин Пир
Али «Мен Сизнинг қулигимизман. Агар ҳазрат фарзан-
дим Пир Муҳаммаднинг хизматкорлари қаторига қабул
этишга илтифот айласалар, биз учун ифтихор бўлур эди»
деб ёзиб юборадилар³. Шунга кўра Соҳибқирон ўзининг энг

¹ Шоний, Зафарнома, 1-жилд, 75—79-бетлар; Намангний, Мунтахаб ат-таворих, 93—97, 420—427-бетлар; Язидий, Зафарнома, 3-жилд, 2-бет.

² Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 2-бет; Шоний, Зафарнома, 1-жилд, 75—79-бетлар; Намангний, Мунтахаб ат-таворих, 93—97, 420—427-бетлар; Язидий, Зафарнома, 3-жилд, 2-бет.

³ Ҳабиб ас-сийар, 3-жилд, 2-бет; Шоний, Зафарнома, 1-жилд, 75—79-бетлар; Намангний, Мунтахаб ат-таворих, 93—97, 420—427-бетлар; Язидий, Зафарнома, 3-жилд, 2-бет.

Уз томонини олдирди. Куртларнинг қудрати чакана бўл-
маганини ва кўшни сулолалар ишга аралашшиш ҳам
қўлларидан келишини юқорида келтирилган Нишотур
вожаеси орқали ҳам кўргандик. Бу борада далил ўрнида
Ибн Баттута гувоҳлигидаги яна бир маълумотни бери-
шимиз мумкин. Чунончи, Фиёсиддин Пир Алининг ота-
си Муъизиддин Хусайн (1331—1370) ҳукмронлиги да-
врида куртлар Мовароуннаҳрнинг ички ишларида арала-
шиб чиғатой хонлардан Бузанта (1334—1338) қарши
курашган Халилни ҳарбий куч ва маблағ билан таъмин-
лаганлар. Ибн Баттуанинг дағолат беришича, Халил
куртлар берган ёрдам билан Бузанны тахтдан ағдариб,
ҳокимиятни кўлга олишга эришган? Демак, назарий
Мовароуннаҳрга яна таҳдид солишлари мумкин эди. Шу
марнода Амир Темурнинг улар билан дипломатик йўл
орқали алоқани яхшилашга интилишини табиий деб
билмоқ керак. Фиёсиддиннинг вайласига ишонган Амир
Темур жининини дабдаба билан Ҳиротга жўнатади. Бу
ерда ҳам катта тўй бўлади. Аммо энг муҳим паллада ке-
лишувларга қарамай Фиёсиддин иттифоқчилик аҳдини
бузди. 782 (1381/1382) йили Балх ва Андхуд оралигида
Соҳибқирон томонидан қақирилган ҳарбий қурултойга
келмай бир неча шартлар қўйди. Шартлари бажарилган-
дан сўнг ҳам у қурултойга келмади. Шунда Амир Темур
куч билан Ҳиротни эгаллайди. Аммо Фиёсиддинни ўз
ўрнида қолдиришга қарамай, у яна муҳолифат йўлига
киради. Амир Темур уни Самарқандга ҳибс қилиб
бўр бўлади.

ри Али Муаййал бош этиб келиб, Амир Темур хизматидади. Лекин Журижон, Мозандорон ҳокими амир Вали, ус, Калот, Обивард, Нисо, Марв ҳокими Валибеклар неча марта Амир Темурга тобеликларини билдириб, шунча марта аҳдни буздилар. Ҳатто унга қарши

Шокий, Зафарнома, 1-жилд, 81-84-бетлар. Н. Урта Осиёга саяхати, 1993, 306-311-бетлар.

бираси Пир Мухаммадга (1376—1407) унинг набирасини куним битганга мазмунда мактуб йўллаган: «Менинги ки, худди шу мазмундаги хатни у тез орада Соҳибқирон-нинг илтимосини қабул қилгани ва бу борада бева-Аммо 1387 йили Лилонда (Лайлон; Марофадан 22 км йўлдаб шундай деган: «Сенинг марҳум отанг биз билан жидирким, то биз ул вилоятни янгитдан сента хатлаб бўлмай». Кўриниб турганидек, аввалги ахга биноан ни яна бир бор мустаҳкамламоқчи. Ва доим бўлгани-заффарий ҳукмдорга нисбатан ҳам қўлламоқчи. Ваҳо-сея бунни исботлади. Яъни Зайналобиддин фақат аҳднинг эълчиларини вақтида қўйиб юбормай ушлаб қола-ниши билан тахтни ташлаб, Шуштарга (Эроннинг

Аммо 1387 йили Лилонда (Лайлон; Марофадан 22 км йўлдаб шундай деган: «Сенинг марҳум отанг биз билан жидирким, то биз ул вилоятни янгитдан сента хатлаб бўлмай». Кўриниб турганидек, аввалги ахга биноан ни яна бир бор мустаҳкамламоқчи. Ва доим бўлгани-заффарий ҳукмдорга нисбатан ҳам қўлламоқчи. Ваҳо-сея бунни исботлади. Яъни Зайналобиддин фақат аҳднинг эълчиларини вақтида қўйиб юбормай ушлаб қола-ниши билан тахтни ташлаб, Шуштарга (Эроннинг

Ушга жойда, 13—17-бетлар.
Аснод ва муқотибот, 18, 23, 24-бетлар.
Шоний, Зафарнома, 1-жилд, 104—105, 132-бетлар;
ворих, 193—194, 335—336, 353-бетлар.

Амми 1387 йили Лилонда (Лайлон; Марофадан 22 км йўлдаб шундай деган: «Сенинг марҳум отанг биз билан жидирким, то биз ул вилоятни янгитдан сента хатлаб бўлмай». Кўриниб турганидек, аввалги ахга биноан ни яна бир бор мустаҳкамламоқчи. Ва доим бўлгани-заффарий ҳукмдорга нисбатан ҳам қўлламоқчи. Ваҳо-сея бунни исботлади. Яъни Зайналобиддин фақат аҳднинг эълчиларини вақтида қўйиб юбормай ушлаб қола-ниши билан тахтни ташлаб, Шуштарга (Эроннинг

Амми 1387 йили Лилонда (Лайлон; Марофадан 22 км йўлдаб шундай деган: «Сенинг марҳум отанг биз билан жидирким, то биз ул вилоятни янгитдан сента хатлаб бўлмай». Кўриниб турганидек, аввалги ахга биноан ни яна бир бор мустаҳкамламоқчи. Ва доим бўлгани-заффарий ҳукмдорга нисбатан ҳам қўлламоқчи. Ваҳо-сея бунни исботлади. Яъни Зайналобиддин фақат аҳднинг эълчиларини вақтида қўйиб юбормай ушлаб қола-ниши билан тахтни ташлаб, Шуштарга (Эроннинг

Амми 1387 йили Лилонда (Лайлон; Марофадан 22 км йўлдаб шундай деган: «Сенинг марҳум отанг биз билан жидирким, то биз ул вилоятни янгитдан сента хатлаб бўлмай». Кўриниб турганидек, аввалги ахга биноан ни яна бир бор мустаҳкамламоқчи. Ва доим бўлгани-заффарий ҳукмдорга нисбатан ҳам қўлламоқчи. Ваҳо-сея бунни исботлади. Яъни Зайналобиддин фақат аҳднинг эълчиларини вақтида қўйиб юбормай ушлаб қола-ниши билан тахтни ташлаб, Шуштарга (Эроннинг

улгандир), асосий йўналиш — ғарб масаласи кўнда-
лант турарди.

Амир Темур ғарбга томон ҳам Шимолий Эрон, ҳам
Жанубий Эрон орқали кириб бориши мумкин эди.
Соҳибқирон биринчисини танлайди. Зеро, Жанубий
Эрон бўйлаб юриш табиий-географик қийинчиликлар
дан ташқари сиёсий жиҳатдан қалтис эди. Биринчидан,
ўша пайтларда музокара ва дипломатия йўли билан
камида бетараф қилинган музаффарийлар билан алоқа
бузиладди (Кермон ҳокимининг Шох Шужога хатини
эслайлик), Самарқанддан узокташиб кетишга хатини
ларди. Натижада Мовароуннаҳрда Мўғлистон тўғри ке-
тин ўрдадан, Хуросонга Шимолий Эрондан амир Ва-
лининг таҳлиди учун шароит туғиларди. Шимолий
Эрон орқали ҳаракат эса ҳар жиҳатдан нафли, энг
муҳими, ўша давр геосиёсий манзараси ва ундан Амир
Темур кўзлаган мақсадга тўла мос тушарди. Яъни, энг
ринчидан, Шимолий Эрондаги сиёсий кучлар масаласи
хаҳ этилиб, бу минтақада мустақкам мавқега эга бўлиш
ҳаҳ этилиб, бу минтақада мустақкам мавқега эга бўлиш
имкони туғиларди. Ва бунда Эроннинг Кермон, Форс,
Курдистон каби вилоятларида фаолият кўрсатаётган
Музаффарийлар сардори Шох Шужо билан келишув ва
хайрихоҳлик (ҳатто назарий жиҳатдан ҳам) эътиборга
олинса, Соҳибқирон Озарбайжондан ташқари деярли
бўтун Эронни ўз таъсирига тортиш имконига эга бўлиш
ди. Иккинчидан, бу пайтда Озарбайжон бир қатор сиё-
сий кучларнинг диққат марказида эди. Булар жалойи-
рийлар, қорақўйунлилар, музаффарийлар (айниқса,
Шох Шужо даврида), Олтин ўрда, Кичик Осиё туркий-
сулолалари, айниқса, усмонлилар ва Амир Темур эди-
лар. Тўғри, мазкур кучларнинг бу йўналишда кучла-
ри-ю имконлари турлича бўлган. Масалан, музаффа-
рийлар аҳолига юқорида назар солдик. Дажла дарёси-
нинг юқори қисми ва Ван кўли жанубий оралиғидати
олийда фаолият кўрсатган қорақўйунлилар кўпроқ
ағойирийларга қарам эдилар. Лекин бу на музаффа-
рийлар, на қорақўйунлилар Озарбайжонга нисбатан ўз
инфаатларидан қайтдилар, дегани эмасди. Мазкур ма-
нда манфаатлари кесишган асосий томонлар ҳозирча
тин ўрда, жалойирийлар ва Амир Темур эди. Катта

«чўғни бировнинг кўли билан ушлаш» сиёсатини оли-
борардилар. Бунинг сабабини уларнинг бу вақтда нақ
бўлиб турган Болкон масаласи билан фаол шугул-
ланаётганликлари билан тушунтириш мумкин.

Амир Темур ёрдами билан тушунтириш мумкин.
Оқ ўрда тахтини эгаллагач, тез орада Олтин ўрдада ўз
ҳокимиятини ўрнатилга, тез орада Олтин ўрдада ўз
йили машхур Мамайни (Мамоқ) енгиб у Олтин ўрда,
жумладан, Қрим ва Шимолий Кавказни ҳам ўз ҳукми-
остида бирлаштирганди¹. Натижада у жуда катта ҳар-
бий, молий ва, албатта, сиёсий қудрат эгасига айлана-
ди. Шу ўрнида Олтин ўрданинг ҳам эскидан мавжуд
бўлиб келган геосиёсий манфаатларини ёдда тутмоқ
лозим. Яъни Шарқий Европа, Кавказ орқали Озарбай-
жон ва Эрон ҳамда Мовароуннаҳр йўналишлари. Олтин
ўрданинг Мовароуннаҳрда нисбатан сиёсати Олтин
ёқорида бир қадар тўхталиб ўтдик. Энди Олтин ўрда-
нинг Озарбайжонга нисбатан сиёсати ҳақида
киритишга асосий эътиборни жалб қилсак.

Олтин ўрда мазкур йўналишда доимо фаол ҳаракат
қилиб келган. Озарбайжонга эгалик қилиш сиёсий жи-
ҳатдан Эрон, Ироқ, Кичик Осиёга таъсир ўтказиш им-
конини берса, иқтисодий томондан Шарқ ва Ғарбни ту-
таштирувчи асосий жанубий карвон йўлларини назорат
қилиш имкониятини яратарди (бир тасаввур қилайлик,
ма-қаршиликлар рўй бериб турган. Масалан, 1263—1265
жуда каттик жанг содир бўлган². 1356 йили эса Олтин
ўрда ҳукмдори Жонибекхон (1342—1357) Табризга
эгаллаб бу ерда ҳатто ўз номидан танга зарб этгани маъ-
лум³. Ўз ниятларини амалга ошириш йўлида олтинўрда-
ликлар барча мавжуд воситалардан фойдаланганлар.
Чунончи, ҳалокуийлардан Абақхон (1265—1282) даври-
да Табризда ёнларидан маблаг харжлаб, ўз хонлари но-
мидан масжид қурдирганлар ва маҳаллий аҳолига маф-
куравий жиҳатдан таъсир ўтказмоқчи бўлганлар (мусул-
мон оламида масжидларнинг тутган ўрнини эслайлик⁴).

¹ Тугенхаузен В. Г. Сbornик материалов...

² Карант. Рашид ад-Дин...

³ Навои. Ҳафиз...

Аммо Соҳибқирон яқинлашиб келатганда 1385 йил кишида Озарбайжонга Тўхтамишхон юборган устун этилди. Айниқса, масжид ва мадрасалар катта айвонда, йиллар давомида бу юртда тўпланган бойлик мур Тўхтамиш кўшинларига қарши бирон Амир Тероннинг қудрати ҳали бунга йўл бермасди. Соҳибқироннинг келиб чиққан ҳамда музаффарийлар ва жа-Эрон бўйлаб яна бир бор ҳарбий сафарга чиқади. бир амалий мақсади бўлган, яъни музаффарийлар яна бўладики, Соҳибқирон Кичик Луристонга ҳаракат ва бу билан музаффарийларнинг шимол, яъни Озарбайжон билан алоқаларини узиб қўйди. Мазкур бўлган воқеалар исботлайди. Биз бу ерда Султон Аҳмад йўлланганини назарда тутмоқдамиз. Аммо Султон Аҳмад жалойир бу сафар мақсадида эришолмай орқага қайтди. Бунга уни олдинроқ ҳаракат қилган Амир Соҳибқирон кўшинларига дош беролмаслигига унинг ақли етган эди.

Шундай қилиб худди шу вазиятда куйдалаётган маълум бўлиб қолганди: музаффарийларнинг бошқа жалойирнинг эса Амир Темур билан тўқнашишга им-кони йўқ. Бунга яхши аниқлаган, аниқроғи, айнан шунга интилган Соҳибқирон кейинги, энг муҳим режани

¹ Шомий, Зафарнома, I-жилд, 97-бет.
² Унга жойда, 99-бет.

широқда оширишга кирилади. Манбаларда ёзилишича, шимолга қараб юриб то Эбулрузгача бўлган ҳудудда таъсирини ўтказишга муваффақ бўлади. Шу ерда би-бир масалга диққатни жалб қилмоқчимиз. То шу чоқ қача Амир Темур юритган ташқи сиёсат масалаларига баҳо берилганда деярли доим бир анъана ҳукм суриб келган, яъни Соҳибқироннинг ҳарбий юришлари фа-катгина унинг ҳарбий манфаати ва салтанатпарастлик режаларини рўёбга чиқариш йўлида амалга оширилган. Тўғ унинг бутун фаолияти «уч йиллик», «беш йиллик», «етти йиллик» юришлардан иборат бўлган ва бутун умрини у шунга бағишлаган. Аввало шунга таъкидлаш лозимки, Амир Темур ҳеч қачон «уч йиллик», «беш йиллик», «етти йиллик» уруш режаларини қилмаган. Яъний таомилга киритган. Ундан олдин қалам тебратган Шомий, Натанзий каби тарихчиларнинг асарлари-да бундай таърифлар йўқ. Иккинчидан, ҳатто тебрат-таърифлар шартли тарзда қабул қилинганда ҳам Соҳиб-қирон муттасил ва тўхтовсиз ҳар кунни, ҳар ойда уруш билан машғул бўлган, деган хулосага келиш нотўғри. Зеро, жанг олдига бир неча соат давом этади. Қолган вақт эса унга тайёриликка, бир манзилдан иккинчи-сига кўчишга сарф бўлган. Учинчидан, Соҳибқирон салтанатни фақат Самарқандда туриб эмас, тўғридан-тўғри жойларда ҳам бошқараверган. Масалан, Боязид вақтда у асосан ободончилик, қурилиш ишлари (маса-дан, Байлақон каналини қаздириш), бошқарув юмуш-лари, хорижий давлатлардан келган элчиларни қабул қилиш, тўй-у марказлар ўтказиш билан банд бўлган. Бир суз билан айтганда, Амир Темур даври давлати-миз ташқи ва ички сиёсатини фақат жангу жадалларга тарихий воқеалигига эидир. Бундан ташқари жангу жа-даллар ташқи сиёсатдаги бирон-бир муаммо, масалани ҳал этишнинг сўнгги ё навбатдаги босқичи бўлган. Шу Аммир Темурнинг фаолиятини таҳлил қилиш ва ундаги сатилтиқи, масала биз ўйлагандан кўра анча кўр-роқ бўлган.

Узоққа бормай ҳудудда

Кавказ билан Жанубий Озарбайжонни бир-биридан орасига тўғаноқ бўлиб ёриб кирган. Уларнинг ўзаро тўла тасдиқлайди. Тўғри бўлганини кейинги бу

мишхон Дарбанд орқали Самар дарёси томон (ҳозирги воқеа 1387 йилнинг баҳори арафасида содир бўлган Урданинг Озарбайжонга нисбатан стратегияси, чунончи, XIII—XIV асрлардаги Табриз йўналишидаки қатъий ва ниҳоят Тўхтамышхоннинг бир йил бурунги мажмур шаҳарга юришини эсласак, унинг Озарбайжондан кўйилган синнов қадами, десак асосли бўлади. Бу фикрларни тасдиқловчи яна бир далил бор. Тўхтамышхон олдинта кўйган мақсадга осонлик билан эришиб бўлмаглигини яхши билган ҳолда иттифоқчилар излай бошлаган. Шу ниятда у 1385 йил январидаяк Миср (1382—1388) ўз эгчиларини юборган. Ўша замон тарихчилари гувоҳлик беришларича, Миср хукмдори эгичтон Баркукни иттифоққа тортиш бўлганига шубҳа қилмасди. Зеро, биринчидан, Олтин Ўрда ва Мисрсамлашган кучларга қарши эскидан иттифоқдош бўлиб келгандар. Чунончи, Эрон, Озарбайжон, Ироқни тақозо этганди. Олтин Ўрда, юқорида айтилганидек, Озарбайжонга интиларди. Миср эса

¹ Шоми. Зафарнома, 1-жилд, 101-бет; ² Зақиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом, с. 93--94.

дам етказишлари аниқ эди. Соҳибқироннинг «ўртамиз-ти ҳаммага аён бўлиб, энди фақат гап уни ким жазоламавжўлроқ эди. Чунки шу пайтда Амир Темур Тўхта-роғи, вазият унинг фойдасига эид равишда эди. Аниқ-Тарихий манбаларни, айниқса, шу давр асосий

«Қаҳрамонлари» бўлиш усмонлийлар, жалойирийлар, Амир Темурнинг ғарбий йўналишда халқаро алмашган мак-йил) Ўрта ва Яқин Шарқ, Кичик Осиё ҳамда Олтин дун иборат ўзига хос ҳарбий-сиёсий иттифоққа қарши курашишга тўғри келганди. Бу иттифоққа бош-қош-дан туриб бошқаларнинг кўли билан иш қилганлар. Қолган кучлар, таъбир жоиз бўлса, «Қитмир» қилганлар. Аммо ҳар бирлари ўз манфаатларини ҳеч қачон эсдан чиқармаганлар. Шу маънода музаффарий Шох Мансурнинг Султон Боязидга йўллаган хатидаги бир жумла қизиқ. Унда Шох Мансурнинг усмонлий хўмдорга, агар Амир Темур сизни иттифоққа чорласа, Кўриб турганимиздек, «Қитмир» кучлар ўзларидан мазкур иттифоқда усмонлийларнинг тутган ўрнига ба-афсирлоқ тўхталиб ўтсак. Бунда фактларга суянган

¹ Аснод ва муқотибот, 48-бет.

мавжўл. Султон Боязиднинг Шох Мансурнинг итти билан ёзган хатига жавобида шундай кўрсатмалар берилган. Уларга лашкар бериб Дирёбақрга жўнатдим. У ердан Амир Темурга зарба беришни кўлдан берманглар. Охири хайрли бўлишга шубҳа йўқ»¹.

Шунга ўхшаш кўрсатмани Султон Боязид Каро Юсуфга ҳам берган: «Сизлар Ширвон, Гилон, Лурис-тон ҳокимлари билан бир тану бир жон бўлиб, кеча-кундуз Амир Темурга қарши жанг қилмоқларинг кеч-Боязидга ёзган хатидаги қуйдаги таъкидларга эътибор берайлик: «Шом ёки Миср султонлари ва ҳокимлари ўртасида Амир Темурга қарши курашиш масаласида Боязидга — 4.3.) боғлиқ»². Султон Аҳмаднинг бу сўзла-рига ҳеч шубҳа билдирмаса бўлади. Зеро, унинг Миср султони билан аввал элчилар орқали, кейин эса шахсан мулоқотда бўлгани, Султон Барқук уни ҳарбий куч билан кўлаб-қувватлаганини биламиз.

Шу ерда келганда эса биз ўз-ўзидан яна бир хулоса-га яқинлашиб қолдик. Кўрилаётган даврда халқаро му-носабатларда учта йирик куч фаолит кўрсатган: ус-монлийлар, Олтин ўрда ва Амир Темур. Ҳарбий-сиё-нинг ҳар бири халқаро майдонда етакчилик қилиши мумкин эди. Бу билан айтмоқчимизки, ҳатто Амир Темур омили бўлмаган тақдирда ҳам халқаро геосиёсий вазият деярли ўзгармасди. Олтин ўрда ва усмонлийлар манфаати тўқнаш келиши турган гап эди. Лекин мав-жуд шароит шундай шакллангандики, унга кўра Амир Темур бир вақтнинг ўзида зикр этилган «Қитмир» куч-лардан ташқари ҳам усмонлийлар, ҳам Тўхтамишхонга қарши туриши керак эди. Хўш, Соҳибқирон бундай вазиятда қандай йўл тутди?

Амир Темур ўз рақибларининг имкониятларини яхши билгани аниқ. Бундан ташқари уларнинг, биз ишора қилган тарихий манфаатларидан ҳам боҳис-бўлганига шубҳа йўқ (манбаларда ёзилган).

¹ Ўша жойда, 50-б.

ия, Франция, Германияда ўзларнинг давлатлари билан келтирилган. Аммо тантанавор қабуллару ардан нажот кутади. Аммо тантанавор эришмай-уруқ ваъдалардан бошқа дەرли ҳеч нарсаса эришмай-и. То Мануийл сафардан қайтгунча бир неча йил ўтиб, рада Амир Темур Султон Боязидни мағлубиётда учра-ади¹. Шу тариқа Константинопол маълум муддатта авфдан қутилиб қолади. Ё бошқа бир масалани, яъни им папалигининг усмонлийларга муносабатини олай-ик. Бунда бир мисол келтириш билан чекланамиз. Ўша кезлари европаликлар орасида шундай гаплар кентарқалган экан: усмонлий турклари аслида Рим пап-лигининг жияндаридир. Бундай дейилишига сабаб эса қуйидагича: усмонлийларга қарши солиб юришлари улоштираман, деб Рим папалиги Европа бўйлаб катта-дан-катта маблағлар, солиқлар йиққан. Аммо йиғилган маблағнинг аксар қисмини суистеъмол қилиб юборган. Натижада усмонлийлар «хавфи» папалikka моддий наф келтирган.

Шу ерда Амир Темур билан Европа давлатлари ўртасидаги муносабатлар қизиқиш уйғотиши табиий. Афсуски, бу мавзуга оид Европа архив ва бошқа турда-ти манбаларидан фойдаланиш имкониётларимиз жуда кам. Шунинг учун фақат борлари устидан ҳукм қили-шимиз мумкин ва шундай бўлса ҳам асосий йўналиш-лар бўйича тасаввурга эга бўлиш имкони бор.

Амир Темур Генуя, Венеция, Византия, Испания, Франция, Англия билан дипломатик алоқаларни таш-кил этгани маълум. Европаликларнинг Амир Темурга муносабатини Султон Боязид омили орқали баҳолаш табиий. Ҳа, бундай дейиш билан биз агар бу омили бўлмаганда эди, Самарқанд ва Европа муносабатлари ўзгача бўлиши мумкин бўларди, демоқчимиз. Бунга биз қуйидаги маълумотлар орқали амин бўлишимиз мум-кин. Мануийл Европада жўнаганда Константинополда ўз ноибни Иоанни қолдирганди. Иоаннинг Амир Темур элчиларига «Константинопол то шу чоққача Султон Боязидга тўлаб келган солиқни бундан буён Амир Те-мурга тўлайди», деганини биламиз². Бошқа бир Ману-ийл номида машхур Трабзон императори ҳам Султон Боязидга қарши уруш ҳаракатлари бошланса, Соҳибки-ронга ҳарбий кемалар билан ёрдам беришини ваъда қилган. Аммо Султон Боязид енгилгандан сўнг эса Константинопол ҳам, Трабзон ҳам сўзида турмаган. Бу

ниҳа у уш масаладан бошланган. Амир Темур Евро-шарулашни айнаи шу масалалар ёритилганда асосан шу чоққача мазкур муносабатлар ёритилганда асосан икки нарсаса ургу бериб келинган: Европа икки туркий-хукмдорни бир-бировига тиж-тижлаб, уларни урушти-риб қўйган ва кейинчалик ўз манфаатини рўёбга чиқа-риб олган; Амир Темур Европани усмонлийлардан ха-лос қилган.

Тўғри, юқорида кўрганимиздек, Амир Темур Евро-панинг бир қатор давлатлари билан дипломатик алоқа-ларни олиб борган. Чунончи, унинг франциялик Карл VI ва англиялик Ҳенри IV (1393—1413) билан ёзшма-ларидан хабардормиз. Карл VI ҳам, Ҳенри IV ҳам Со-ҳибкиронни кўкка кўтариб мактаб, унинг усмонлий-ларга қарши курашини юқори баҳолайдилар. Масалан, Карл VI Султон Боязид мағлубитини назарда тутиб энди биз ўзимизни «ғоятда енгил ва бахтиёр ҳис» эламоқдамиз деб ёзганди³. Шу билан бирга, улар Ами-Темур тақлиф қилган ўзаро савдо алоқаларини ривож-лантириш учун тайёр эканликларини кенгайтганла-Амир Темур ҳам асосан савдо алоқаларини кенгайт-риш масаласи билан чекланган. Зеро, икки томон ҳа-бир нарсани яхши тушунганлар: Амир Темур Султ-Боязидни енгитиш билан то шу чоққача усмонлийлар у ёки бу шаклда қарам Европа энди кўп жиҳатд-Самарқандга боғлиқ бўлиб қолганди. Шунинг учун Ҳ-Европа ва Самарқанд ўртасидаги элчилик алоқала-Анкара жангидан сўнг анча фаол тус олган. Амир Т-мурнинг европаликларга савдо-сотикда ҳамкорл-қилишни тақлиф этиши дипломатия тилидан олди-тилга ўтказилса «Мен сизларга Султон Боязид ка-сиёсий талаб қўймайман, фақат бизнинг савдогарла ўз юргларида шароит яратиб берсанглар бўлди дегани билан баробар эди. Мазкур режа амалга о-рилганда эса Хитойдан Атлантика океанигача бўл-савдо йўлларини назорат қилиш имкони туғилар-Бунинг нечоғлиқ катта қудрат бахш этишини тасал-қилиш қийинмас. Мана шу ерда асосий мақсадга к-миз. Амир Темур Султон Боязидга қарши курашар-бу ишнинг қимматларидир ёкиш ва қимматларингидир т-тижлашишига учиниш учун эмас, балки сиёсий жиҳа

¹ Ўша жойда.

² Труды Узбекского государственного университета. Новая серия. В. 61, 1956, с. 195—196.

салтанати манфатлигини кенг имкониётларга эга
жиҳатдан дунё мижёсида кенг биз Соҳибқирон
иш йўлида амалга оширган. Агарда биз Соҳибқирон
ропаликларининг гиж-гижлаши оқибатида Анқара
нигга кирди, десак, унда ўзимиз билмаган ҳолда
иш Темурни ерга уриб қўямиз. Ўйлаб кўрайлик.
тигиз йилдан ортиқ вақт мобайнида не-неларни
рган, ҳар томондан илмги, тажрибали, ёши етмишта
иб қолган буюк сиёсатчи икки-уч кишининг ифвосига
иб, Султон Боязиддай қудратли сиёсий қуча қарши
ангга кириб кетса. Йўқ, Соҳибқирон Султон Боязид
илан тўқнашувга оёдон тайёргарлик кўрган. Уни енгса
имга эришишию, акси бўлса не юз беради — ҳамма-
ини тарозуга солган. Шунинг учун ҳам 1404 йили
Самарқандга кириб келган Испания элчиси Клавихони
қабул қиларкан биринчи сўрагани қуйидагича бўлган:
«Менинг ўғлим сенёор қиролнинг (яъни Испания
қироли Хенри III нинг — А.З.) аҳволлари, соғлиқлари
қалай... менинг ўғлим, дунёнинг (нариги) чекасиди
яшовчи Фарант қироллари орасиди энг улуги Испа-
ния қироли юборган мана бу элчиларга қаранглар...
мен ўғлим — Испания қиролини дуо қиламан»¹. Маз-
кур сўзларни таҳлил қилсак, биз илгари сўрган фикр
инда ойдинлашди. Дипломатия тилидаги «ўғлим» од-
дий мулозиматда қаролим дегани. Франклар, яъни ев-
ропаликларнинг энг улуг қироли Соҳибқиронга ўғли
бўлса, қолганлари-чи? Демак, Амир Темурнинг Евро-
пага муносабатиди шубҳа қилмаса бўлади. У Европани
пага қилишни мақсад қилиб қўймаган. Бунга унинг
озод қилишни мақсад қилиб бўла олади. Султон Боязидга
қуйидаги сўзлари тасдиқ бўла олади. Султон Боязид
ёзган хатларида қарши жиҳод фарзини амалга оши-
риш йўлида ҳаракат камарини (белга) боғлаганинг учун
ҳам сенинг мамтакатинг ҳудудига ҳеч бир хавотирсиз (яъни
малик», ё бўлмаса «ул жаноб ҳеч бир хавотирсиз (яъни
Амир Темур орқадан босиб келади, деб ўйламасдан —
А.З.) ўша диёр кофирлари жиҳоди ила машғул бўлавер-
синлар. Биз томондан ул тарафта қайси шаклда мақбул
бўлса самиймона иноят ва қўмак кўрсатилгай»².

Демак, Амир Темурнинг Султон Боязид билан ҳам
муносабати ниҳоятда мураккаб бўлган. Бир томондан,
диндош, иккинчи томондан, қавмдош, учинчи томон-
дан, сиёсий муҳолиф. Учунчиси ҳамма замонлар,

қирон дипломатия йўли билан хат алмашган
кат қилган. Икки томон тўрт маротаба хат алмашган
лар¹. Агар хатларни кўздан кечирсак, Амир Темур
босиқлик билан иш тутувчи, мўлжалини рўёбга чиқа-
ришда ҳеч бир шубҳаси йўқ кишини эслатади. Султон
Боязид эса кўпроқ танглик, асабийлик, ўжарликка бе-
рилади. Хатто Амир Темур номига номақбул сўзларни
ҳам айтади. Бундан ташқари Султон Боязид музаффа-
рийлар, жалойирийлар, қорақўйунлилар билан ёзиш-
магариди Соҳибқиронни таҳқирлаб кофирликка айб
лайди. Амир Темур буларга ҳам кўз юмади ва бу ҳақда
Султон Боязидга шахсан ёзди ҳам. Хуллас, яхши сў-
билан иш битмайди. Бошқача бўлиши мумкин эмасди.
Яна қайтаришга мажбурмиз: Султон Боязид ҳам ҳазин
лакам қудратга эга бўлганми. Унинг ҳам Яқин ва Урт
Шарқ, Кавказортига нисбатан ўз мўлжали «бор эди
Жалойирийлар, қорақўйунлилар, музаффарийлар
мамлуқлар шу мўлжални амалга оширишда унинг қўл-
даги воситалар эди ва мазкур воситалардан Султ-
Боязид то Анқара жангигача усталик билан фойдал-
ниб келган. Бунга қисман юқорида кўрдик.

Анқара атрофидаги Амир Темур ва Султон Боязид
тўқнашув 1402 йилнинг 20 июлида содир бўл-
ган. Султон Боязид тўла ғалаба қозонади. Шу тари-
қинда Самарқанд бўлган буюк давлат учун
дунёда маркази бирон ҳарбий-сиёсий қуч қолма-
хавф тугдиралган бирон ҳарбий-сиёсий қуч қолма-
ди. Бу нафақат ўз даври, балки олдинги ва кейин-
замонлар учун ҳам ташқи сиёсатда эришилган энг у-
ғалаба эди. Зеро, ўзбек давлатчилиги кейинги асрда
ташқи сиёсат бобиди халқаро майдонда ўз манфаат-
рини ҳимоя қилиш вазифасини Амир Темурча
амалга ошира олмди. Ваҳоланки, Соҳибқирон ва
тидан сўнг воқелик моҳияти ҳеч бир ўзгармаганди.
чагина бирга бўлганлар: Каро Юсуф ва Султон Ах-
Озарбайжон учун ўзаро қурашдилар ва бу қураш
тон Аҳмаднинг ҳалок бўлиши билан тўтати. Кор-
йунлиларни эса бошқа бир туркий қабила — оқ-
унлилар улоқтириб ташладилар. Мамлуқларни ж-
лаган эса худди ўша усмонлилар бўлдилар. Кей-
усмонлилар даврида Сурия, Миср, Шимолий Аф-
канинг бошқа ерлари, Крим қабила эгалланди.

¹ Ўша жойда, 92—93, 97—100, 104—111, 115—118-бетлар.

илган куйиллати сўзларга кўзи тушадди. Турон тўқсон учинда, кўй йили, ёзининг ора ойи, Турон оғзи Темурбек икки юз минг черик билан Тўхтамиш-юртига интиқом учун юрди. Бу ерда етиб, белги эсин деб бу минорани курдирди. Тантри нусрат беринишооллоҳ. Тантри эл кишига раҳмат қилтай. Биз-дуо билан ёд қилтай». Мазкур битиклар 1391 йили Темур Тўхтамишхонга қарши лашкар тортган ир шу тоғ устига чиқиб, бу ерда бир минора курдирди, унга ёздирган хотира сўзлари эди. Абдуллахон II ҳибкирон ҳақида дуолар ўқитириб, ўзи ҳам қарши минора куришга буйруқ берди. Ва унга бизни монда бир минора қуришга қадам қўйса, хайрли дуо ила бизни имки бу манзилга қадам қўйса, хайрли дуо ила бизни айласин» сўзларини ўлдиртиради¹. Мазкур тувохлик-р Абдуллахон II нинг Амир Темур даври Туронзамин ухрати ва кулратини тиклаш нияти нечоғлик баландланганидан далолатдир, албатта.

Фикримиз исботи сифатида Абдуллахон II нинг 1563-йилиёқ шайбоний Кучумхонга лашкар бериб, уни Сирий хонлигида ҳокимиятга келишида қўлаб-қувватла-лиги хамда Сибирь хонлигининг Бухоро билан яқин-ан сиёсий-иқтисодий ва диний алоқаларда бўлганлиги келтириш мумкин. Агар биз Абдуллахон II нинг 80-йилларда Хуросонда, айниқса, унинг марказлари Хирот, Машҳадда, 90-йилларда эса Сейистон, Гармсир ва то Қилманд дарёсигача бўлган ерларда Бухоро ҳокимияти-ни ўрнатганини, Қандаҳорни камал қилганини назарда тутсак, у ҳолда биз Абдуллахон II даврида Улуттоғдан Хилманд дарёсигача, Сибирь хонлигидан Машҳадгача бўлган улкан ҳудуд яна бир бор марказий ҳокимият-Бухоро кўл остида бирлашганининг тувоҳи бўламиз. Бундай натижага Амир Темурдан сўнг Абдуллахон II эришди, ҳолос.

Абдуллахон II 1598 йили олтимиш беш ёшида вафот этган. Умрининг сўнгги йилларида у ўғли ва валиаҳди Абдулмўмин (1568 йили туғилган) билан бир оз қарама-каршилиқда бўлгани маълум. Аниқроғи, манбаларда берилган таврифта кўра, шайбонийлар орасида шижоат, мардлик ва художўйликда беназир Абдулмўмин отасидан олий тахтни талаб қила бошлайди. Юқорида айтилган ҳолат, Искандархон расман олий ҳукмдор бўлса-да, аммо амалий ишни Абдуллахон II нинг ўзи бажарганини ва ж қилиб олган Абдулмўмин ниятидан

ҳолда кўриш мумкин. Бу билан ҳам чекланмай битиб 1598 йили ў расман хонлик курсисига ўтириб Абдулмўмин ўз мавқеини мустаҳкамлаш йўлида, тахтта даввогарлик йилларида отаси томон бўлган бавъи бир амирларни қатл эттиради. Бу билан ҳам чекланмай хатто шайбоний шахзодаларни ҳам аямайди. Сўнг эса салтанат ишларига киришиб, аввал шу йили Тошкентда юз берган шайбоний султонлар исёнини бостиради Кейин Хуросонда ўз мавқеини янада мустаҳкамлаш ни-ятида йўлга чиқади. Ўша давр тарихчиларининг тувох-лик беришларича, Абдулмўмин қизикқон, чўрткеса-шахс бўлиб, отаси даврида хузур-ҳаловат ва тақвол-ўртаниб қолган бухоролик бир қатор бекларнинг пайи-тушган. Улар буни сезиб мазкур Хуросон юришига йўл-чиққан, ўратепа ва Зомин оралиғига етиб борган Абду-мўминга қарши суықасд уюштириб, уни ўлдирдилар Тахтга сўнгги шайбоний ҳукмдор Пир Муҳаммадхон-чиқади. Орадан икки йилча вақт ўтиб — 1601 йили С-марқанд ҳокими Боқи Муҳаммад билан курашда енги-ган Пир Муҳаммадхон тақдири билан бирга умум-шайбонийлар сулоласи тақдири ҳал бўлади. Зеро, Бо-Муҳаммад бошқа бир сулола — аштархонийлар намоз-даси эди. Демак, 1601 йили мамлакатимиз сиёсий саҳ-сита янги сулола — аштархонийлар чиқади.

Шайбонийлар даври давлат бошқаруви масалас-тўхталиб ўтсак. Шайбонийлар замони давлат бошқа-ви ҳақида сўз кетганда теурийлар ва айниқса чини-зийлар босқинидан аввалги замонлардаги каби дав-идоралариаро тақсимотда мавжуд бўлган аниқ кў-нишлар тўғрисида сўз юритиш қийинроқ. Бунинг сабаби, бир томондан, кўрилаган давр тарихий бошқа турдаги манбаларнинг кам ўрганилганлигида бў-иккинчи томондан, кўчманчи, ярим кўчманчи тур тарзи анъаналари мустаҳкам Жўчи улусидати (Да-кипчоқдаги) ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг бонийлар фаолиятида сақланиб қолганлигидан Аниқроқ айтганда, шайбонийларнинг Дашти қип-дан Мовароуннаҳрга кириб келишлари билан ма-биринчи маконда мавжуд айрим анъаналарнинг Туркистон марказига тарқалиши учун шароит т-ганди. Худди шу сабаб ҳам ўзбек давлатчилиги сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжук

¹ Ўша жойда, 144а—147а-варақлар.
² Ўша жойда, 148б—155б-варақлар.

Муқимханская история, с. 69—

тегинийлар, темирлилар даврида Мавжуд султони
ат бошқарув тақсироти шайбонийлар замонида ке-
консерватив йўналишда ривож топа бошлади. Яъни
оҳ ва унинг атрофидаги хизматлар мавқеи кучайиб
иб, ижроия ҳокимиятидаги девонлар тизими фаоли-
иб, ижроия ҳокимиятидаги девонлар тизими фаоли-
иб, ижроия ҳокимиятидаги девонлар тизими фаоли-
иб, ижроия ҳокимиятидаги девонлар тизими фаоли-

чегараланиб қолган. Албатта, буларнинг бари муай-
бир жараён давомида содир бўлгани шубҳасиз.
Шундай қилиб шайбонийлар ҳукмронликлари йил-
ида ҳам энг олий давлат идораси даргоҳ ҳисоблан-
Унинг тепасида табиий равишда олий ҳукмдор —
турган. Олий ҳукмдорлик отадан болага эмас, бал-
сулоладаги энг улут ёшдаги намоёнлага ўтиши тар-
би дастлабки шайбонийлар даврида сақланган бўлса-
аммо юқорида кўрганимиздек, асосан XVI асрнинг
-йилларидан бошлаб сулола ичидаги оилавий анъана
тун чиқа бошлаган. Абдуллахон II даврига келиб эса
холоат аниқ бир шаклга тушган (биз бу ерда расмий
Искандархондан ўғли Абдулмўминга ўтганини назарда тут-
лавоимиз). Шунга қарамай шайбонийлар сулоласидаги
авомийлик масаласи сўнгги пайтларгача муайян
шаклга эга бўла олмади. Чунончи, Абдулмўминдан сўнг
тахт шайбонийлар хонадонидан тирик қолган Пир Му-
аммад II га ўтди. Тахт вориси наввоб, қуғулхоний,
ичик хон деб аталганлигини ҳам эслатиб ўтмоқчимиз.
Абдуллахон II замонида валиаҳдга Балх вилояти ҳоким-
итини топириш анъанаси ҳам шаклланиб борган
бўлса-да, аммо шайбонийлар фаолиятига тез орада чек
қўйилиши сабаб мазкур анъана ривож топмай қолган
(бундай расм кейинги сулола аштархонийлар даврида
кўпроқ жорий бўлган).

Даргоҳдаги хондан кейинги муҳим давлат вазифаси
нақиб ҳисобланган. Таржиманда сардор, бошлиқ, етакчи
маъносини берувчи нақиблик мансаби амалда анча кенг
мазмун ва ваколатга эга бўлган. Нақиб хоннинг энг яқин
ва ишончли кишиларидан ҳисобланган. Расмий қабул
маросимларида унинг олий ҳукмдордан чап томондан
биринчи бўлиб жой олиши нақибнинг даргоҳда тутган
юксак макомидан далolatдир. Хоннинг фармон, ёрлик-
ларида ҳам нақиб номи биринчи бўлиб зикр этилган.
Давлатнинг ички ва ташқи сиёсати ҳамда ҳарбий маса-
даларда олий ҳукмдорнинг биринчи маслаҳатчиси сифа-
тида қаралган. Масалан, 1570 йили Бухорода яна бир бор

риш, душман ҳарбий нақибга юклаган, унинг маслаҳати оли-
ларини ҳам хон нақибга юклаган, унинг маслаҳати оли-
лан қарор қабул қилган. Шунингдек нақибларга масъу-
лиятли элчилик вазифалари ҳам юклатилгани маълум.
Нақибларнинг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, бу
лавозимга асосан пайғамбар авлодлари ҳисобланган.
саййилар хонадонига мансуб кишилар тайинланган.
Афтидан, бу билан сиёсат ва мафкура жиловини даргоҳ
доирасида тутиб туриш, мафкурaviй ҳаёт тизимини бу-
тундай тариқатлар ихтиёрида муъассамлаштиришнинг ол-
дини олиш мўлжал қилинган бўлса керак.

Давлат аҳамиятига молик мансаблардан яна бири
оталиқдир. Номидан ҳам кўриниб турганидек, отали-
қилмоқ, отасининг ўрнини босмоқ мазмунини берувчи
мазкур лавозим марказий ҳокимиятнинг жойлардаги
яъни вилоят(мулк)лардаги сиёсатини белгилашда катт
аҳамият касб этган. Зеро, олий ҳукмдор вилоятларни
сулола намоёндалари — шахзодалараро тақсимлаб бо-
рар экан, уларга оталиқ, яъни ўз назоратчисини, ишон-
ган шахсини тайинлаган. Айниқса, бағоят ёшга етм
ган шахзодалар вилоятларга тайинланган ҳоллард
улар то улғайиб мустақил фаолият кўрсатиш даражас
га етгунликларида қадар, давлат ишларини бошқариш
дек оғир юк худди мана шу оталиқлар зиммасига юк
тилган. Демак, бундай ҳолларда амалда оталиқлар
тун бир вилоят тақдирини, унинг марказ билан муно-
батлари қандай бўлишини ҳал этиб келганлар. Бунд
чиқалики, оталиқларнинг асосий вазифаси жойлар
вилоятлар билан боғлиқ бўлган.

Олий ҳукмдор чиқарган ҳукмлар, ёрликлар ва бо-
қа расмий ҳужжатларни ўз егалари, масъулларига, ро-
ччиларига етказиш тадбирларига парвоначи жавоб
бўлган. Уруш пайтларида эса улар ҳарбий етакчи
вазифалари билан ҳам шуғулланганлар.

Даргоҳга тушган арзларни қабул қилиш, жавоб
бериш ҳамда мамлакатдаги ижтимоий адолат тарти-
рита рив қилишнинг назорати каби юмушларга до-
мутаасадли эди. Шунингдек у элчиларни қабул қи-
элчилик юмушларини ташкил этиш ва ҳатто ша-
элчи сифатида бошқа мамлакатларга бориб келиш
тадбирларни ҳам амалга оширгани маълум.

[illegible]

лум.

Ишлаб чиқаришга келсак, шайбонийлар замонида ҳам тикувчилик (пахта, ипак матолар), кулолчилик, темирчилик, кулолсозлик, заргарлик, дурадгорлик, қоғоз, қурилиш ашёлари ишлаб чиқариш каби қатор соҳалар фаолият кўрсатиб, ички ва ташқи бозорда со-тиладиган турли турдаги маҳсулотлар тайёрланган. Бу маҳсулотлар (ипак жүн, ип газламалар, пилла, гилам, курук мевалар, ширинликлар, қорақўл ва бошқалар) билан савдогарлар Эрон, Ҳиндистон, араб ўлкалари, Хитой, Афтархон, Нўғой, Қозон хонликлари, сўнгги уч хонлик Россия томонидан босиб олинган (XVI асрнинг 50 йиллари). Россия каби ўлкаларга қатнаганлар.

50-йиллари), Россия қаҳриблари ва уларнинг
Ички савдо, умуман аҳоли турмушини яхшилаш
ниятида пул ислохотлари ҳам ўтказилгани маълум. Чу-
нончи, 1507—1509 йиллари Мухаммад Шайбонийхон
то шу вақтгача мавжуд турли ўлчов ва оғирликдаги
тангалар ўрнига бир хил оғирлик ўлчовидати (5,2 г)
кумуш ва мис тангаларни жорий этди. Бу, албатта,
пул-савдо муносабатларини барқарорлаштиради. Аммо
Мухаммад Шайбонийхон ўлиmidan сўнг, бир томон-
дан, шайбонийларро қарама-қаршилик, иккинчи то-
мондан, Бобурнинг Самарқандни олиш ниятидаги ҳар-
бий юришларидаги жанглар мамлакат иқтисодий
ҳаётига катта зарар бўлиб, пул қадрсизланган. Шунинг
учун ҳам Кўчқунчиҳон 1515 йилдан бошлаб пул ислохо-
тига киришиб, фақат 1527 йилга келиб аҳволни тўғри-
лашга эришди¹.

Шайбонийлар меъморчилик ишларида ҳам ўзгаришга эришадди .

Шайбонийлар меъморчилик ишларида ҳам ўзгаришга эришадди .

шунингдек, Абу Савид, Кулбобо Кўкалдош номи билан шунигингдек, Абу Савид, Кулбобо Кўкалдош номи билан бoғлиқ мадрасалар; Бухорода шахар деворининг таъмирланиши, Мир Араб, Абдуллахон, Модариҳон (Абдуллахон онасига атаган), Гавкушон, Жўйбор, Фогдла кушбеги, Мухаммадхожа Порсо, Марокан, Қулба Кўкалдош (Кўкалдош) мадрасалари, Кагон, Хозайнидин, Баланд, Абдуллахон, Чор Бақр (хонақас билан) масжидлари, Заргарлар, Саррофлар, Телпақдорлар, Унфуруштар тоқтари, Абдуллахон, Унфуруштар, Тошкентда Кўкалдош мадрасаси, Кафолти Шайх Мақбараси, Бароқхон мадрасаси; Туркистон (Ясси) Мухаммад Шайбонийхон масжиди; Карман Косим шайх масжиди; Балхта қалъа деворининг таъмири (узунлиги тахминан 14 км), Абдуллахон, Кулбоби Кўкалдош (Кўкалдош) мадрасалари, Кўкалдош масжиди ва работи, бир қатор чорбоғлар; Хиротдаги Кўкалдош мадрасаси; турли шаҳарларда қурилган кўп қаватли карвонсаройлар, ҳаммомлар, бозорлар ва бошқа қадимий қурилиш, таъмирлаш ишлари шулар жумласидандир. Манбаларда ёзилганича, биргина Абдуллахон II давлати миёнасида 1001 та рабоб ва сардоба (усту берк ойнаси) қурилган экан¹.

[illegible]

¹ Силсилот ас-салотин, 147-варак.

даврида ҳам тарихи ғунаи «Таворихи ғунаи», Нусратно-
ихини ёритиб берувчи «Фатҳнома», Биноийнинг
Мулла Шодийнинг «Фатҳнома», «Шайбоний-
айбонийнома», Муҳаммад Солиҳнинг «Зубдат ал-асор»,
ма», Абдуллоҳ Насруллоҳнинг «Зубдат ал-асор»,
азуллоҳ Рӯзбехоннинг «Меҳмонномаи Бухоро»,
ғунаи Восифийнинг «Балойе ал-вақое», Ҳофиз
ниш Бухорийнинг «Абдуллонома» каби муҳтоз тари-
й асарлари фикримиз далили бўла олади. Биноий
Шайбонийнинг «Шайбонийнома» географик асарини, Қўчқунчи-
жойиб ал-маҳжурот» Муҳаммад Бухорий Рашидиддин
бўйруғи билан Муҳаммад Бухорий Рашидиддин
азуллоҳнинг машҳур «Жоме ат-таворих» асарини
Дарафилдин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарини
орсачдан ўзбек тилига ўтирганини ҳам эслатиш жоиз.
Тарихий ва бошқа турдаги манбаларда муҳим
ашган маълумотларга кўра, XVI асрда мамлакатнинг
урли марказларида юзлаб олимлар, шоирлар, тарихчи-
лар, рассомлар, ҳунакарлар эгалари фаолият кўрсатган-
ар. Биргина Бухоронинг ўзида бир вақтда ўнлаб илм
за маданият намоёндалари ижод қилганлар. Улар ора-
ида Қомусий илм эгалари ҳам кам бўлмаган. Масалан,
из кўпроқ шоир сифатида биландиган мавлоно Муш-
фикий (1538—1588) фалсафа, астрономия, фикр, ҳисоб,
физика, музика, араб тили каби соҳаларда ҳам етук
саналган. XVI асрда тиббиёт соҳасида ҳам асарлар за-
тилган. Чунончи, Қўчқунчиҳон ва Абду Савидхон за-
монларида яшган машҳур табиб ва олим Султон Али
«Дастур ал-илож», «Муқаддимаи дастур ал-илож» ри-
солаларини битиб, уларда инсон танаси касалликлари
шарҳи ва даволари тўғрисида фикр юритди. Қўз ка-
салликлари оид ишларни Абдуллоҳиҳон шахсий та-
биби Муҳаммад Юсуф, Наврўз Аҳмадхон саройида
Шоҳ Али табиб олиб бориб, тегишли асарлар ёзганлар
(«Қўз табиблари учун қўлланма», «Қўз касаллиги оид
асарлар сараси» ва бошқалар). Муҳаммад Юсуфнинг
яна икки асари маълум: «Иситмани ўрганишга доир»,
«Қон томири (пульс) ва сийдик». 1562—1567 йиллари
ўзайдуллоҳ Қаҳҳол томонидан яна бир муҳим Қомусий
асар «Касаллик шифоси» ёзилган.
Энди шайбонийлар давридаги ташқи сиёсий алоқа-
лар тўғрисида бир неча оғиз сўз юритсак. Шайбоний-
лар ҳокимият тепасига келган йилларда ва улар фаоли-
ят юритган XVI асрда минтақа атрофидаги сиёсий ман-
батан анча ўзгариш топ-

българди.

Пайбонийлар каби бообурийлар ва сафавийлар ҳам.

бўларди. Шайбонийлар каби бообурийлар ва сафавийлар ҳам туркий ҳарбий-сиёсий кулча суянганлар. Улар ўртасида ўхшашликлар ҳар ҳолда кўп эди. Аммо шайбонийлар бообурийлардан фарқли ўларок, сафавийлар шиа мазҳаби раسمىй давлат мафкураси даражасига кўтарилганда бообурийлар учун курашга мафкуравий тус бериш имконини туғдирган эди. Бундай «мафкуравий кураш» да бообурийлар асосан четда турганлари ҳолда шайбонийлар ва сафавийлар қарама-қаршилиги ниҳоятда жигитликка чиққан. Бутун XVI аср юзасидан ҳулоса қилинганда, Ҳуросонни назорат қилишда Муҳаммад Шайбоний хон, Абайдуллахон ва Абдуллахон II даврида шайбонийлар устуни турганлар. Қолган пайтларда эса сафавийлар ташаббусни кўлга олишга эришганлар. Ҳуросон курашда сафавийлар йўлига ғов бўлган бир тўсиқ эди. У ҳам бўлса, уларнинг шимоли-ғарбидаги қўшни эри ва ашаддий рақиблари усмонлийлар салтанати ҳисланган. Сафавийлар Ҳуросонга юзланганларида шайбонийлар ва аксинча. Шайбонийлар бўлганли-ғарб холи қоларди ва аксинча. Сафавийлар усталик билан фойдаланиб келганлар. Сафавийлар қарши курашга улар бообурийларни ҳам жалб қилиб кўп уринганлар. Икки томон ўртасида элчилар аришганлиги билан бошланган, улар келтирган номалар ҳақида манбада маълумотлар етарли. Бунда асосан сафавийлар билан йўлга кирганликлари (яъни шиалик) баъзи рақиблар билан бообурийларни биргаликда қилиш, шайбонийлар бообурийларни биргаликда курашга чорлайдилар. Бу ҳол, айниқса, Абдуллахон Акбар ёзишларида кўзга яққол ташланган. Аммо бообурийлар бирон марта ҳам шундай тақлифларга амал

¹ Бу ҳақда *батафси қаранг*: Зиев А. Переписка правителей Шейх-и Аштарханиёв с Ираном и Индийей. // Исследования по истории, науки и культуры народов Средней Азии. Ташкент, 1993, с. 99—109.

жавоб бермаганлар. Зеро, уларнинг ўзларидан бири билан сулолавий ва мулккий келишмовчиликлар бор эди. Чунончи, биз Бобурнинг бир неча маротаба Самарқанд тахтини шайбонийлардан тортиб олиш борасидаги уринишларини биламиз. Сўнгги 1511—1512 йилги уринишда у сафавийлар ҳарбий кучига суянган ҳолда иш тутди. Гарчи мақсадига эришиб, Самарқанд тахтини эгаллаган бўлса-да, аммо мафкуравий масалада хатога йўл қўйган. Яъни шиа мазҳабидагилар билан иттифоққа кириб Самарқандни олгандан сўнг бу ерда шоҳ Исмоил ҳамда ўн икки имом номидан хутба ўқитади. Бу, албатта, маҳаллий аҳоли орасида унинг мавқеи йўқолишига сабаб бўлиб, шайбонийларнинг эса бидъатчиларга қарши курашда аҳли суннани руҳлантيريшларига имкон турилган.

Сафавийлар билан иттифоқчилик йўлига бобурийлар Ҳумоюн даврида ҳам кирган бўлсалар-да, аммо кўшма ҳарбий куч билан шайбонийларга қарши курашиш имкони туғилмаган. Аниқроғи бобурийлар бундай йўлга бошқа кирмаганлар, аммо Мовароуннаҳрга нисбатан ўз ниятларидан қайтмаганлар ҳам. Чунончи, 1528 йили Ҳумоюн бошлиқ қирқ-эллик минглик лашкар Балх томон отлангани маълум. Ўғлига ёзган хатида Бобурнинг, атар Самарқандни олишга эришсанг, ўша ерда сен ўзинг ўтир, Ҳисор вилоятини эса холиса (яъни давлат тасарруфига киритиш) қиламан, қабилидаги сўзларидан кўриниб турибдики, Бобур сўнгги вақтларгача Самарқанддан умидини узмаган.

Кейинги йилларда эса шайбонийлар ва бобурийлар ўртасидаги муносабатлар асосан бобурийлар назоратида бўлган ва шайбонийлар интилиб келган Бадахшон вилояти масаласи билан боғлиқ бўлган¹. Чунончи, Ҳумоюн ва Комрон ўртасидаги келишмовчиликлар авжига чиққан XVI асрнинг 40-йилларида Комрон Балхдаги шайбонийлар (Пир Муҳаммад) ёрдамида Бадахшонда ўз мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилади. Бу ҳол ўз ўрнида Ҳумоюннинг шайбонийларга нисбатан кескин чоралар қўллашга сабаб бўлади. Натижада у 1549 йили Балхга кўшин билан кириб боради.

Хуллас, ўзаро эътилоҳ алмашиниши, олий ҳукмдорлар ўртасидаги ёзишмаларнинг деярли муттасил олиб борилишига қарамай, XVI аср давомида шайбо-

ниқса, Бухоро тахтига Абдуллаҳон II нинг атрофидати устун шайбонийларнинг Ҳуросон ва унинг атрофидати устунликлари анча сезиларли бўлган. Машҳад, Хирот, Сейс-тон, Заминдовар, Қандаҳор атрофлари, Бадахшон каби уч томон ўртасидаги талаш ҳудудлар шайбонийлар назоратига ўтган. Аммо Абдуллаҳон II нинг ўлими ва Абдуллаҳоннинг фожиясидан сўнг шайбонийлар ҳокимиятида вужудга келган вазият Абдуллаҳон II даврида қўлга киририлган ютуқлар деярли қўлчилигининг чиппаққа чиқишига сабаб бўлади.

Шайбонийларнинг шимолий йўналишдаги ташқи сиёсатлари ҳам қизиқ. Чунончи, Муҳаммад Шайбоний хондан то Абдуллаҳон II гача бўлган даврда Бухоро хонлигида Бухоронинг мавқеини оширишга ҳаракат қилинган. Юқорида тилга олинган воқеа — Кучумхоннинг Сибирь хонлиги тахтига ўтириши ва бунда Бухоронинг тутган катта ўрни фикримиз дағили бўла олади. Сибирь хонлиги ва умуман Сибирда, аввал унинг бекида, ислом динининг тарқалишида ҳам шайбонийларнинг, улар ташкил қилган тадбирларнинг роли беқийинг, улар ташкил қилган тадбирларнинг роли беқийинг, Чунончи, 1574 йили Кучумхон Абдуллаҳон II номини ёзган хатида, биз томонларда кишиларни иймон йўлидан бошловчи азиз-авлиёлар йўқдир. Саййиду шаҳидан юборсангиз, мазмунда ўз илтимосини билдириди. Абдуллаҳон II бу илтимосни қондириб, Сибирда шайху саййидлардан бир турҳини юбортиради. Уман олганда шу вақтлардан бошлаб Сибирда моваро-нахрликлар (бухороликлар) сони ортиб боради. Унинг маълум қисми ўша ерларда ўрнашиб ҳам қол-лар.

Бухоронинг Фарбий Сибирь билан алоқаларини мустаҳкамлаиб бориши фарбдан шарққа то босқинчилик асосида бегона юртларни ўз тасарруолиб келаётган Россия давлатининг ғашига тегг-1556 йили Аштархонни (Астрахан) эгаллаган Россия Туркистонга тўғридан-тўғри кириб бориш имкс-эга бўлган. Сибирь йўналишида ҳаракат қилган Б-бошлиқ казаклар 1581 йили Кучумхон билан тў-келадилар. Кучумхон ўз атрофига барча кучларни фиб душманга қарши курашдан оживлик қилгани-ҳам жанубга чекинишга мажбур бўлади. Гарчи о-кўп ўтмай — 1583 йили Кучумхон Ермакни ен-эришса-да, аммо бошда қўлдан кетган ташаб-

¹ Батафсил қаранг: Асметов Б. А. Последствие Тимуриды и борьба за Батафсил қаранг: Асметов Б. А. Последствие Тимуриды и борьба за Батафсил қаранг: Асметов Б. А. Последствие Тимуриды и борьба за

Мухаммадхоннинг «Ёр Мухаммад мирзо, шафавий хукм-
та айлангирган» Ёр Мухаммад мирзо, шафавий хукм-
о ва Араб оталик кабилар қочиб, сафавий бўлишар. Балх-
шоҳ Аббос I (1587—1629) хузурига кетдилар. Балх-
яна марказ ихтиёрига қайтарилиши ташаббус
Мухаммадхон томонда эканидан далолат беради.
Мухаммадхон бермай Андул, Шибиргон, Чечакту,
ийтани қўлдан бермай Андул, Шибиргон, Чечакту,
мана, Форйоб — Мурғоб дарёсигача бўлган ерларни
да Балгон, Бадахшон, Ҳисорни ҳам аслий марказ—
роғота бўйсундиртиради. Укаси Вали Мухаммадни ва-
хд деб эълон қилиб, ўзи пойтахт Бухорога қайтади.
Тарқи мазкур уринишлар натижасида Боқи Мухам-
хон мамлакат ва минтақани бирлаштиришда сези-
ли ютуқларга эришган бўлса-да, аммо Эронга қоч-
султонлар 1603 йили сафавийлар қўшини билан яна
х вилоятига келдилар. Бу сафар ҳам Бухородан
б келган Боқи Мухаммадхон ташаббусни қўлдан
ним қочади. Боқи Мухаммадхон ташаббусни тиклаш
масдан Хуросонда Бухоро ҳокимиятини тиклаш
ятида сафарга ҳозирлик кўриб турганида эса 1604
ли қозок хони Келди Мухаммаднинг Тошкентга
иши, Самарқандга хавфи ҳақида хабар келиб, Хуро-
ни юриши амалга ошмай қолади. Келди Мухаммад-
ни ҳам мамлакатдан ҳайдагунача вақт ўтиб 1605 йили
ўз ажали билан вафот этади¹. Олий тахтта валмихд
али Мухаммадхон (1605—1611) чиқади.

Боқи Мухаммадхон каби Вали Мухаммадхон ҳам
астлаб мамлакатнинг жанубий четраларини кўриқ-
ашга мажбур бўлган. Чунки Ёр Мухаммад мирзо, Ше-
афкан мирзо ва бошқалар 1606 йили сафавийлардан
далал олиб яна Балхга қўшин тортидилар. Бу сафар ҳам
бухоро лашкари зафар қўчади, сафавийларнинг қизил-
бошлардан иборат қўшини ҳамда мазкур мирзолар
Эронга қочишга мажбур бўладилар. Уларни таъқиб
қилган туркистонлик лашкар Ҳиротни яна Бухоро та-
сарруфига олиш имконига яқин бўлса-да, бироқ оби-
хавонинг айнаиб қор ёғиб, қаттиқ совуқ тушиши сабаб
мажсад амалга ошмай қолган. Аштархонийлардан хукм-
ма-кет бир неча марта мағлуб бўлган сафавийлар хукм-
дори шоҳ Аббос ишни дипломатия йўли билан битир-
моққа киришади. Чунончи, у Вали Мухаммадхон
қароргоҳига элчи юбориб, ўзаро қўшничилик ва

булиш, у Хуросон учун қўл қўйиш
дейилди манбада, Хуросон учун қўл қўйиш
ва қон тўккан бир қатор йирик бухоролик амалдорлар
Вали Мухаммадхоннинг мазкур сиёсатидан норози
бўла бошлайдилар. Зеро, кўрсатиб ўтилган элчилик ал-
машувлари натижасида кейинги йилларда Хуросонда
тикланган Бухоро мавқеи осонгина қўлдан чиқарилган-
ди¹. Бу ҳолат бухоролик амирларни Вали Мухаммад-
хонга нисбатан беихлос қилиб қўйган. Хон ҳам бундан
хабар топиб уларнинг бир қанчасини жазолайди. Қол-
ганлари эса энди очикдан-очик қарама-қаршиликка
бориб Вали Мухаммадхоннинг жияни, Самарқанд
ҳокими Имомқули султонни олий тахтта ўтқизиш пайи-
га тушадилар. Бу ҳаракатлар 1608 йили бошланган
бўлса, нихоясида Вали Мухаммадхоннинг Эронга шоҳ
Аббос олдига қочиши билан тугайди. Бухоро тахтини
Имомқули султон эгаллайди. Вали Мухаммадхон 1611
йили шоҳ Аббос берган ёрдам натижасида вақтинчалик
(шу йилнинг август охириларидан октябр бошларигача)
бўлса-да, Бухоро тахтини қайта эгаллашга эришса-да,
аммо 1611 йил октябрда Имомқулихон билан Самар-
қанд атрофидати навбатдаги тўқнашувда ҳалок бўлади.
Шундай қилиб мамлакат тахтига Имомқулихон (1611—
1642) ўтиради. Кўриниб турганидек, у давлатни ўттиз
йилдан кўпроқ бошқарган. Боқи Мухаммадхон ва Вали
Мухаммадхонларга нисбатан олганда бу албатта катта
давр. Шунинг ўзиёқ Имомқулихон хукмронлик йилла-
ри барқарор, марказий ҳокимият мустаҳкам бўлганидан
далолатдир. Тўғри, Имомқулихоннинг ҳам шимолдан
Тошкент ва Андижонга хавф солиб турган қалмоқ ва
қозоқ қавмларини тийиб туришига тўғри келгани мав-
лум. Чунончи, 1613 йили уларни қувлаб то Қоратог ва
Ашпара томонларгача боргани, мазкур юришда укаси
Балх ҳокими Назр Мухаммад султон ҳам қатнашганини
билимиз. Бу эса ўз ўрнида жанубий четраларда бошқ
бир қуч — марҳум Вали Мухаммадхоннинг Ҳиротда
панох топган ўғли Рустам султон лашкари пайдо бўли-
шига сабаб бўлган. Чунки Рустам султон Ҳиротда ту-
раркан, Назр Мухаммад султоннинг Балхни тарқ этти-
нидан хабар топиши билан бу томонга ҳамла қилад

¹ Силсилот ас-салотин, 1706—171а-варақлар; Икандарбек мушши. Тарх
оламорийи Аббосий. Теҳрон, I, 334 (X), 830—885-бетлар.

[illegible]

[illegible]

Биз эса фикрни бошқа томонга қаратмоқчимиз. Балх вилоятига ҳеч кимни тайинламай, уни ҳам пойтахт билан қўшиб ўзи бошқаришга интилган Назр Муҳаммадхон шайбонийлар, айниқса Абдуллахон II замонидан таомилга кириб келган валиаҳдлик вилоятини йўқ қилиш ниятида бўлмаганмикан. Чунки валиаҳд қароргоҳига айланган Балх вилояти икки жиҳатдан марказни заифлаштириб қўйиши мумкин эди. Биринчидан, айтиганидек, бу ерда катта сиёсий ва иқтисодий қудрат мужассамлашганди ва унга суянган ҳолда

1. Ўша жойда, 217а—261б-варақлар; Амали Солиҳ, 2-жил.
Бетлар: 3-жилл. 2—14-бетлар; Мухаммадская история, с. 100-101.

хга, отаси олдинта қадим. Шу вақтда Балх тахтини отасидан ўрналиб олиб, 1651 йили Балх тахтини ювиб ўстиб ҳам олади. Давлат ишларидан қўлини ювиб жга отланган Назр Мухаммадхон шу йил ёзининг ўрта-рида Симнон (Эрон) шаҳрида вафот этади¹.

Абдулазизхон Балхни пойтахт ихтиёрига киргизиш-бир неча марта (1655—1657) ҳаракат қилса-да, аммо убухонқули султон ҳам бўш келмай, деярли Бухорода-устакли тарзда даврон сурган. 1658 йили Абдулазиз-оннинг пири Абдулғаффорхожа воситачилигида Бухоро ва Балх ўртасида тинчликка эришилиб, Суҳонқули султон акаси ҳокимиятини тан олса-да (Балхда Абдула-зизхон номидан хутба ўқилган), лекин 1681 йилга қадар ам Балх амалдаги мустақиллигини сақлаб қолган.

1681 йили мадордан қолган Абдулазизхон тахтни қаси ва валиаҳд Суҳонқули султонга топшириб ҳажга жўнайди². Суҳонқулихон (1681—1702) мамлакатни нисбатан узоқ бошқарган бўлса-да, аммо мазкур йигир-ма йил давомида у ҳам Балх «масаласи» билан шуғулла-нишга мажбур бўлган. Балхга бир неча мартаба фитна ўғилларини тайинлаган ва бир неча мартаба фитна уоштирилиб шахзодалар қурбон бўлган (1683 йили — Искандар султон, 1684 йили — Ибодулло султон, Абду-мансур султон, 1685 йили — Сиддик Мухаммад султон, 1707 йили — Мухаммад Муқим султон). Бу ҳолат мар-казий ҳокимиятнинг Балхдаги мавқеи ниҳоятда заиф-лашиб кетганидан ва маҳаллий сиёсий қучларнинг, ху-сусан йирик амирларнинг нуфузи ошиб бортанидан дағолат беради. Бунинг нисбатини шундан ҳам билгса бўладики, 1688—1697 йиллар давомида Балх ҳукумати йирик амирлардан Маҳмудбий ихтиёрида муҳассам-лашган эди³.

Мамлакат фарбида ҳам нотинчлик бўлиб турган. Чу-нончи, хоразмлик Анушахон (1664—1687) мамлакат ич-карасига ҳамлалар уюштириб, талон-торожлик билан шуғулланган. Масалан, 1684 йил ёзида у хатто Самар-қандни эгаллашга эришиб, бу ерда ўз номидан хутба ҳам ўқитган ва фақат келаси йил кеч кузидатида Суҳонқулихон уни бартараф эта олган. Шунга қара-май Анушахоннинг вориси Арнак (Ўзбек, Эренг) 1687

хоразмлик амирлар ва султонлар билан муносабатларини тайинлайди. Шу тариқа Хоразмда яна Бухоро

хокимияти қарор топади¹.

Мамлакатдаги ички зиддиятлар кейинги аштархо-ний ҳукмдор Убайдуллахон (1702—1711) даврида ян-кучайган. Йирик амирлар ва маҳаллий ҳокимлар ма-кеи эса тобора ошиб борган. Мамлакатдаги энг асосий вилотлар ва шаҳарларда сулола намоёндалари эма-тобора қудратга тўлиб келатган амирлар ҳукмронли қилганлар. Масалан, Самарқанд, Шаҳрисабз, Қарш Уратеп, Хисор, Балх (1707 йилдан бошлаб) ва бошқ-лар. Бу ҳол ўз-ўзидан расмий сулола учун жойлар-назоратда тутиш имконини кескин қайтарган. Ху-лас, 1711 йили Убайдуллахон ҳам суиқасд қурбо-бўлади. Убайдуллахон тарихини ёзган ўша замон тари-чисининг тавоҳиш беришича, олий ҳукмдорнинг ўзс-лармонлик сиёсати туфайли саройдаги бир гуруҳ киш-лар давлат ишларини қўлга олиб зулм йўлига ўтадил-Убайдуллахон билиб турса ҳам индамаган. Шун-амирлар ва лашкарларнинг унга нисбатан эътибо-сусайиб, мамлакатда сиёсий суиқасд учун вазият е-либ қолган².

Хуллас, Убайдуллахон фожиясини³ нафақат у қўйган хатолар, шу билан бирга кейинги ўн йиллик-да қучайиб келаяётган маҳаллий қучлар ҳамда йи-амирлар фаолияти билан ҳам тушунтирмоқ керак. роқ нима бўлганда ҳам марказий ҳокимият ниҳо-заифлашиб борган. Бундай аҳвол амалдаги сўнги тархоний ҳукмдор Абдулғайхон (1711—1747) замон-ҳам давом этган. Яна ўша бошбошқоқлик, маҳал-қучлар ва нуфузли амирларнинг ўз манфаати йў-интилишлари, уларни бартараф этишда Абдулғайх-нинг ожизлиги... Бу жараён шу даражада чуқурла-кетганки, хатто 1736 йили Эронда ҳукмронлик бошлаган янги сулола — афшорийлар (1736—1748 мюндаси шахзода Ризоқули мамлакатга бостириб-ганда улар вақтинча қовушган бўлсалар-да, аммо ман чекиниши билан яна эски ҳолатларига қайтал-Бунинг оқибати эса маълум.

1740 йили афшорийлар сардори Нодир

¹ Ўша жойда, 145—153-бетлар; Силсилот ас-салотин, 303а—305а-в.

² Убайдуллахон, с. 217—233.

³ Ўша жойда, 266—275-бетлар; История Абдулғайхана, с. 16.

¹ Силсилот ас-салотин, 267в-варак.

² Ўша жойда, 261б—268а, 269б—271а, 281а—285а, 287а—296б-вараклар.

³ Мухимхана, с. 103—111.

⁴ Мухимхана, с. 111—184; Батафсил қаранг: Ахмедов Б. А.

История Балха, с. 117—121.

ки сиёсатдаги муносабатлар. Бу эса сафари-
нинг кўп ҳам фойдалигига туртки эди. Улар
нинг янада фаол бўлишларига туртки берган
азам сиёсий қўчларига, Эронга ёрдам сўраб борган
тархоний намояндаларига (масалан, Вали
Хаммадхондан сўнг 1646 йили Назр Муҳаммадхон
ған) ҳарбий кўмак бериш йўли билан мамлакатдаги
ёсий қарама-қаршиликни қучайтиришга интилан-
р. Дўшмилари тор келганда эса, хусусан, шимол ва
рда усмонлийлар хавфи қучайганда, дарҳол Бухорога
чи қўйиб тинчлик, дўстлик ва қўшничилик сиёсати-
и ўртага солиб, пайтдан ютишга интиланлар. Ё-
лмаса, Назр Муҳаммадхонга ҳарбий ёрдам никоби
стида катта қучни Хуросонга ташлаб, кейинчалик ун-
и 1649 йили бобурийлар қўл остида бўлган Қандаҳор-
и ағалашла фойдаланганлар¹. Қолган йилларда эса
ухоро ва Исфаҳон ўртасида муносабатлар равишда элчи-
ик алоқалари олиб борилиб, ҳар икки томон Хуросон
чун қурашда амалий ҳаракатлар фойдасиз бўлган ҳол-
арда элчилар орқали мулоқотда бўладилар.

Эронга, айтилганидек, усмонлийлар хавфи оғир
рош бўлиб турса, аштархонийлар учун, энг аввало, ички
қелишмовчиликлар, хусусан, Бухоро-Балх зиддияти,
ҳам Эрон, ҳам Ҳиндистон билан барқарор муносабатда
бўлишликни тақозо этарди. Аммо натижа улар ўйлаган-
дек чиқмади. 1736 йили Эрон тахтини ағаллаган, асли
туркманларнинг афшор қавмидан бўлмиш Нодиршоҳ
1740 йили лашкар тортиб келиб, аштархонийлар суло-
ласи тақдирини ҳал қилди. Юқорида айтилганидек,
мамлакатдаги сиёсий ҳокимиятни Нодиршоҳ ёрдамида
мангитлар қўлга оладилар. Бу ҳам етмагандек, Нодир-
шоҳ буйруғи билан Самарқанддан Амир Темур қабри
устидagi яшм (нефрит) тоши ва Бибиҳоним масжиди-
нинг икки табақали, етти хил металл қоринмасидан
тайёрланган дарвозаси Машҳадга олиб кетилади. Аммо
номаълум сабабга кўра Нодиршоҳ уларни кўрадию, яна
Самарқандга қайтаришни буюради². Кези келганда
шунинг ҳам эслатиб ўтиш лозимки, Нодиршоҳнинг Тур-
кистонга юриши вақтида, хусусан Бухоро таслим
бўлганда, унга тақдим қилинган совғалар орасида Амир
Темурга тегишли қилпич ва зирининг ичидан кўкрак ва
орқага қўйиладиган тўрт темир пора (чоройина) бор

¹ Силсилот ас-салотин, 245а—249б—варақлар; Амали Солтх, 3-жилд, 51—

Каор...
томонидан қўчирилган Курьон...
Мазкур Курьон нусхаси оддий бўлмай, ниҳоятда на-
фислик билан қўчирилган ва безатилганидан ташқари
ҳажми, яъни саҳифасининг катталиги тахминан ярил-
метра бир метрдир. Қурдлар аввалига унинг ҳар саҳи-
фасини йиртиб олишган, кейинчалик бир қисми би-
имом макбарасига берилган экан¹.

Аштархонийларнинг Ҳиндистон, хусусан, бобурий
лар билан алоқаларига келсак, умуман олганда икки то-
монлама муносабатлар барқарор бўлиб келган. Ўзар-
элчилар алмашиб турилган. 1646—1647 йиллардаги сиё-
сий бўҳрондан фойдаланиб бобурийларнинг Балх вило-
ятини забт этишларини ҳисобга олганда, Бухоро
Ҳиндистон қўпроқ ўзаро яқинликка интилиб келгана
Зеро, минтақада икки давлатнинг манфати йўл
эронлик сафавийлар тўғонақ бўлиб турадилар. Шунин-
учун ҳам улар кези келганда сафавийларни шиа маз-
бига ружу қўйганликда айблаб, бирлашиб уларга қарш
юриш режаларини бир-бирларига тақлиф ҳам қилгн².

Аммо бундай тақлифлар қогозда қолаверган³.
Аштархонийлар, хусусан, Балх ҳокими Муҳамма
Муқим султоннинг усмонлийлар ҳукмдори Сул
Аҳмад III (1703—1730) даргоҳига элчи юбориб ал
қилганини ҳам биламиз⁴. Умуман олганда аштархон
лар ва усмонлийлар ўртасидаги элчилик муносабатл
сезиларли бўлмаган. Ваҳоланки, ҳар икки томон у
умумий бўлган рақиб — сафавийларга қарши ҳарак
улар ўзаро борди-келдини жонланттиришлари мум
эди. Тўғри, 1691 йил усмонлийлар даргоҳига
Аҳмад II (1691—1695) Субхонқулихон даргоҳига
Мустафони юбориб, аштархоний ҳукмдорни Эрон
аларига қарши биргаликдаги урушга чорлаган⁴. А
бу борада амалий қадамлар қўйилмаган.

¹ 1904 йили қаминна Эронда илмий сафарда бўлганимизда, Тейх
«Салобод» музейлар мажмуасининг ҳарбий қисмида Амир Темурнинг к
ни ҳамда Машҳаддаги имом Ризо мажмуасидаги Курьон музейида
«Бойсунғур Курьони»нинг бир неча саҳифаларини кўришга м
бўлганмиз. Шунингдек «Бойсунғур Курьони»нинг бир неча саҳифаси
ти шахсий кўтезма жамғармаларидан бирида болланини ҳам биламиз.

² Батфисил қаранг: Силсилот ас-салотин, 128а—143б, 189б—192б,
бошқа варақлар; Низомуддинов И. Г. Из истории средневекового ин-
отношений. Ташкент, 1969. Зиев А. XVI—XVII асрларда Хуросон учун

³ Шарк машъати», 1992, 3—4-сонлари.

⁴ Силсилот ас-салотин, 328а—331а-варақлар.
Муқимханская история, с. 154—157.

Энди аштархонийлар ўтсак. Россия томонидан Россия ҳам тўхталиб ўтсак. Фарбий Сибирь ерлари нган Волга, Урал бўйлари, Туркистон минтақаси ийи равишда ва тарихан Туркистон минтақаси да туркий тили халқлар яшаш жойларида алоқа-лиги шубҳасиз. Шу маънода бухоролик, самарқанд-да савдо қилишга интилишлари ҳам табиий эди. к, хоразмлик, балхлик савдогарларнинг мазкур юрт-да савдо қилишга интилишлари ҳам табиий эди. вдонинг ривожидан манфатдор аштархоний ҳукм-рлар Россия давлати билан эчилик алоқалари олиб-риб, ўз савдогарларига қулай шароит яратишга ин-лганлар. Россия ҳукумати эса савдо муносабатларини савдогарлари манфатида ташкил қилишга ҳаракат-либ, туркистонлик савдогарларга Россияда эркин-вдо фаолияти юритишларини тақиқлаган эди. Шу-ингдек Россиядан Туркистонга металл ва ундан иш-анган маҳсулотларни олиб кетишга ҳам йўл берилмас-и. Бундай хатти-ҳаракатлардан мақсад аниқ: бир то-мондан, янги босиб олинган ерлардаги маҳаллий тур-ий тили аҳоли билан туркистонликларнинг илжи-орича камроқ мулоқотда бўлишини, маҳаллий аҳо-ининг Москвага қарши кайфитини қучайтирмаслик-ни таъминлаш, иккинчи томондан, ҳарбий соҳада катта ҳамият касб этган металл ва ундан тайёрланган қурооларнинг (масалан, милтик, замбарак ва Ҳ. К.) қонлиққа етиб боришининг олдини олиш.

Россия томонидан Туркистонга келиб кетган савдо-гарлар, эчилар ўз вазифаларидан ташқари ўлкани ҳар томонлама ўрганиш билан ҳам машғул бўлганлар. Бу ердаги турли-туман бойлик, айниқса, олтин ҳақидаги маълумотлар рус ҳукуматининг рашиқини келтириб, Пётр I замонида бошлаб минтақага нисбатан даст-лабки ҳарбий экспедициялар уюштира бошланган (1714, 1716, 1717, 1719, 1721 йиллари). Улардан мақсад мамлакатни пухта ўрганиш, қуруқлик ва сув йўлларини аниқлаш, ички иқтисодий-савдо имкониятларини таҳ-лил қилиш, илжи бўлса маҳаллий ҳукмдорларни Рос-сия паноҳига ўтишга кўндиритиш, эвазига ҳарбий ёрдам ваъда этиш каби тадбирларни амалга ошириш эди. Гарчи мазкур экспедициялар барбод бўлса-да, аммо улар Россиянинг Туркистонга нисбатан бошланган боқинчилик ва империпарастлик сиёсатининг ибти-доси эди¹.

Батафсеил қарант. Зиеев Ҳамид. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукм-Ташкент 1988. 52—67-бетлар.

қуриб чиқилган, маданий, маънавий шарт-шароит ва иқтисодий, маданий, маънавий ҳокимиятнинг за-конларга эга бўлинмасин, марказий ҳокимиятнинг за-ифлашиши, маҳаллийчилик, сиёсий бошбошдоқлик мамлакат ва давлатнинг бошқа барча қудратларини ке-сиб юборди! Ўйибор берган бўлсангиз, Назр Муҳам-малхон замонда бошланган сиёсий бекарорлик тахми-нан юз йил ўтиб сулола инқирози ва давлатнинг учт-бўлиниши билан тугади. Шунингдек давлат бошқаруви-тизимда шайбонийлар даврида бошланган «орқат-кайиш» жараёни қучайиб бориб, аштархонийлар замо-нида девонлар тизими деярли барбод бўлди. Буту-нида девонлар тизими мажбурлиги шароитида марказ ви-ҳокимият тизими мажбурияти шароитида марказ ви-лотларни даргоҳ — маҳаллий бўлимлари орқал-ташқари девонларнинг маҳаллий бўлимлари орқал-ҳам бошқариш имконига эга бўлиб, бу ҳол марк-этиборини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб эт-бўлса, энди эса жойлардаги бутун ҳокимият маҳалл-қучлар қўлида мужассамлашганли. Шунинг учун Ҳ-виюлларнинг бошбошдоқлик кайфити бу вақтда н-ҳоятда қучайган. Бундан давлатчилик асослари заифл-иши ҳам турган гап эди. Шундай бўлиб борди ҳам.

Аштархонийлар ҳукмронлиги йиллари кўза таш-напиган яна бир муҳим жиҳат ҳусусида тўхталиш-зим. У ҳам бўлса, давлатимизнинг халқаро ҳаётда-мавқеининг сусайиб бориши масаласи. Ўйибор бер-са, ташқи алоқалар асосан Ҳуросон доирасида, шим-даги кўчманчи халқлар билан муносабатларда чекла-қолган. Бу вақтда илм-фан, техника тараққиётида, ҳ-бий санъатда илгарилаб бораётган Европа давлатл-билан алоқалар ўрнатиш, жаҳон сиёсий, иқтисод-илмий-маданий даврасига кириш, бунинг орқас-дунё микёсида фикрлаш, сиёсат юритиш анъанаси-нинг сиёсатчилар, давлат арбобларида бўлмаган. нинг учун ажодларимиз тидравлика, машина, м-низмлар, энг замонавий ҳарбий қурооллардан беҳ-қолаверганлар. Замонанинг энг илғор ютуқлари миллий манфаат йўлида фойдаланишга масъул Ҳ-рон қучлар, сулолалар тобора ўз қобилларига ўрала-маҳаллийчилик, сулолавий манфаатлар қарама-қар-лиги асоратилан чиқа олмаганлар.

Эл ва улусда фитна чиқаришда — 4. 3.) нисбатан амриги амирларга (яъни хукмдорга — 4. 3.) нисбатан намаклик қилганнинг барчасини жазолади, ўз таъдорларини сийлади»¹. Шунингдек у шариат тартиб-инини мустаҳкамлаб, отаси амир Хайдар даврида бе-шлик қилган барча вилоятларни, аниқроғи, улардаги сиёсий қучларни пойтахт измига қайтарди.

Амир Насрул्ला Хива ва Кўконни яна Бухоро атро-да бирлаштиришга кўп уринган сиёсатчидир. Чу-нчи, у илгари кўлдан кетган Марвни пойтахтга йсундириш учун хиваликлар билан кўп курашди ва 43 йили мақсадига эришди. Аммо хиваликлар ҳам иш келмай 1855 йили яна бир бор Марвни ишғол қилдилар. Хиваликлар бу билан чекланмай Чоржўйга дам доимо таҳдид солиб турганлар. Ўз ўрнида эса амир Насрул्ला Хива хонлиги доирасидаги Хазораспга юриш бошлатиргани маълум.

Амир Насрулланинг Кўконга нисбатан тутган сиё-сати унумлироқ бўлган, дейиш мумкин. 1840—1842 йиллар давомида у катта уринишлар натижасида Хўжанд, Тошкент, Кўкон кабиларни Бухорога бўйсун-диришга эришди. Бир қараганда, мазкур воқеалар на-тижасида мамлакатнинг бирламчи бирлашуви учун қайта имкон туғилгандай бўлса-да, аммо амир Насрул-ланинг бир хатоси туфайли мўлжал рўёбга чиқмай қол-ган. Ўша замон воқеалари тўвоҳи, тарихчи Мухаммад Ҳакимхон ёзишича, амир Насрул्ला ўйламасдан Кўкон-га Иброҳим парвоначи манғитни тайинлаб ўзи Бухоро-га қайтиб кетган. Иброҳим парвоначи эса кечагина урушдан чиққан маҳаллий аҳолига нисбатан зулм ўтка-за бошлаган, айниқса олиқ-солиқлар борасида. Нати-жада икки ой ўтиб-ўтмай асли минглардан бўлмиш, қирқ беш йил давомида тоғлик ерларда, қирғизлар ора-сида яшаган Шерали вазиятдан хабар топиб, тезда лаш-кар йиғиб келади ва Бухоро ноибини алдаради. Тарчи амир Насрул्ला ҳам кўшин тортиб келиб, Кўконни яна бир бор эгаллашга ҳаракат қилган бўлса-да, бирок уд-дасидан чиқолмайдиган. Шу тариқа Бухоро ва Кўконни бирлаштириш имкони кўлдан кетади².

¹ Ўша жойда, 31-бет.

² Амир Насрул्ला замони бўйича қарант. Рисола, 30—40-бетлар. Мир Олим Бухорий, Фатҳномаин султаний. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ кўлемаси. Рақами 1838, 56а ва кейинги варақлар; Тарихи Шоҳрухий, 986—101а-варақлар; Мухаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих. Душанба, 1985, 2-жилд, 732—739-бетлар.

учун энг таҳдидли ҳолат — 4. 3.) нисбатан амриги амирларга (яъни хукмдорга — 4. 3.) нисбатан намаклик қилганнинг барчасини жазолади, ўз таъдорларини сийлади»¹. Шунингдек у шариат тартиб-инини мустаҳкамлаб, отаси амир Хайдар даврида бе-шлик қилган барча вилоятларни, аниқроғи, улардаги сиёсий қучларни пойтахт измига қайтарди.

Амир Насрул्ला Хива ва Кўконни яна Бухоро атро-да бирлаштиришга кўп уринган сиёсатчидир. Чу-нчи, у илгари кўлдан кетган Марвни пойтахтга йсундириш учун хиваликлар билан кўп курашди ва 43 йили мақсадига эришди. Аммо хиваликлар ҳам иш келмай 1855 йили яна бир бор Марвни ишғол қилдилар. Хиваликлар бу билан чекланмай Чоржўйга дам доимо таҳдид солиб турганлар. Ўз ўрнида эса амир Насрул्ला Хива хонлиги доирасидаги Хазораспга юриш бошлатиргани маълум.

Амир Насрулланинг Кўконга нисбатан тутган сиё-сати унумлироқ бўлган, дейиш мумкин. 1840—1842 йиллар давомида у катта уринишлар натижасида Хўжанд, Тошкент, Кўкон кабиларни Бухорога бўйсун-диришга эришди. Бир қараганда, мазкур воқеалар на-тижасида мамлакатнинг бирламчи бирлашуви учун қайта имкон туғилгандай бўлса-да, аммо амир Насрул-ланинг бир хатоси туфайли мўлжал рўёбга чиқмай қол-ган. Ўша замон воқеалари тўвоҳи, тарихчи Мухаммад Ҳакимхон ёзишича, амир Насрул्ला ўйламасдан Кўкон-га Иброҳим парвоначи манғитни тайинлаб ўзи Бухоро-га қайтиб кетган. Иброҳим парвоначи эса кечагина урушдан чиққан маҳаллий аҳолига нисбатан зулм ўтка-за бошлаган, айниқса олиқ-солиқлар борасида. Нати-жада икки ой ўтиб-ўтмай асли минглардан бўлмиш, қирқ беш йил давомида тоғлик ерларда, қирғизлар ора-сида яшаган Шерали вазиятдан хабар топиб, тезда лаш-кар йиғиб келади ва Бухоро ноибини алдаради. Тарчи амир Насрул्ला ҳам кўшин тортиб келиб, Кўконни яна бир бор эгаллашга ҳаракат қилган бўлса-да, бирок уд-дасидан чиқолмайдиган. Шу тариқа Бухоро ва Кўконни бирлаштириш имкони кўлдан кетади².

¹ Рисола, 35—37-бетлар.

риқа манғитлар сулоласи тарихий-сиёсий тўғрисида тўхталиб ўтсак. Энди Хива хонлиги тўғрисида тўхталандек, доимо мамла-тмиш даврлар мисолида кўрилганидек, доимо марказ бўлиб ат марказига бўйсуниб келган ё ўзи марказ бўлиб келган бирлаштириб турган (масалан, ануштегинийлар кани бирлаштириб турган XVI асрга келиб бир қатор аврида), Хоразм вилояти XVI асрга келиб ўзбошимчилик аҳаллий сиёсий қучлар ҳаракати билан ўзбошимчилик айфитига берилга бошлади. Хусусан, теурийлар аврида Самарқанд ихтиёрида бўлган Хоразм мамла-када сиёсий бошқарувга давоғлар ўзгаргандан сўнг ҳам илгариги макомда қолган. Теурийлардан дават тизгинини тортиб олган Мухаммад Шайбонийхон эди. монид ҳам Хоразм Самарқанд сиёсий доирасида эди. Аникроғи бунга Мухаммад Шайбонийхон ўша асрлар конуларига кўра 1505 йили Хоразмга ҳарбий юриш уюштириш орқасида муваффақ бўлган. Аммо 1510 йили Марв атрофида Мухаммад Шайбонийхонни енг-ган эронлик сафавийлардан Исмоил пайтдан фойдала-ниб Хоразмда ўз таъсирини ўтказиш ниятида бу ёққа лашкар билан ноибларни юборди. Аммо Шариф Суфий ва Мирзо Хизр каби маҳаллий намоёндалар уларга бўйин товласликка ўтиб, бунда даштиқипчоқ-лик сиёсий қучларга суяналдилар. Натижда, 1511 йили Хоразмда даштиқипчоқлик Элбарсхон ҳокимиятни кўлга олади¹. Элбарсхон эса аслида шайбонийлар суло-ласидандир. Янада аниқроқ айтганда, Самарқанд тах-тини теурийлардан тортиб олган Мухаммад Шайбо-нийхоннинг бешинчи аждоди Пулод (Фулуд) икки ўғилли бўлган: Иброҳим ва Арабхон (Арабшоҳ). Мухам-мад Шайбонийхон Иброҳимнинг тўртинчи аждоди бўлса, Элбарс Арабхоннинг бешинчи аждоди. Бир сўз билан айтганда улар амакивачалардир. Демак, 1505 йили Мухаммад Шайбонийхон томонидан Самарқанд-да шайбонийларнинг ҳукмронлиги устивор бўлиб кел-ган десак, 1511 йили эса мазкур вилоятда шайбоний-ларнинг бошқа бир оиласи намоёндалари ҳокимиятни кўлга оладилар. Бу ерда табиий бир савол туғилиши мумкин: аслида бир сулола экан, нима учун хоразмлик шайбонийлар алоҳидалиқка интилганлар, маркази ав-вал Самарқандда, сўнг эса Бухорода бўлган, Мухаммад

мансуб бўлишларидан қарам-қаршилик бўлиб келган. Масалан, да илгаридан қарам-қаршилик бўлиб келган. Масалан, Мухаммад Шайбонийхон ўз вақтида, ҳали Дашти қип-чоқдалигида Элбарснинг отаси Бурка султонни (Берка ўлдирганди¹. Иккинчидан, қайси оила ё сулолага те-гишли бўлишига қарамай, асрлар давомида, кўриб кел-ганимиздек, маҳаллий қучлар доимо марказдан узоқда шишга интилиб келганлар. Хоразмга келиб ҳокимият ни олган шайбонийларнинг бошқа бир тармоғи намо-ёндалари ҳам бундан мустасно эмасдилар.

Демак, 1505—1770 йиллар орасида Хоразмни асоса шайбонийлар сулоласи намоёндалари бошқарганлар. Кўриниб турганидек, уларнинг, аниқроғи Арабхон нас-лидан тарқалган шайбонийларнинг ҳукмронлик йиллар Иброҳимнинг аждодлари — Бухоро шайбонийлар ҳукмронлик фаолиятидан (1501—1601) анча узоқро-давом этган. 1770 йили эса Хоразмда амалий ҳокимият кўнғирот сулоласидан бўлиши Мухаммад Амин инд-қўлида мужассамлашди. Ва шу тариқа мазкур вилоят-да янги сулола — кўнғиротлар фаолияти бошланган.

Абулғозий Баҳоидирхон, Мунис қолдирган маъл-мотларга кўра, 1511—1770 йилларда Хоразмда ҳук-ронлик қилган шайбонийхонлар сони қирқ атроф-да эди. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бири ҳақи-батафсил тўхталмай, энг асосий воқеаларга диққ-ни қаратмоқчимиз.

Элбарсхон давридаёқ (1511 — тахминан 1516) Хи-хонлигининг сиёсий географияси шаклланган эди, сак тўғри бўлади. Зеро, бу пайтда хонлик ғарбда К-ний денгиз, шимолда Орол денгизи ҳавзаси, жану-Атрек дарёси ва Сарахс атрофларигача бўлган ҳудуд-ўз ичига олганди. Араб Мухаммадхон (1602—1621) д-ритача пойтахт Урганч ҳисобланиб, кейин эса Хит-кўчирилган. Шунга кўра замонавий тарихшуносли-хонлиқни Хива хонлиги дейиш одат тусига кирган.

Хивалиқлар мазкур фаолият майдони билан чет-ланмасдан ички Хуросон, Бухоро тасарруфидати-ларга доимо юришлар уюштириб турганлиқларини-ламиз. Ўз ўрнида Бухоро ҳам Хоразмни марк-бўйсундиришга кўп марта ҳаракат қилган. Чунон-

¹ Таворихи гузида. Нусратнома, 162—165, 270—271-бетлар. Камо-Биной, Шайбонийнома. Ўзбекистон ФА ШИ КЖ кўлёмаси. Рақами 84-варак; Шажарайи турк, 118—120-бетлар.

шайбонийлардан шайбонийлар бухоролик сулоласидан фарқида хивалик шайбонийлар Аммо Абдуллахон рига бўйсунганда мажбур бўлганлар Аммо Абдуллахон II ўлимидан сўнг ўша пайғамани Хива хонини Хожини Муҳаммадхон яна мустақил сиёсат юргизиши имконига эга бўлган. XVII асрга келиб эса Хива ва Бухоро хонликлари ўртасидаги муносабатларда бир оз ўзгариш юз берган. Яъни шу асрдан бошлаб Бухоро хонлиги бошқару-вини кўлга олган янги сулола — аштархонийлар намо-индаси Назр Муҳаммадхон замонида Хивада унинг но-мидан хулба ўқитгани ҳамда 1678 йили кейинги аштар-хонийлардан Субҳонкулхоннинг Хивага ўз ноибини Шохниёз эшикоғобошинини юборгани ҳисобга олинма-хиваликлардан Абдулғозий Баҳодирхон (1644—1664) ва Анушахон (1664—1687) даврларида Бухоро кўл остида-ти худудга муттасили ҳарбий юришлар уюштирилиб ту-рилганини биламиз. Хусусан, Абдулғозий Баҳодирхон-нинг ўзи олти марта шундай тадбирни амалга оширган бўлса, ўғли Анушахон 1684 йили ҳатто Самарқандни эгаллаб бу ерда ўз номидан хулба ўқитган. Лекин шунга қарамай Бухоро кейинчалик ҳам Хивага нисбатан олиб борган сиёсатидан воз кечмаган. Чунотчи, юқорида тилга олинган Муҳаммад Амин иноқ Хивада ҳокимият-ни кўлга олишда Бухоро маддага суянгани маълум. Бу ҳақда хоразмлик тарихчи Мунис тувоҳлиқ беради.

Шундай қилиб, 1770 йилдан бошлаб Хивада (Хо-размда) янги сулола — кўнғиротлар сиёсий фаолияти бошланган. Кўнғиротлар фаолияти ҳам, бир томондан, бухоролик мангилар сулоласи тарихининг ибтидоига ухшаб кетган. Яъни Муҳаммад Амин ва унинг ўғли Аваз (1790—1804) амалий ҳокимиятга кўлга тутган ҳолда хонлик бошлиғи сифатида сохта хонларни эълон қилганлар. Фақат 1804 йилдагина навбатдаги кўнғирот-лардан бўлган Эатуқнинг ўзи шахсан хонлик тахтига чиқиб, мамлакатни расмий томонини ҳам ҳал қилади. Лекин у узоқ ҳукмронлик қилмаган. Кейинги ҳукмдор Муҳаммад Раҳимхон (1806—1825) хонлигини ҳам сиё-сий, ҳам иқтисодий жиҳатлардан мустақамлашга уринган бўлса, унинг давомчиси Оллоқулихон (1825—1842) асосий эътиборини Хуросон ва Бухоро билан му-носабатларга қаратган. Шу ерда бир нарсани фикрни жамб қилиш ўринлидир. Хуросон учун курашнинг асосан XVIII асрдан бошлаб хиваликлар олиб борганлар. Бухоро сиёсий қучлари бу бордада нисбатан анча суст сиёсат кўргазиб кўпроқ Кўкон ва Хива хонликларида қарши

кураш олиб борган сиёсати жадалроқ бўлган. Чунотчи, Хуросонга нисбатан бошчилигида олти марта, Муҳаммад чин, Оллоқулихон бошчилигида эса ўндан ортиқ бор. Аммин II (1845—1855) даврида эса ўндан ортиқ бор. Хуросонга юриш қилинган. Аммо Бухоро ва Хуросон «ишқи»да бўлган кўнғиротлар бостириб келётган Россия хавфига бошқа хонликлар каби қандайдир бир бе-парволик билан қараганлар. Мана шу бефарқлик нати-жаси ўлароқ Муҳаммад Раҳимхон II (1865—1910) зам-нида Россиянинг 1873 йилги равишда кўнғиротлар с-ваго, Хоразм ахти ва табиий равишда кўнғиротлар с-волати бегоналарга қарамлик ҳолатига тушиб қолад-лар. Қачонлардир боболари сохта хонларни тахтга ўт-зиб, амалий ҳокимиятни кўлга тутган бўлсалар, эн-кўнғиротлардан Муҳаммад Раҳим II ва сулолани сўнгги намоянчаси Исфандиёр (1910—1918) Россия и-перияси ихтиёридаги кўнғирот хонларга айланганлар.

Кўрилаган даврда ўлкада мустақил сиёсий фаол-ят юргизган яна бир сулола ҳақида сўз юритсак. Аштархонийлар ҳукмронлиги йилларининг сўн-босқинида (Убайдуллахон, Абдулфайзхон) марказ-ҳокимият заифлашиб, вилоятлардаги бошбошдоқ-кучайиб кетгани ҳақида айтган эдик. Биз кўпроқ Кў-хонлиги деб биладиган сиёсий бирлик аслида худди оми — марказнинг (Бухоро) қучсиэганиши, жойл-даги вазиятни ўз измида тутта олганлиги натижа-юзига келганди. Тарқи 1705 йилда ҳам Фарғона, Ан-жон кабиларнинг Бухорога боғлиқлиги борасида м-баларда ишора бўлса-да, аммо бир нарса аниқки-вақтда Фарғона водийсида пойтахтдан кўра чадок- (Чустдан 40 км шарқда жойлашган жой) дин пешв-рининг мавқеи катта эди. Дин пешволарининг х-бир водий миқёсида сезиларли мавқега эга бўлишл-ни ўз пайтида теурийлар (XV аср иккинчи яр-шайбонийлар (XVI аср ўрталари), аштархонийлар (б-аср ўрталари) замонларида ҳам марказ сиёсати б-шиши оқибатида дин пешволарининг роли ошиб б-ши ҳолати билан ўхшатиш мумкин. Демак, бу қандайдир бир қонунийт бор (!). Шу билан бирга дай ҳолат қанчалик давом этишидан қатъи назар с

¹ *Хива шайбонийлари ва кўнғиротлари фаолияти ҳақида қаранг: Ша-турк, 120—188-бетлар; Фирдавс ал-икбол, 3—5-606лар; Ша-Хоразмшоҳий, 5—16-606лар.*

[illegible]

ан.
Кўригаётган даврда марказий бошқарув тўғлиги
даргоҳда мужассамлашиб, аштархонийлар даврида а
дан емирилиб бўлган дароҳ ва девонлар тизими туъ
ида сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди. Аниқроғи, маъ
низим йўқа чиққан ва ижroiа вазифалари тўғрил
тўғри саройдаги у ёки бу лавозимда ёки бирон-
йиррик арбооб фаолитида мужассамлашган. Масал
аштархоний Убайдуллахон замонида мамлакатдаги
нуфузли давлат макомига айланган кушбеги мангит
давrida, Шоҳ Мурад хукмронлик қилган йилла
хи sobға олмаганда, амрдан кейинги иккинчи шаъ
айланган. Бош вазир ўрнида қабул қилинадиган кул
ти мамлакат бошқаруви, молия, солиқ, хазина,
тахдлагн аҳвол билан бoғлиқ энг муҳим масалат
назорат қилган. Шунингдек унга барча вилоят
бўйсунган².

Муҳимлиги жиҳатидан кейинги вазифа молия

ри (девонбеки) ҳисобланиб, уни одатда куйи куш

деб атаганлар. Сабаби, кушбеги — бош вазир

¹ Ансоб ас-салотин, 22—115-бетлар; Тарихи Шоҳрухий, 137—280-бет.

² Писопа, 37-бет.

лан машғул қушбети идораси арқдан пасда
н. Шунинг учун ҳам халқ орасида бош вазир бош
шбети, молия вазири эса Куйи Қушбети дейилган.

Манегилар даврида шайбонийлар, айниқса, аштар-
Манегилар замонидида катта мавке касб этиб келган ота-
нийлар асосан Самарқанд ва Бухоро, яъни амир-
иқ хизмати асосан Самарқанд ва Бухоро, яъни амир-
икнинг марказий қисмини суғориш ишлари, сув тақ-
имоти билан боғлиқ тадбирларга бош-қош бўлган.
ар ҳолда XVIII аср охириларига оид ишончли манба-
ардан бирида шундай ёзилган¹. XIX асрга келсак, ху-
усан, тилга олинган Аҳмад Дониш асарида бу лаво-
имга оид маълумотларни топишнинг иложи бўлмади.

Шунингдек, амирликда парвоначи (олий ҳукмдор
эрлиқларини амалдорлар, умуман тегишли кишиларга
етказувчи; унга шунингдек араб миллатига мансуб
аҳоли билан шугулланиш ҳам юклатилган), додхоҳ
(жабрланувчилар арзини амирга етказиш ва жавобини
олиб беришга масъул, баъзан олий ҳукмдор руҳсати
билан ўзи ҳам давogarларнинг талабларини қондири-
ши мумкин бўлган) каби илгариги асрлардаёқ жорий
бўлган вазифалар бор эди. Аммо мазкур давлат лаво-
зимларининг мавқеи энди кўпроқ шу мансабдаги шахс
нуфузи билан ўлчанадиган бўлиб қолганди. Худди шун-
га ўхшаш ҳолатни биз иноқ вазифасида ҳам кўришимиз
мумкин. Иноқ (бош иноқ) ўз лавозимига кўра, олий
ҳукмдор буйруқларини ҳукуматдаги олий хизматчи-
ларга етказиш, демек, буйруқни амалга оширишни
ташқил қилиш ва умуман ҳали давлат мансабини эгал-
ламаган, лекин ҳокимият хизматида бўлганлар билан
шугулланган. Бундан ташқари кичик иноқ хизмати
бўлгани ҳам маълум. У жойлардан, чет эл элчилари
томонидан тақдим қилинган ҳужжатлар, номаларни
қабул қилиб олувчи илк босқич ҳисобланган. Бундан
ташқари олий ҳукмдор муҳри ҳам унда сақланган.²
Амирликдаги яна бир муҳим давлат мансабларидан
бири бу тўқсободин. Мазкур хизмат мазмунининг ўзга-
ҳукмдор — давлат байроқдори ҳисобланса-да, у олий
маросимларда ишончли шахс сифатида ҳукмдор олди-
таом тортиш каби масъулиятли тадбирларни ҳам ба-
жарган. Шу билан бирга унга бирон-бир туман ҳам

мазкур лавозимига эга бўлган. Ҳарбий ишлар бўли-
даражасига кўтарилган. Ҳарбий вазир турган. Уни кўпро-
юқори даражада эса Ҳарбий вазир турган. Уни кўпро-
лашкар тўпчибошиси деб атаганлар. Аниқроғи, лашк-
тўпчилар қисмининг кўмондони ҳамда Бухоро гарниз-
ни бошлиғи лашкар бошлиғи саналиб, амалда Ҳарб-
вазир вазифасини ўтаган. Тўпчи қисмлар бошлиғини
бундай юксак қадрланишини шундай тушунтири-
мумкин: бу вақтга келиб Ҳарбий санъат ва уруш
тўпчилар, яъни энг замонавий қурол усталарини
ўрни алоҳида бўлган.

Шунингдек бошқарувда кўжалдош (мамла-
миёсида хавфсизлик хизмати бошлиғи), бош ҳис-
(ҳарам ходимлари бошлиғи), меҳтар, кутвол (қурил-
ишларига масъул), баковулбоши, кичик уруғ (о-
ҳукмдор ва амалдорларнинг хизматидошларини назор-
қилиб турувчи ходим), эшикоғабоши, мирохур, кўт-
боши (қурул-аслаҳага масъул), қоровулбеги (ша-
йўллар посбони), удайчи (уруш пайтида Ҳарбийла-
турига қараб тақсимловчи), шифовул (элчилар қаб-
ни улоштирувчи) каби қатор лавозим ва хизматлар
бўлганки, улар ўзларининг тўғридан-тўғри вазифал-
дан ташқари амирлик сиёсий ҳаётида тутган ша-
мавқелари билан ҳам қадрланганлар. Шунга кўра
ўздан улар эгаллаб турган лавозимнинг қадр-қим-
ҳам олган. Масалан, 1842 йили Кўконни бўйсун-
гач, амир Наррулла бу ерга ноиб сифатида парво-
уновнидаги ўз кишинини тайинлагани маълум.

Жамият бошқарувида муҳим аҳамият касб этиб
ган шайхулислом, қози фаолиятларида ҳам т
ўтсак. Шайхулислом мафқуравий муносабатлард
олий даража ҳисобланиб, жамият маънавий ҳаё
жумладан, ҳукмдор хонадон ва олий ҳукмдор ту
турмушига таъсири жиҳатидан XVII—XIX аср би
яримларида ниҳоятда катта мавқега эга бўлган.
хатто қози калон (қози ал-қуззот) ҳам бўйсунган.
қозига ўз ўрнида Куйи табақа қозилари, жумладан
кар қозиси ҳам ҳисоботда бўлганлар. Ҳарбий дои
хукукий масалаларни аскар қозиси олиб борган
калоннинг ваколатига қуйидагилар кирган: умум
ишлари, ижтимоий адолат билан боғлиқ мас

¹ Мажма ал-аркам, с. 95.

² Уша жойда, 96—97-бетлар.

¹ Уша жойда, 98—99-бетлар.

[illegible]

моқчимиз.
Хива ва Кўкон хонлиқларидати бошқарув масаласи-
келсак, умуман олтанда уларнинг Бухоро амирлиги-
н кўп ҳам фарқи бўлмаган. Буни табиий деб билим-
рак. Зеро, аслида бу уч сиёсий бирлик ягона сиёсий
бирлик — давлатнинг учта бўлинишидан, бир мамла-
тнинг учта парчаланишидан таркиб топган эди. Шу-
нинг учун ҳам улар бир-бирларидан узоққа ё четта
«қочиб» кетолмасдилар. Бунинг исботини биз Мунис
елтирган маълумотларда кўришимиз мумкин: «Абул-
қозийхон ўзбекдан уч юз олтимиш кишига амал берди.
Уларнинг ўттиз иккисига ўз ёнидан ўрин берди. Андоқ-
ким, икки шайхулистом, икки қози, бир раис..., бир
мутавалий, бир нақиб, тўрт оталик, тўрт иноқ, тўрт
мироб, тўрт чигатой иноқи ва бир вазирким, ҳоло меҳ-
тар дерадар ва бир қушбеги, бу иккови ўринсиз хон

Фарқларга келсак, Хива хонлигида иноқ вазифаси хузурида оёқ устида туратилар»¹. Шайбонийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврларида катта амалий аҳамият касб этган. Натижада ишора қилингандек, Муҳаммад Амин иноқ 1770 йили ҳатто Ҳокимиятнинг қўлга киритишга ҳам эришган. Аммо XIX аср биринчи ярмида эса Хива хонлигида хондан кейинги муҳим тавозим кушбети бўлган. Мазкур ҳолат шу юз йилликнинг 60-йилларида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмагани маълум. Чунончи, 1865 йили Ҳасан Мурад кушбети вазири аъзам мақомида бўлган. Бунинг сабабини

1. Махма ат-такам, с. 97-98.

² Шакарбай Хоразмшохий, 202—238-бетлар.

нинг инкор этилиши, улардан миллий манфаат йўлида фойдалана билмаслик, ўз тор доираларида ўралашиб қолишлик, дунё миқёсида фикрлашнинг йўқлиги пировардида қимматга тушли. Сиёсий жиҳатдан тарқоқ, худудий парчаланган, ҳарбий жиҳатдан қолоқ бўлган мамлакатимиз XIX асрнинг 60—70-йилларида Россия боқчинчилари томонидан забт этилди. Шу тариқа ўзбек давлатчилиги тарихида навбатдаги, бу сафар 125 йилдан ортиқ кечган қарамлик даври бошланди.

ХУЛОСА

Ўзбек давлатчилиги тарихи мавзусини ўрганиш жараёнида қуйидаги ҳулосаларга келинди.

1. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи масаласи то асримизнинг 90-йиллари бошига қадар нафақат ўзбек тарихшунослигида, балки умуман замонавий тарих фанида алоҳида бир илмий йўналиш сифатида мавжуд бўлмаган. Бунинг бош сабаби энг аввало шўро замони тарихшунослик фанида коммунистик, салтанатпарастлик мафкурасининг ҳукмронлиги билан боғлиқ бўлиб, евроцентризмининг ҳам ўзига яраша тавсири катта эди. Шу сабабдан ҳам яқин-яқингача ўзбек давлатчилиги мавзуси инкор қилиб келинган. Ваҳоланки ўзбек давлатчилиги мавзусини тарихшуносликнинг алоҳида йўналиши сифатида қабул қилиш ва ривожлантириш учун барча илмий асослар мавжуд эди. Биз бу ерда археологик изланишлар натижасида топилган моддий ашёлар, ижтимоий-сиёсий муносабатлар тарихини акс эттирган турли тиллардаги (туркий, эроний, араб, хитой, ҳинд, армани, сурёний, лотин, рим ва ҳоказо) бирламчи ёзма манбалар, халқ оғзаки ижоди намуналарини ва, албатта, давлатчилик мавзусини ўрганишнинг назария ва услубиятини назарда тутмоқдамиз.

Хуллас, ўзбек давлатчилиги мавзусини ёритиш учун зарур ёзма манбалар кўлами ниҳоятда кенг ва мазкур катта йўналишни ҳар томонлама, чуқур ва узлуксиз тадқиқ этиш учун етарли даражададир. Ушбу манбалар ёрдамида тадқиқотчи давлатчилик тарихи бошланган илк замонлар ижтимоий-сиёсий манзарасини, воқеалар ривожини кузатиши мумкин.

2. Манбаларнинг турли тилларда, турли мамлакатлар, сиёсий манфаати ҳар хил бўлган томонлар вакиллари тарафидан ёзилгани мавзуга оид масалаларни

ўрганиб хулоса қилишда илмий ҳолисликни сақлаш имконини беради. Масалан, милоддан аввалги I-мингйилликнинг биринчи ярмини тадқиқ қилишда биз асосан «Авесто»га, шунингдек эроний, лотин манбаларига суяндик. Албатта, улар қиёсий ўрганилди.

Тадқиқ қилинаётган мавзуга оид ёзма манбалар сони ва улардаги маълумотлар кўлами даврлар оша кўпайиб ва кенгайиб боради. Айниқса, ўрта асрлар манбалари мавзунини янада чуқурроқ ва батафсилроқ ўрганиш имконини беради. Чунончи, давлат бошқаруви масалаларини, замонлар сари бошқарувдаги ўзгаришлар жараёнини таҳлил этишда тўғридан-тўғри шу мавзуга бағишланган тарихий асарларнинг (масалан, «Қобуснома», «Сиёсатнома», «Темур тузуклари», «Дастур ал-вузаро», «Мажма ал-арқом» ва бошқалар) мавжудлигини алоҳида тавкидлаш лозим.

3. Тадқиқот географияси ҳозирги Ўзбекистон давлати ҳудудларидан ташқарига чиқиб кетгани табиийдир. Чунки, биринчидан, 1924 йилда шўро ҳукумати томонидан зўравонлик йўли билан ўтказилган ушбу маъмурий чегаралар то ўша йилларгача ўзбек халқи тарихи, жумладан, давлатчилик тарихининг географик кенглигига мос келмайдиган, иккинчидан, турли мингйилликларда сиёсий, иқтисодий, савдо, маданият маркази, давлат пойтахти ролини ўйнаган Хоразм, Бухоро, Самарқандга ҳозир биз ўрта Осиё деб билаётган минтақадан ташқаридаги ҳудудлар ҳам бўйсунганлар, яъни давлат, салтанат таркибига кирганлар; учинчидан, ташқи таъжовужкорларга қарамлик йилларида ё бўлмаса, минтақадан чиқиб ўзининг мустақил сиёсий қурилмасига эга бўлган ҳолда ўзбек давлатчилиги тарихида «пассив» таъсири бўлган ҳукмрон сулолалар, сиёсий бирикмалар ҳам бўлган. Шу сабабларга кўра тадқиқот географияси Каспий денгизидан Ҳиндистонгача, Шарқий Туркистондан Эронгача бўлган катта ҳудудни қамраб олган.

4. Археологик изланишлар, ёзма гувоҳликларни таҳлил қилиш ҳамда қадимги давр давлатчилиги талабларини инобатга олиб биз ўзбек давлатчилигининг илк асоси бундан 2700 йил олдин, яъни милоддан аввалги I-мингйилликнинг VII асрида кўҳна Хоразмда бўлётган, деган хулосага келдик. Зеро, биринчидан,

айни шу даврда Хоразмда мавжуд бўлган йирик сунъий суғориш иншоотларини бунёд этиш, таъмирлаш, назорат қилиш ва ниҳоят улардан фойдаланиш учун катта куч ва сафарбарликни талаб қиладиган сиёсий тизим мавжуд бўлиши керак эди. Иккинчидан, воқеалар баъни айнан I-мингйилликнинг биринчи ярмига тўғри келадиган, ватани Хоразм ҳисобланмиш энг кўҳна манбалардан «Авесто»га кўра бу пайтда сиёсий, ҳарбий, мафкуравий бошқарув тизими нафақат алоҳида вилоят (дахью) доирасида, балки ана шундай вилоятлардан иборат бирлашма (дахьюсасти) миқёсида амалга оширилган. Бу бирлашмани тўғридан-тўғри давлат тушунрилган. Бу билан боғлаш ҳақиқатга мос тушади. Учунчидан, минтақа атрофида, чунончи, ҳозирги Эрон, Ҳиндистон ҳудудларида худди шу даврда давлатчилик асослари мавжуд бўлгани ҳолда ушбу жараён Хоразм ерини четлаб ўтиши мумкинлиги хусусида фикр қилиш ғайриилмийдир. Зеро, ёнма-ён жойлашган ва кейинги мингйилликлар тажрибасидан келиб чиқсак, бир-бировига таъсири доимо сезиларли бўлган мамлакатларда, айниқса, Турон ва Эронда давлатчилик анъаналари таъминан бир вақтда шакллангани мантиқдир. Тўртинчидан, узоқ даврлардан бўён деҳқончилик, хунарамдчилик маданияти ривожланиб келаётган, шаҳарсозлик, қалъасозлик маданияти милоддан аввалги 2-мингйилликка бориб тақалладиган, ҳозирда ҳам барҳаёт Самарқанд, Бухоро, Ҳива, Кува каби шаҳарларнинг ибтисоди милоддан аввалги VIII—IV асрларга туташ мамлакатда давлатчилик анъаналари шу қадар қадим бўлиши табиий.

5. Милод бошига қадар кечган асрларда ўзбек давлатчилиги ривожда Ер юзида илк давлатчилик ўчоқларидан бўлимиш Яқин ва Ўрта Шарқдаги маконларда (Миср, Жазира, Финикия, Фаластин, Сурия, Эрон ва бошқалар) Ҳиндистон, Ҳитой, Юнонистонда ҳам кечганидек жараён юз берган. Биз алоҳида вилоят, ички минтақа, ҳатто шаҳар доирасидаги давлатчилик муносабатларини назарда тутмоқдамиз. Шунинг учун то қушониёғлар замонида қадар Хоразм, Бақтрия, Парфия, Фарғона, Тоҳаристон давлат бирикмалари кўп ҳолларда алоҳидалик мақомида фаолият кўрсатганлар. Тўғри,

мазкур қаторда Хоразмнинг мавқеи, бошқаларга таъсири сезилиб турган. Аммо фақат кушонийлар ҳукмронлиги йилларидан бошлаб давлат ҳокимиятини бир марказдан туриб бутун минтақа ва ҳатто ундан ташқарига ҳам тарқатиш таъойили кўзга ташланади. Бошқача айтганда, милoddан бу ёғига давлатчиликда салтанатчилик сифати амалда намоён бўла бошлайди.

6. Милoddий I асрда кушонийларнинг ҳокимиятга келиши ва уларнинг намояндалари савй-ҳаракати билан минтақадаги деярли барча сиёсий бирликлар, маҳалларнинг ва ҳатто кўшни мамлакатларнинг ҳам бир сиёсий марказ атрофида бирлаштирилиши ўзбек давлатчилиги тарихида салтанатчилик босқичини очган. Кушонийлар шимолда Шош, шарқда Шарқий Туркистон, ғарбда Эрон, жанубда Шимолий Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудудни бирлаштиришга эришгандлар. Кейинчалик бу анъана эфталийлар, сомонийлар, ануш-тегинийлар, теурийлар, маълум мавнода шайбонийлар ҳукмронлиги йилларида давом этди.

Салтанатчилигининг ўзига яраша ижобий ва салбий жиҳат ва оқибатлари бўлганини таъкидлаш лозим. Мамлакатни бирлаштириш, ҳудудий яхлитликни таъминлаш, савдо-иқтисодий муносабатларни ривожлантириш, маданий алоқаларни жадаллаштириш, халқаро майдонда изчил ва фаол сиёсат юритишда салтанатчилик шубҳасиз ижобий аҳамият касб этган. Аммо турли ички ва ташқи омиллар сабаб юз берган салтанат парчаланиши оқибатида сулолалар алмашuvi, бир неча ўн, юз йилларда шаклланган анъаналарнинг ўзгариши содир бўлган. Бундай ҳолат ҳамма вақт ҳам яхшилик билан тутмаган. Масалан, теурийлар салтанатининг парчаланиши ва шайбонийларнинг ҳокимиятга келиши фикримиз далилидир.

7. Ўзбек давлатчилигининг Россия босқинига қадар тарихий босқичларини биз куйидагича белгилайлик:

А. Милoddгача бўлган давр. Мазкур босқич тарихий чегараларини аниқлаштиришда биз шунчаки янги милoddнинг бошланишини назарга олганимиз йўқ. Бу ерда асосий мезон «майда» давлат бирликларидан фарқли ўлароқ, давлат тизимининг бутун ҳудудни қамраб олиши ва мазкур ҳолатнинг қатъийлашиши бошланган ку-

шонийлар ҳукмронлиги айнан янги милodd ибтидоига тўғри келиши билан боғлиқдир.

Б. Милodd бошидан исломгача бўлган давр. Бу босқичнинг асосий чегараси юртимизга муслмончиликнинг кириб келишидир. Зеро, ислом омили ўтмиш асрларга қарши ўлароқ, жамият бошқарувининг ягона мафкурасини шакллантирди. Шунингдек атроф ўлка ва давлатлар мафкураси ҳам айнан муслмончилик асосларидан иборат бўлиб қолган эди. Нафақат бизнинг, балки кўпглаб халқлар тарихида исломнинг ўрни ва таъсирини ҳисобга олсак, давлатчилигимиз тарихида ислом хуружи даврининг чегарасини тортиш зарур, деб ҳисоблаймиз. Чунки Араб халифалиги замонида бошқарув анъаналарида унинг таркибида бўлган халқлар давлатчилигида ўзаро таъсирланиш жараёни кечган.

В. X—XIII асрлар (мўғуллар босқинига қадар). Мазкур даврни давлатчилигимиз тарихидаги ўзига хос «олтин давр» дейиш мумкин. Бошқарувнинг классик шакллариининг юзга келиши, сиёсий-иқтисодий муносабатлар, илм-фан ривожини (Илк Уйғонини даври), халқаро муносабатларда тутилган катта мавқе ва буларнинг барининг Чингизхон босқини оқибатида завоқ топиши ушбу асрларни алоҳида тарихий босқич сифатида белгилашни тақозо этади.

Г. Амир Темур ва теурийлар даври. Амир Темурнинг, умуман теурийларнинг давлатчилигимиз тарихида алоҳида ўринга эгаллиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмас керак. Айниқса давлатимизга Амир Темур раҳбарлик қилган йилларда мамлакатимиз бутун дунёнинг сиёсий, иқтисодий, илмий-маданий марказига айланди. Амир Темургача ҳам, ундан кейин ҳам давлатимиз ана шундай тараққийёт даражасига эриша олмаган.

Д. XVI—XIX асрлар (Россия босқинига қадар). Ушбу давр давлатчилик асосларининг заифлашиб, ички ва ташқи сиёсатда илгарити замонларда эришилган марраларнинг, давлат бошқарувида шаклланган анъаналарнинг нураб бориши, охир-оқибатда Россия қарамлигига тушиб қолиш билан характерлидир.

8. Бизнингча, Амир Темур давлати, Сомонийлар, Кушонийлар давлати каби атамалар нисбийдир. Давлатчилик анъаналари, асослари моҳият эътибори би-

дан бирон-бир шахста ё сулолага алоқадор бўлмайди. Давлатчилик асосини жамият, халқ ташкил қилади. Муайян бир шахс, сулола ё ҳозирги ибора билан айтганда, сиёсий куч — партия давлатни вақтинча бошқариши мумкин. Шунинг учун ҳам биз ўзбек давлатчилигининг кушонийлар, эфталийлар, теурийлар, шайбонийлар ё бўлмаса, Амир Темур, Исмоил Сомоний бошқарган даври, тартибда илмий муомалага кириши тарафдоримиз. Айнан шундай ёндашувига ўзбек давлатчилиги тарихини узлуксиз бир жараёнда ўраниш, ёритиш имконини беради. Энг муҳими, давлат ва миллат омилларини ўзаро уйғунлаштириш, давлатчиликни шакллантириш, ривожлантиришдаги миллатнинг ролини, миллий тараққиётдаги давлатнинг аҳамиятини баҳолаш мумкин бўлади. Давлат ва давлатчиликнинг ўз миллий эгаси пайдо бўлади.

9. Ўзбек давлатчилигининг 2700 йиллик тараққиёт йўли умуман кишилик жамияти тарихидаги бир ҳақиқатни яна бир бор исботлайди. У ҳам бўлса, тарихда шахснинг роли. Яккаҳужмронлик асосида қурилган давлатчилик ривожда шахснинг ўрни ниҳоятда юқорилигини биз Амир Темур, Исмоил Сомоний, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ, Абдуллаҳон ва бошқа тарихий шахслар мисолида яққол кўрдик. Бир сўз билан айтганда, булук шахслар биз таъкидлаган давлатчилик шароитида ички ва ташқи сиёсатда ҳам ўзларига қадар, ҳам ўзларидан кейинги даврларга нисбатан фавқулодда ютуқ ва марраларга эришишлари мумкин экан. Шу билан бирга худди шундай шароитда алоҳида истеъдод ва салоҳиятга эга бўлмаган сиёсатчилар фаолияти орқасида ўтган йилларда йиғилган имкониятлар қўлдан бой берилиши ҳам муқаррар экан. Бундан чиқадиган хулоса, давлат ва жамият бошқарувида алоҳида шахс истеъдоди ва салоҳиятигагина боғлиқ бўлиб қоладиган тизимдан фарqli ўлароқ жамиятнинг ўз-ўзини бошқарув ичимини яратишидир.

10. Жамиятни қонунлар асосида бошқариш борасида ўзбек халқи кўп асрлик тажриба ва анъаналарга эга эди. V—VI асрлардаёқ ижтимоий муносабатларни бошқаришда тузуқларнинг ўрни алоҳида бўлган. Ислом динидан кейинги замонларда фикшуносликнинг на-

зарий ривож ва амалий қўлланиши қонунийлик, ҳуқуқшунослик тушунчалари ўзбек жамияти учун янгилик эмаслиги, уларни эндиtgина, яъни XX аср охирига келиб ўзига кашф этмаётганини таъкидлаш жоиздир.

11. Давлат бошқарувидаги ҳокимият тақсимоги анъанаси ҳам аслида ўзбек халқи учун тарихий янгилик эмас. Бундан минг йил бурун, яъни X асрдан бошлаб то мўғуллар босқинига қадар ўзбек давлатчилигида қонун чиқарувчи идора — даргоҳ ва ижроия идораси — девонлар тизими мавжуд бўлган. Демак, ҳокимият тақсимоги жараёни ўзбек заминида ўн аср муқаддам бошланган. Чингизийлар ҳукмронлиги (1221—1370) йилларида ушбу тизим барбод бўлган бўлса-да, Амир Темур унитиклашга эришди. Аммо шайбонийлар ҳукмронлигидан бошлаб мазкур тизим ва анъана нураб, ўз мазмунини бутунлай йўқотиб борган. Бунга сабаб шайбонийларнинг аслида кўчманчи маданият вакиллари бўлганликларидир. Зеро, ҳокимият тақсимоги анъанаси ўтрок халқлар давлатчилигига хосдир. Сиёсий онглари таомила ўзга шароитда шакланган, суяниб турган қучлари ҳам кўчманчи муҳит вакиллари бўлган шайбонийлар учун теурийлар замонида шакланган бошқарув тизими бетона эди. Шунинг учун ҳам улар ҳокимиятнинг бир ерда, яъни даргоҳда марказлаштиришга зўр берганлар. Кейинги сулолалар даврида ушбу тамойил янада мустаҳкамланиб борди. Таъбир жоиз бўлса, XVI асрдан бошлаб давлат бошқаруви анъаналарида орқага қайтиш жараёни кечди.

12. Давлатчилигимиз тарихидаги салбий омиллардан бири — бу ягона давлатнинг бир неча мустақил сиёсий бўлақларга бўлиниб кетишидир. Тарчи ушбу тартиб асосан XVII асрдан бошлаб яққол тарзда амалий кўринишга эга бўлган бўлса-да (биз бу ерда Бухоро амириги, Хива, Қўқон хонликларининг юзага келишини назарда тутяпмиз), аммо унинг илдиэларини, энг аввало, бизда «давлатни миллийлик белгисига қараб ташкил этиш анъаналари»¹ шакланмаганидан, қолаверса, шайбонийлар ҳукмронлиги йилларидаги қўш ҳокимиятчилик ҳолатидан, XVI—XIX асрларда қучайиб

¹ Қаримов Исмоил. Ўзбекистон XVI аср бўсағасида..., 101-бет.

боорган уруе-аймоқчилик, маҳаллийчилик каби иллат-лардан қилириш керак, деб ўйлаймиз.

13. Ўзбек халқи тарихидаги сиёсий, иқтисодий, ил-мий, маданий ривожланишида, халқаро миқёсда катта мавқега эришишида, умуман ҳар соҳадаги ютуқларда давлатнинг аҳамияти, таъсири, ўрни бекиёс бўлиб кел-ган. Шу соҳалардаги жараёнларни шакллантирадиган, бошқарадиган ҳам давлат эди. Бўни биз жамиятимиз ҳар жиҳатдан юксалган Амир Темур давридаги ўзбек давлатчилигининг нуфузи орқали кўришимиз мумкин. Ва, аксинча, Россия босқини арафасида сиёсий тарқоқ-лик шароитида давлат асослари ниҳоятда сусайиб кет-ган эди. Ҳарбий қудратни замонавий асосда тутиш, иқтисодни мустаҳкамлаш, илм-фанни ривожлантириш, жаҳон цивилизацияси ютуқларидан миллий манфаат йўлида фойдаланишни ташкил қилмаган сиёсатчи-лар сабабли қачонлардир буюк бўлган давлат заифла-шиб, ҳатто мустамлакага айланиб қолган.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ 2700 ЙИЛЛИК ТАРИХИДА ФАОЛИЯТ КЎРСАТГАН РАСМИЙ СУЛОЛАЛАР

Милоддан аввалги I-мингйиллик

Хоразмшоҳлар (Сиёвушийлар) — VII—I асрлар.
Бактрия ҳукмдорлари — VII—VI аср ўрталари; III аср ўрталари — II асрнинг 30-йиллари.
Аршакийлар — III — милодий III асрлар.
Фарғона ҳукмдорлари — II—I асрлар.
Юечжилар (тохарлар) — II—I асрлар.

Милоддан кейинги мингйилликлар

Қушонийлар (I—IV асрлар)

Азила (Азилисес).
Кужула Кадфиз.
Вима Кадфиз.
Канишка I.
Васишка.
Хувишка.
Канишка II.
Васудева...

Эфталлийлар (IV—VI аср ўрталари)

... Ахшунавар (Ахшунван), ... Варз

Ашиналийлар (VI аср ўрталари—657)

Истеми (вафоти 576 йил).
Кора Чурин (576—609).
Таман (609—611).
Шегуйхон (611—618).
Тўнёбғуҳон (618-630).
Сибирхон (630—631).
Ирбис.
Бўлунёбғуҳон (631).

Тўнг Али Дулхон (631—634).

Тўншад-Ишбара Тўлшшад (634—639).

Элкулжшад Ирбисхон (639—640).

Баходур-Ирбисёбхон (640—641).

Ирбис Шегўйхон (641—651).

Ишбарахон (651—657).

I аср 60-йилларидан VIII аср бошларига қадар сиёсий тар-қилик, бошбошдоқлик даври.

II—IX асрлар — Араб халифалигига қарамлик даври.

монийлар (892—1005)

Исмоил (892—907).

Аҳмад (907—914).

Наср (914—943).

Нух (943—954).

Абдулмалик (954—961).

Мансур (961—976).

Нух II (976—997).

Мансур II (997—999).

Абдулмалик II (999—1000).

Исмоил б. Нух (1000—1005).

раҳонийлар (X аср — 1212/1213)

Сотуқ Бутрохон Абдулкарим (вафоти 955 йил).

Мусо ибн Сотуқ (вафоти 992 йил).

Сулаймон ибн Сотуқ (X аср).

Али ибн Мусо (вафоти 998 йил).

Аҳмад ибн Али (вафоти 1017/18 йил).

Мансур ибн Али.

Юсуф Қодирхон (вафоти 1032 йил).

Сулаймон ибн Юсуф Қодирхон (1057 йили ўлдирилган).

Мухаммад ибн Юсуф Қодирхон (1057 йили ўлдирилган).

Иброҳим ибн Мухаммад (1057/58 йили ўлдирилган).

Тўғрул Карохон Юсуф ибн Юсуф Қодирхон (1057—1073).

Наср ибн Иброҳим (1073—1079).

Хизрхон (1079-?).

Аҳмад ибн Хизрхон (1095 йили ўлдирилган).

Масъуд ибн Мухаммад (1095—1097).

Сулаймонтегин.

Маҳмудтегин.

Хорунтегин Мухаммад ибн Сулаймон (1132 йили ўлдирилган).

Иброҳим ибн Сулаймон.

Ҳасантегин ибн Али.

Маҳмуд ибн Мухаммад (вафоти 1141/42 йил).

Иброҳим ибн Мухаммад (вафоти 1156 йил).

Жалолиддин Али ибн Ҳасантегин (вафоти 1160 йилдан кейин содир бўлган).

Масъуд ибн Ҳасантегин (вафоти 1169/70 йили ёки кейинроқ).

Мухаммад ибн Масъуд (вафоти 1173/74 йил).

Иброҳим ибн Ҳусайн.

Усмон ибн Иброҳим (вафоти 1212/13 йил).

Ҳазнавийлар (962—1183)

Алштегин (962—963).

Исҳоқ (963—965).

Билтатегин (966—972/973).

Пирий (972/973—976/977).

Сабуктегин (976/977—997).

Исмоил (997).

Маҳмуд Ҳазнавий (998—1030).

Мухаммад (1030).

Масъуд (1030—1041).

Мавдуд (1041—1049).

Масъуд ибн Мавдуд (бир неча кун).

Али ибн Масъуд ибн Маҳмуд (1049).

Абдуллашад (1050—1051).

Фаррухзод ибн Масъуд (1051—1058).

Иброҳим ибн Масъуд (1058—1098/99).

Масъуд III (1098/99—1115).

Шерзод (1115—1116).

Арслоншоҳ (1116—1119).

Баҳромшоҳ (1119—1153).

Хисравшоҳ (1153—1160).

Хисравмалик (1160—1186/1187).

Салжукийлар (1040—1157)

Тўғрулбек (1040—1063).

Алп Арслон (1063—1072).

Маликшоҳ I (1072—1092).

Маҳмуд (1092—1094).

Баркёруқ (1094—1104).

Маликшоҳ II (1104—1105).

Ғиёсиддин Абу Шужо Мухаммад (1105—1118).
Санжар (1118—1157).

Уштегинийлар (1097—1231)

Ануштегин (тахминан 1077—1097).
Кутбиддин Мухаммад (1097—1128).
Аловиддин Оғсиз (1128—1156).
Абулфатх Эл Арслон (1156—1172).
Султоншоҳ Маҳмуд (1172—1193).
Аловиддин Текиш (1193—1200).
Аловиддин Мухаммад (1200—1220).
Жалолиддин Манкурни (1220—1231).
1220—1370 йиллар орасида чингизийларга қарамлик даври.

Темурийлар (1370—1858)*

1. Амир Тарағай (вафоти 1360).

Тинилари

1. Қадок хотун (вафоти 1389 ёки 1390).
2. Тегина хотун.

Иллари

1. Темур (1336—1405). Онаси — Тегина хотун.
2. Олимшайх.
3. Суйфратмиш.
4. Жўкий.

Эзлари

1. Ширинбека Оғо. Муаййад арлотта турмушта чиққан.
2. Кутлук Туркон Оғо (вафоти 1383 йил). Аввал Султон дуглотта, унинг ўлимидан сўнг амир Довуд дуглотта турмушта чиққан.

Биралари

(Амир Темур авлодларидан ташқари)

1. Севинч Кутлук Оғо. Онаси — Ширинбека. 1379 йили кутлар сулоласи шахзодаси Пир Мухаммадга турмуш-

* 1370—1506 йиллари Туркистонда, 1504 йилдан бошлаб Қобулда Хуриддин Мухаммад Бобур), 1526 йилдан 1858 йилга қалар Хиндистонда. Темурийлар шажарасини тузишда Жон Вудснинг «Темурийлар сулоласи» (John Woods. The Timurid dynasty. Parents of Inner Asia. № 14. Bloomington. 1990.), «Темурийлар сулоласи» (Тошкент, 1995) асарлари ҳамда даламчи манбалардан кенг фойдаланилди.

га чиққан. Унинг ўлимидан сўнг 1390 йили Амир Темур фарзанди Умаршайх никоҳига кирган.

2. Умар. Онаси — Ширинбека Оғо.
3. Али. Онаси — Ширинбека Оғо. Унинг Жаҳон Султонбека номи кизи бўлиб, Амир Темурнинг набираси Халил Султонга турмушта чиққан.

II. Амир Темур.

Хотинлари

1. Турмуш Оғо.
2. Ўлжой Туркон Оғо (вафоти 1366 йил) — Амир Мусалонинг кизи; амир Хусайннинг синглиси.
3. Сароймулк хоним (1337—1408) — чингизий хон Қазоннинг (вафоти 1346/47 йил) кизи. 1370 йили Амир Темурга турмушта чиққан.
4. Улус Оғо — амир Баён сулузанинг кизи. Никоҳ йили 1370.
5. Ислон Оғо — Хизр йасаурийнинг кизи. Амир Темур унга 1370 йили уйланган.
6. Дилшод Оғо (вафоти 1383 йил) — Шамсиддин дуглотнинг кизи. 1375 йили Амир Темур никоҳига кирган.

7. Туман Оғо — амир Мусонинг кизи. 1378 йили Амир Темур никоҳига кирган.
8. Тўғал хоним — мўғлистонлик хон Хизроҳоннинг кизи. Амир Темурга 1379 йили турмушта чиққан.
9. Тўғлибека — Оксўфи кўнғиротнинг кизи. Соҳибқирон унга 1388 йилнинг кузида уйланган.
10. Давлат Туркон Оғо.
11. Бурхон Оғо.
12. Султон Оғо.
13. Хонибека (Жонибека) Оғо.
14. Кундуз Оғо.
15. Чўлпон Мулк Оғо — Ҳожибекнинг кизи.
16. Бахт Султон Оғо.
17. Султон Оғо.
18. Наврўз Оғо.

Хос қанизақлари

1. Тўлун Оғо.
2. Менглибека Оғо — Ҳаёт Жонқурбоний кизи.
3. Тағой Туркон Оғо.

4. Хонмулк Тўқмоқ.
5. Катъғон.
6. Жон Бахт Оғо.
7. Нигор Оғо.
8. Рухпарвар Оғо.
9. Дилбека.
10. Дур Султон Оғо.
11. Муродбека Оғо.
12. Хушқолди Оғо.
13. Ферузабека Оғо.
14. Дилхуш Оғо.
15. Тинибек.
16. Дилшод Оғо.
17. Баротбиби Оғо.
18. Севинчмулк Оғо.
19. Орузбиби Оғо.
20. Ёлгор Султон Оғо.
21. Худойдод Оғо.
22. Бахт Нигор Оғо.
23. Нигор Оғо.
24. Маликоншоҳ Оғо.
25. Куллибиби Оғо.

Ғиллари

- II.I. Умаршайх (1354—1394). Онаси — Тулун Оғо.
- II.II. Жаҳонтир (1356—1376). Онаси — Турмуш Оғо.
- II.III. Мироншоҳ (1366—1408). Онаси — Менглибека.
- II.IV. Шоҳрух (1377—1447). Онаси — Тағой Туркон Оғо.
- II.V. Жаҳоншоҳ (туғилган йили 1367 йил). Онаси — Турмуш Оғо.
- II.VI. Иброҳим (1384—1385). Онаси — Хонмулк Тўқмоқ.
- II.VII. Исми номангу (40 кунлигида ўлган). Онаси — Султон Оғо.

излари

- II.VIII. Оғобегим (вафоти 1382 йил). Онаси — Турмуш Оғо.
- II.IX. Султон Бахт Оғо (вафоти 1429 ёки 1430 йил). Онаси — Ўлжой Туркон Оғо.
- II.X. Саодат Султон. Онаси — Ўлжой Туркон Оғо.
- II.XI. Саодат Султон. Онаси — Дилшод Оғо.
- II.XII. Исми номангу. Онаси — Дилшод Оғо.

- II.XIII. Бекажон (1 ёшлигида вафот этган). Онаси — Менглибека.
- II.XIV. Куллуқ Султон Оғо. Онаси — Тағой Туркон Оғо.
- II.XV. Исми номангу. Онаси — Катъғон.

II.I. Умаршайх.

хотинлари

1. Маликат Оғо — Хизр Ўғлоннинг қизи.
2. Куллуқ Туркон Оғо.
3. Султон Оғо.
4. Бекмулк Оғо — Хожа Юсуф ибн Ўлжойту апардининг қизи.
5. Бахт Султон — Йасагур жалойирнинг қизи.
6. Туғлуқ Султон.
7. Меҳруш.
8. Текиш хотун.
9. Севинч Куллуқ Оғо.

ўғиллари

1. Пир Муҳаммад (1379—1410). Онаси — Маликат Оғо.
2. Рустам (1381 — 1424). Онаси — Куллуқ Туркон Оғо.
3. Искандар (1384—1415). Онаси — Маликат Оғо.
4. Аҳмад (1385—1425). Онаси — Маликат Оғо.
5. Сайди Аҳмад (1391—1429). Онаси — Туғлуқ Султон жалойир.
6. Бойқаро (1393—1423). Онаси — Маликат Оғо. Аммо тарбияни Амир Темур хотинларидан Султон Бахт Оғо берган.
7. Исфандиёр. Онаси — Маликат Оғо.
8. Муҳаммад. Онаси — Бекмулк Оғо.
9. Бистом. Онаси — Бахт Султон. Тарбияни Дур Султон Оғо берган.
10. Али. Онаси — Меҳруш. Сароймулк хоним кўлида тарбия топган.
11. Умар. Онаси — Меҳруш. Куллуқ Туркон Оғо тарбиясини олган.
12. Достон. Онаси — Текиш хотун.

қизлари

1. Насаб Султон. Онаси — Султон Оғо.
2. Бобобека. Онаси — Бекмулк Оғо. Сароймулк хоним кўлида тарбияланган.

3. Зубайда Султон. Онаси — Бахт Султон. Ёлпоршохта турмушта чиққан.
4. Саодат Султон. Онаси — Меҳруш. Султон Маҳмудхонта, яъни Амир Темур давридаги сохта хонлардан бирига турмушта чиққан.
5. Жаҳон Султон. Онаси — Кутлук Туркон. Ҳамза ибн Тағой барлосга турмушта чиққан.

Умаршайхнинг ўғилларидан таркаган авлод

II.1.1. Пир Мухаммад.

хотинлари

1. Нитор Оро — Фиёсиддин тархоннинг кизи. Никох йили 1392.
2. Одил Султон Оро. Эрининг ўлимидан кейин Бойқарога, яъни Пир Мухаммаднинг укасига турмушта чиққан.
3. Ширин Малик.

ўғиллари

1. Дарвиш Мухаммад. Онаси — Нитор Оро.
2. Умаршайх (1398—1429). Онаси — Нитор Оро. Бувиси Маликат Оро кўлида тарбияланган.
3. Илонтир. Онаси — Нитор Оро.
4. Солих (1406—1452). Онаси — Нитор Оро.
5. Абу Исҳоқ. Онаси — Нитор Оро.
6. Жон Қобул. Онаси — Одил Султон Оро. Бувиси Бекмулк Оро тарбиясини олган.
7. Бузанжир (вафоти 1422 йил).

қизлари

1. Марйам Султон.

II.1.1. 2. Умаршайх.

хотинлари

1. Султон Бахт — Халил Кепакхоний кизи.
2. Кичик Султон.

ўғиллари

1. Мухаммад. Онаси — Султон Бахт Оро.

қизлари

1. Зайнаб. Онаси — Кичик Султон.

II.1.1.2.1. Мухаммад.

қизлари

1. Бекажон Оро. Умаршайхнинг Рустам ўғлидан набираси Султон Жалолиддинга турмушта чиққан.

II.1.1.4. Солих.

хотинлари

1. Шоҳ Султонбека — Жаҳонтир ўғли Пир Мухаммад кизи.

ўғиллари

1. Абулайс. Онаси — Шоҳ Султонбека.
2. Султон Халил. Онаси — Шоҳ Султонбека.
3. Пир Мухаммад.
4. Умаршайх.

қизлари

1. Рукйя Султон. Онаси — Шоҳ Султонбека.
2. Фотима Султон. Онаси — Шоҳ Султонбека.
3. Шарифа Султон. Онаси — Шоҳ Султонбека.

II.1.2. Рустам.

хотинлари

1. Маҳдум Султон. Кейинчалик Сайди Аҳмадга турмушта чиққан.
2. Саодат Султон — Фиёсиддин тархоннинг кизи. Никох йили 1392.
3. Дилшод қипчоқ.
4. Исан мўғул.
5. Бахт Султон.

ўғиллари

1. Пир Мухаммад. Онаси — Маҳдум Султон.
2. Султон Жалолиддин. Онаси — Маҳдум Султон.
3. Усмон (1400—1424). Онаси — Дилшод қипчоқ.
4. Олимшайх. Онаси — Саодат Султон.
5. Султон (1404—1423). Онаси — Саодат Султон.
6. Жабфар. Онаси — Дилшод қипчоқ.
7. Мухаммад Қочули. Онаси — Исан мўғул.
8. Суйурғатмиш. Онаси — Исан мўғул.
9. Мухаммад Султон. Онаси — Бахт Султон.

II.1.2.1. Пир Мухаммад.

котинлари

1. Хушидбека — Жаҳонгирнинг Пир Мухаммад ўғлидан туғилган Санжарнинг кизи.

ўғиллари

1. Исфандиёр (3 ёшида вафот қилган). Онаси — Хушидбека.
2. Малик Қосим (2 ёшида вафот қилган). Онаси — Хушидбека.
3. Санжар (22 ёшида Султон Абу Савид томонидан ўлдирилган). Онаси — Хушидбека.

қизлари

1. Марйам Султон (1 ёшида вафот қилган). Онаси — Хушидбека.
2. Махлум Султон (2 ёшида вафот қилган). Онаси — Хушидбека.
3. Махлум Султон (1 ёшида вафот қилган). Онаси — Хушидбека.
4. Бекабегим. Онаси — Хушидбека.
5. Шоҳ Султон кўкалдош. Жаҳонгирнинг Пир Мухаммад ўғлидан туғилган набираси Санжарнинг ўғли Абулхайрга турмушта чиққан.

II.1.2.2. Султон Жаҳонгирнинг.

котинлари

1. Бекажон Оғо — Умаршайхнинг Пир Мухаммад ўғлидан туғилган набираси Умаршайхнинг Мухаммад номли ўғлининг кизи.

ўғиллари

1. Рустам. Онаси — Бекажон Оғо.
2. Жаъфар.
3. Умаршайх.
4. Бойқаро.

қизлари

1. Ёлғорбегим.

II.1.2.2.1. Рустам.

котинлари

1. Ёлғорбегим — Шоҳрухнинг Сўйратмишдан туғилган набираси Султон Масъуд кизи.

ўғиллари

1. Султон Али. Онаси — Ёлғорбегим.
2. Султон Масъуд.

қизлари

1. Исми номаяғум.
 2. Исми номаяғум.
- II.1.2.2.1.1. Султон Али.

ўғиллари

1. Мирзажон.

II.1.2.2.1.2. Султон Масъуд.

котинлари

1. Бегим Султон — Умаршайхнинг Бойқаро ўғлидан набираси Мансурнинг ўғли Султон Хусайн кизи.

II.1.2.2.2. Жаъфар.

ўғиллари

1. Фаррухзод.
2. Махмуд Султон.
3. Санжар.
4. Санжар.
5. Аҳмад.
6. Турди Мухаммад.

қизлари

1. Хушидбека.
2. Махлум Султон.
3. Оғобека.

II.1.2.2.2.6. Турди Мухаммад.

ўғиллари

1. Али.

қизлари

- Бекачи.

II.1.2.3. Усмон.

котинлари

1. Ойшабека.

ўғиллари

1. Султон Али. Онаси — Ойшабека.
2. Султон Мухаммад (Мирзо Або). Онаси — Ойшабека.

қизлари

1. Фотима Султон. Онаси — Ойшабека.

II.1.2.3.2. Султон Мухаммад.

хотинлари

1. Дур Султон — Алика кўкалдош қизи.

ўғиллари

1. Саъд Ваққос (15 ёшида вафот қилган). Онаси — Дур Султон.
2. Усмон.

қизлари

1. Фотима Султон (25 ёшида вафот қилган). Онаси — Дур Султон.
2. Ойшабека. Онаси — Дур Султон.

II.1.2.5. Султон Али

хотинлари

1. Ҳожимулк хотун.

ўғиллари

1. Султон Ҳусайн.

II.1.2.5.1. Султон Ҳусайн.

ўғиллари

1. Ёлдор.
2. Музаффар.

II.1.2.5.1.2. Музаффар.

қизлари

1. Рукйя. Мироншоҳнинг Суйурғатмишдан туғилган набираси Баҳор ўғли Жаҳонгирга турмушга чиққан.

II.1.3. Искандар.

хотинлари

1. Бека Султон. Никоҳ санаси 1397 йил.
2. Жон Малик — амир Чўлпон қавчинининг қизи.
3. Шероз Малик мўғул.

ўғиллари

1. Пир Али. Онаси — Жон Малик.
2. Султон Али. Онаси — Жон Малик.
3. Махди. Онаси — Шероз Малик.

қизлари

1. Шаҳзода. Онаси — Бека Султон.

II.1.4. Аҳмад.

хотинлари

1. Тожмулк — амир ҳожи Сайфилдин нуқуз қизи.
2. Хуршид Оғо — амир Шаҳобиддин қизи.
3. Давлаткелмиш Оғо.
4. Фотима.

ўғиллари

1. Мухаммад Али. Онаси — Тожмулк.
2. Султон Маҳмуд. Онаси — Хуршид Оғо.
3. Санжар (вафоти 1459 йил). Онаси — Тожмулк.
4. Султон Иброҳим. Онаси — Хуршид Оғо.
5. Султон Бойазид. Онаси — Хуршид Оғо.
6. Султон Мухаммад. Онаси — Хуршид Оғо.
7. Султон Мухаммад. Онаси — Давлаткелмиш Оғо.
8. Султон Мухаммад. Онаси — Фотима.

қизлари

1. Ойша Султон. Онаси — Тожмулк.
2. Халича Султон. Онаси — Тожмулк.
3. Марйам Султон. Онаси — Тожмулк. Амакиси Бойқаронинг ўғли Мухаммадга турмушга чиққан.
4. Осий Султон. Онаси — Хуршид Оғо.
5. Зубайда Султон. Онаси — Хуршид Оғо. Амакиси Бойқаронинг ўғли Мансурга турмушга чиққан.

II.1.4.3. Санжар.

хотинлари

1. Саодат Султон — Умаршайх ўғли Бойқаро қизи.
2. Бахт Султон.

ўғиллари

1. Исми номаълум.

қизлари

1. Хон Султон (Бека Султон). Онаси — Бахт Султон. Умаршайхнинг Бойқаро ўғлидан набираси Мансурнинг ўғли Султон Ҳусайнга турмушга чиққан.

II.1.4.6. Султон Мухаммад.

хотинлари

1. Саодат Султон — амир Арғуншоҳ қизи.
2. Давлат Султон Оғо — амир Арғуншоҳ набираси.

ўғиллари

1. Исфандиёр. Онаси — Саодат Султон.
2. Аҳмад. Онаси — Саодат Султон.
3. Ориф. Онаси — Саодат Султон.

қизлари

1. Бадиулжамол. Онаси — Саодат Султон.
2. Байрам Султон. Онаси — Саодат Султон.
3. Хуршидбека. Онаси — Саодат Султон. Аввал Умаршайхнинг ўғли Бойқаронинг набираси Мухаммад Музаффарга, сўнг эса унинг биродари Мухаммад Бадиға турмушта чиққан.
4. Марйам Султон.

II.1.4.6.1. Исфандиёр.

қизлари

1. Марйам Султон — саййид Барака авлодидан бўлмиш саййид Халилға турмушта чиққан. Саййид Мухаммад, Хонзодабека, Шаҳзодабека каби фарзандлари бўлган.

II.1.5. Сайди Аҳмад.

хотинлари

1. Махдум Султон.

II.1.6. Бойқаро.

хотинлари

1. Бека Султон.
2. Кутлук Туркон Оғо — Искандар ўғли Алмининг қизи.
3. Одил Султон Оғо.
4. Офок Оғо.
5. Меҳрнуш Оғо.
6. Меҳрнигор Оғо.
7. Лавбека.
8. Ҳамаза тархон қизи.

ўғиллари

1. Мансур (1413—1445). Онаси — Кутлук Туркон Оғо.
2. Музаффар (1409—1429). Онаси — Кутлук Туркон Оғо.
3. Музаффар. Онаси — Одил Султон Оғо.
4. Мухаммад. Онаси — Офок Оғо.
5. Темурбек. Онаси — Меҳрнуш Оғо.
6. Аҳмадқаро. Онаси — Меҳрнигор Оғо.

қизлари

1. Саодат Султон. Онаси — Бека Султон.
2. Саодат Султон. Онаси — Лавбека.
3. Хон Султонбека. Онаси — Ҳамаза тархон қизи. Мироншайхнинг ўғли Мухаммад Темурга турмушта чиққан.
4. Марйам Султонбека. Онаси — Одил Султон Оғо. Жаҳонпирнинг Пир Мухаммаддан туғилган набираси Жаҳонпирга турмушта чиққан.

5. Бека. Онаси — Офок Оғо.

6. Фотима Султон. Онаси — Бека Султон.

II.1.6.1. Мансур.

хотинлари

1. Зубайда Султон — Умаршайх ўғли Аҳмаднинг қизи.
2. Ферузабегим — Мироншайхнинг Кутлук Султон номи қизининг қизи.

ўғиллари

1. Дарвиш Мухаммад. Онаси — Зубайда Султон.
2. Мухаммад Бади. Онаси — Зубайда Султон.
3. Мухаммад Музаффар. Онаси — Зубайда Султон.
4. Бойқаро (1430—1478). Онаси — Ферузабегим.
5. Султон Ҳусайн (1438—1506). Онаси — Ферузабегим.

қизлари

1. Шаҳбону. Онаси — Зубайда Султон.
2. Меҳрнигор. Онаси — Зубайдабону.
3. Окобека. Онаси — Ферузабегим. Мироншайхнинг Сайди Аҳмад ўғлидан набираси Султон Аҳмад (Махмуд)га турмушта чиққан.
4. Бадржамол. Онаси — Ферузабегим. Аввал Пир Буюк султонга, ундан сўнг эса Аҳмадхон Ҳожитархонийга турмушта чиққан. Султон Маҳмудхон, Баҳодир Султон каби ўғиллари, Хонзода хоним номи қизи бўлган.
5. Ўрун Султон хоним. Онаси — Ферузабегим.

II.1.6.1.2. Мухаммад Бади.

хотинлари

1. Хуршидбека — Умаршайхнинг Аҳмаддан набираси Султон Мухаммаднинг қизи. Икки ўғил туғиб берган. Аммо номлари номалум.

II.1.6.1.3. Мухаммад Музаффар.

хотинлари

1. Хуршидбека — Умаршайхнинг Аҳмаддан набираси Султон Мухаммаднинг қизи.

қизлари

1. Зайнаб Султон. Онаси — Хуршидбека.

II.1.6.1.4. Бойқаро.

хотинлари

1. Саодат Султон — Умаршайх ўғли Бойқаронинг ўғли Мухаммаднинг қизи.
2. Саодат Султон.

1. Султон Муҳаммад (1451—1483). Онаси — Саодат Султон.
2. Султон Увайс (1454—1491). Онаси — Саодат Султон.
3. Султон Искандар (1460—1503). Онаси — Саодат Султон.

1. Маликат. Онаси — Саодат Султон.
2. Султон хоним. Онаси — Саодат Султон.
3. Ойшабека. Онаси — Саодат Султон-2.
4. Исми номбўлм. Онаси — Саодат Султон-2.

II.1.6.1.4.2. Султон Увайс.

1. Зайнаб Султон — Султон Хусайн Бойқаро кизи.
2. Турди Султон.

1. Фаррух Наход. Онаси — Зайнаб Султон.
2. Муҳаммад Мансур. Онаси — Зайнаб Султон.
3. Султон Муҳаммад (1472—1501). Онаси — Зайнаб Султон.

1. Рукйя Султон. Онаси — Зайнаб Султон.
2. Зубайда Султон. Онаси — Зайнаб Султон.
3. Кутлук Султон. Онаси — Зайнаб Султон.
4. Оғабeka. Онаси — Турди Султон.
5. Бекабека. Мироншоҳнинг Суйурғатмишдан набираси Бахорнинг ўғли Саъд Ваққосга турмушга чиққан.

II.1.6.1.4.3. Султон Искандар.

1. Султон Наход — Султон Хусайн Бойқаро кизи.

1. Муҳаммад. Онаси — Султон Наход.

1. Бека. Онаси — Султон Наход.
2. Бека. Онаси — Султон Наход.
3. Оғо Тағойшоҳ. Онаси — Султон Наход.
4. Султон Ҳажар. Онаси — Султон Наход.

II.1.6.1.5. Султон Хусайн Бойқаро.

1. Бека Султонбегим — Умаршайхнинг Аҳмад ўғлидан набираси Санжарнинг кизи.

2. Шахробунбека — Султон Абу Саъид кизи.
3. Пойанда Султонбегим — Султон Абу Саъид кизи.
4. Оғоқбегим — амир Хусайн кизи.

5. Тулакбегим — Хусайн Сўфий кизи, Юсуф Сўфий жондор синглиси.

6. Халичабегим — амир Муҳаммад Сарик кизи.

7. Зайнаб Султон — амир Хусайн кизи.

8. Латифа Султон — амир Султон Хусайн Чоршанба кизи.

9. Менглибийи Оғоча ўзбек.

10. Бобо Оғоча — ҳожа Муҳаммад Ота кизи.

11. Бека Султон.

12. Зубайда Султон — Ҳасан кизи.

1. Бадиуззамон (1458—1517). Онаси — Бека Султон бегим.
2. Афросиёб. Онаси — Бека Султонбегим.

3. Ҳайдар Муҳаммад (1477—1502). Онаси — Пойанда Султонбегим.

4. Шоҳ Фарид (1470—1496). Онаси — Халичабегим.

5. Музаффар Хусайн (1473—1509). Онаси — Халичабегим.

6. Султон Жаҳонгир. Онаси — Халичабегим.

7. Жаҳонгир Хусайн. Онаси — Халичабегим.

8. Абулмуҳсин Ҳасан (1472—1507). Онаси — Латифа Султон.

9. Муҳаммад Муҳсин (1476—1507). Онаси — Латифа Султон.

10. Марсум Али. Онаси — Зайнаб Султон.

11. Абу Туроб (1472—1498). Онаси — Менглибийи.

12. Муҳаммад Хусайн (1476—1503). Онаси — Менглибийи.

13. Фаридун Хусайн (1478—1509). Онаси — Менглибийи.

14. Муҳаммад Марсум (1476—1501). Онаси — Бобо Оғоча.

15. Фаррух Хусайн (1480—1509). Онаси — Бобо Оғоча.

16. Иброҳим Хусайн (1478—1505). Онаси — Бобо Оғоча.

17. Ибн Хусайн (1480—1513). Онаси — Бобо Оғоча.

18. Муҳаммад Қосим (1482—1507). Онаси — Бобо Оғоча.

19. Муҳаммад Сухроб.

20. Муҳаммад Жаҳонгир.

21. Муҳаммад Бади.

1. Улғубегим. Онаси — Пойанда Султонбегим.
2. Окбегим (вафоти 1504 йилдан олдин юз берган). Онаси — Пойанда Султонбегим. Мухаммад Қосим арлотта турмушта чиққан.
3. Кичикбегим. Онаси — Пойанда Султонбегим. Саййид Ота сулоласидан мулла Хожага турмушта чиққан.
4. Бекабегим. Онаси — Пойанда Султонбегим. Султон Абу Савиднинг Робийа Султонбегим қизининг ўғли Бобурга теккан.
5. Опабегим. Онаси — Пойанда Султонбегим. Султон Абу Савиднинг Робийа Султонбегим қизининг ўғли Муролга теккан.
6. Зайнаб Султоним. Онаси — Тулакбегим. Умаршайхнинг набираси Мансур ўғли Бойқаронинг ўғли Султон Увайста, унинг ўлимидан сўнг Мироншоҳ набираси Мухаммад Боқирнинг ўғли Абдулбоқийга турмушта чиққан.
7. Хоним. Онаси — Хадичабегим.
8. Салимабека. Онаси — Латифа Султон.
9. Марйам Султонбека. Онаси — Менглибийи. Саййид Абдуллоҳ Мирзага турмушта чиққан.
10. Фатима Султонбека. Онаси—Менглибека. Мироншоҳнинг Фаррухзода номили набираси ўғли Ёлгор Фаррубека турмушта чиққан.
11. Хуршид Бахт. Онаси — Бобо Оғоча.
12. Салима Султонбегим. Онаси — Бобо Оғоча.
13. Саодат Бахтбегим. Онаси — Бобо Оғоча. Султон Абу Савид набираси Султон Масъудга турмушта чиққан.
14. Султон Назод. Онаси — Бобо Оғоча.
15. Мунаввар Султон. Онаси — Бобо Оғоча.
16. Бегим Султон. Умаршайх набираси Султон Жалолдиннинг набираси Султон Масъудга турмушта чиққан.
17. Ойша Султон. Онаси — Бека Султон. Аввал Қосим Султонга, сўнг Бўрон султонга турмушта чиққан.

II.1.6.1.5.1. Баллуззамон.

инглари

1. Ўрин Султон хоним — Султон Абу Савид қизи.

иллари

1. Мухаммад Мўмин (1486—1497). Онаси — Ўрин Султон хоним.
2. Мухаммад Замон (1496—1539).

қизлари

1. Чучукбегим.

II. 1.6.1.5.3. Ҳайдар Мухаммад.

хотинлари

1. Бекабегим — Султон Абу Савид ўғли Султон Маҳмуд қизи.

II.1.6.1.5.11. Абу Туроб.

ўғиллари

1. Сухроб (1490—1509).

II.1.6.1.5.14. Мухаммад Маръум.

хотинлари

1. Бекабегим — Султон Абу Савид ўғли Улғубек қизи.
- II.1.7. Исфандиёр
II.1.8. Мухаммад
II.1.9. Бистом
II.1.10. Али
II.1.11. Умар
II.1.12. Достон

II. II. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Севинчбека — Оқ Сўфи кўнгирот қизи. Никоҳ йили 1374.
2. Руқийа Хоника — амир Кайхисрав апардийнинг қизи.
3. Бахтмулк Оғо — Илёсхожа йасавурийнинг қизи.

ўғиллари

1. Мухаммад Султон (1376—1403). Онаси — Севинчбека. Тарбияни Кутлук Туркон Оғо берган.
2. Пир Мухаммад (1376—1407). Онаси — Бахтмулк Оғо.

қизлари

1. Ёлгор Султон. Онаси — Севинчбека.
2. Жаҳон Султон. Онаси — Руқийа Хоника.
3. Фотима Султон. Онаси — Бахтмулк Оғо.
4. Пойанда Султон. Онаси — Бахтмулк Оғо.

Жаҳонгир ўғилларидан тарқатган авлод

II. II.1. Мухаммад Султон.

хотинлари

1. Хоника — Мухаммад ўлгоннинг қизи.
2. Тоглибийи — Мусака нукузнинг қизи.

3. Хон Султон — Алибек Жоникурбонийнинг кизи.
4. Нигор Оғо.
5. Давлат Султон.
6. Жонибека.
7. Давлечечак.

Ўғиллари

1. Яхё (1400—1408). Онаси — Хоника. Сароймулк хоним тарбиялаган.
2. Саъд Ваққос (1399—1418). Онаси — Тоглибиби. Тарбиячиси — Туман Оғо.
3. Муҳаммад Жаҳонгир (1396—1433). Онаси — Нигор Оғо. Дур Султон Оғо кўлида тарбия топган.
4. Исмоил. Онаси — Давлечечак.
5. Нух. Онаси — Хон Султон.

Кизлари

1. Оғобегим (вафоти 1419 йил). Онаси — Хоника. 1404 йили Мирзо Улуғбекка унаштирилган.
2. Азиз Султон. Онаси — Нигор Оғо.
3. Ойшабегим. Онаси — Нигор Оғо. Аввал Юсуф ибн Сулаймоншоҳ дуелатга, ундан кейин эса Мироншоҳ ўғли Сайди Аҳмадга турмушта чиққан.
4. Шодмулк. Онаси — Давлат Султон.
5. Фотима Султон. Онаси — Давлат Султон.
6. Севиндик Султон. Онаси — Жонибека.

II. II. I. I. Яхё.

Ўғиллари

1. Пойанда Султон Оғо — Шоҳрух Мирзонинг кенжа кизи.

II. II. I. 2. Саъд Ваққос.

Ўғиллари

1. Ражаб Султон — Мироншоҳ Мирзонинг кизи. Эрининг ўлимидан сўнг Жаҳонгирнинг Пир Муҳаммаддан бўлган набираси Санжар Мирзога турмушта чиққан.

Кизлари

1. Осиёбека. Онаси — Ражаб Султон.

II. II. I. 3. Муҳаммад Жаҳонгир.

Ўғиллари

1. Марйам Султон Оғо (вафоти 1441 йили) — Шоҳрух Мирзонинг кизи. Никоҳ йили 1413.

Ўғиллари

1. Муҳаммад Султон (1416—1438). Онаси — Марйам Султон.
2. Муҳаммад Халил Султон (1426—1459). Онаси — Марйам Султон.

Кизлари

1. Шукрбиби Оғо. Онаси — Марйам Султон.

II. II. I. 3. I. Муҳаммад Султон.

Хотинлари

1. Руқия Султонбегим — Шоҳрух Мирзо ўғли Суйур-фатмининг кизи. Никоҳ йили 1433 ёки 1434.
2. Ойша хотун.

Ўғиллари

1. Муҳаммад. Онаси — Ойша хотун.

Кизлари

2. Халичабегим. Онаси — Руқия Султонбегим.

II. II. I. 3. 2. Муҳаммад Халил Султон.

Хотинлари

1. Соҳиб Султон — Шоҳрух Мирзонинг ўғли Бойсунгур кизи.

Ўғиллари

1. Муҳаммад Умар. Онаси — Соҳиб Султон.

Кизлари

1. Марйам Султон. Онаси — Соҳиб Султон.
2. Шукрбека. Онаси — Соҳиб Султон.
3. Ойшабека. Онаси — Соҳиб Султон.

II. II. 2. Пир Муҳаммад.

Хотинлари

1. Ўрдумулк — амир Хожи барлос кизи.
2. Сабур Султон — музаффарий Шоҳ Шужоннинг набираси. Никоҳ йили 1384.
3. Соҳибжамол.
4. Бибихон.
5. Фотима Султон.
6. Бекамулк Оғо.
7. Тўғлуқ Султон жалойир.

Ўғиллари

1. Кайду (1697—1418). Онаси — Сабур Султон.
2. Холид (1399—1427). Онаси — Сабур Султон.
3. Саъд Ваққос (1400—1418). Онаси — Ўрдумулк.

4. Қайсар (1401—1418). Онаси — Сабур Султон.
5. Жаҳонтир (1402—1433).
6. Бузанжир (1402—1423). Онаси — Сабур Султон.
7. Санжар (1403—1429). Онаси — Сабур Султон.
8. Довул.
9. Маҳди.

излари

1. Маҳдум Султон. Онаси — Ўрдумулк. Аввал Рустам Мирзога, сўнг эса Сайди Аҳмад Мирзога (иккови ҳам Умаршайхнинг ўғли) турмушга чиққан.
2. Соҳибжамол.
3. Бибиҳон.
4. Фотима Султон.
5. Шоҳ Султонбека.

II. II. 2. 5. Жаҳонтир.

отинлари

1. Кичкинаҳоним.
2. Марйам Султонбека — Умаршайх ўғли Бойқаро қизи.

ғиллари

1. Муҳаммад. Онаси — Кичкинаҳоним.

II. II. 2. 6. Бузанжир.

ғиллари

1. Пир Муҳаммад.

излари

1. Исми номаялум.

II. II. 2. 7. Санжар.

отинлари

1. Ражаб Султон — Мироншоҳнинг қизи.

ғиллари

1. Абу Савид.
2. Абу Исҳок.
3. Абулхайр.

излари

1. Руқиййабека. Онаси — Ражаб Султон.
2. Хуршидбека. Онаси — Ражаб Султон.

II. II. 2. 7. 2. Абу Исҳок.

отинлари

1. Ҳожи Султон.
2. Шаҳрбону кўкалдош — Мироншоҳнинг набираси Муҳаммад Боқир қизи.

ўғиллари

1. Жаҳонтир. Онаси — Ҳожи Султон.
2. Пир Муҳаммад. Онаси — Шаҳрбону.

қизлари

1. Султон Бадрулмулк. Онаси — Шаҳрбону.
2. Исми номаялум. Онаси — Ҳожи Султон.

II. II. 2. 7. 3. Абулхайр.

хотинлари

1. Шоҳ Султон кўкалдош — Умаршайхнинг Рустам Мирзо ўғлидан туғилган Пир Муҳаммаднинг қизи.

ўғиллари

1. Иброҳим. Онаси — Шоҳ Султон кўкалдош.
2. Абу Солиҳ. Онаси — Шоҳ Султон кўкалдош.
3. Малик Қосим. Онаси — Шоҳ Султон кўкалдош.

II. II. 2. 7. 3. 1. Иброҳим.

ўғиллари

1. Муҳаммад Темур.

қизлари

1. Кутлуг Султон.

II. II. 2. 7. 3. 2. Абу Солиҳ.

ўғиллари

1. Али Акбар.

қизлари

1. Шоҳбону.

II. II. 2. 7. 3. 3. Малик Қосим.

ўғиллари

1. Санжар.

II. II. 2. 7. 3. 3. 1. Санжар.

ўғиллари

1. Нурицдин.

қизлари

1. Фахржаҳон.

II. 3. Мироншоҳ.

хотинлари

1. Давлатқоли — Пойанда Султон қизи.
2. Севинчбека (Хонзода).
3. Ўрин Султон Хоника — Сўйурғатмишхон қизи.
4. Мурод.
5. Руҳпарвар.
6. Нигор.

7. Фахрийа.
8. Бахт Султон.
9. Давлат Бахт.
10. Меҳруш.

Ўғиллари

1. Сайди Аҳмад. Онаси — Давлатқоли.
2. Халил Султон (1384—1411). Онаси — Севинчбека.
3. Муҳаммад Қосим. Онаси — Севинчбека.
4. Або Бакр (1382—1417). Онаси — Ўрин Султон Хоника.
5. Умар (1383—1407). Онаси — Ўрин Султон Хоника.
6. Жамшид. Онаси — Мурод.
7. Қарочар. Онаси — Рухпарвар.
8. Султон Муҳаммад. Онаси — Меҳруш.
9. Муҳаммад Темур. Онаси — Давлат Бахт.
10. Ижал (1387—1415).
11. Суйфратмиш (1386—1411).
12. Муҳаммад Бакр (1406—1434).

қизлари

1. Фотима Султон.
2. Бека Султон. Умаршайхнинг ўғли Бойқарога турмушта чиққан.
3. Кутлуғ Султон. Аввал Амир Темурнинг кизи Оғобетим ўғли Султон Хусайнга, унинг ўлимидан кейин эса термизлик сайийдилардан бирига турмушта чиққан.
4. Саодат Султон.
5. Ражаб Султон. Аввал Жаҳонгирнинг ўғли Пир Муҳаммад фарзанди Сабд Ваққосга, унинг ўлимидан сўнг эса укаси Санжарга турмушта чиққан.
6. Робийа Султон.

Мироншоҳ ўғилларидан таркаган авлод

II. III. I. Сайди Аҳмад.

хотинлари

1. Ҳожи хотун.
2. Кутлуғ Саодат.
3. Ойшабека — Жаҳонгирнинг ўғли Муҳаммад Султон кизи.
4. Рукийа Султон — Қаро Усмон бойандир кизи.
5. Соҳиб Султон.
6. Мавлоно сайид Али кизи.

Ўғиллари

1. Абулмаолий. Онаси — Ҳожи хотун.
2. Абу Солиҳ. Онаси — Кутлуғ Саодат.
3. Фаррухзод. Онаси — Кутлуғ Саодат.
4. Султон Аҳмад (Маҳмуд). Онаси — Ойшабека.
5. Муҳаммад Боқир. Онаси — Рукийа Султон.

6. Усмон. Онаси — Рукийа Султон.
7. Зайнабиддин. Онаси — Рукийа Султон.
8. Музаффар. Онаси — Рукийа Султон.
9. Ҳазанфар. Онаси — Соҳиб Султон.
10. Сухроб. Онаси — Соҳиб Султон.

қизлари

1. Давлатқоли. Онаси — Рукийа Султон.
2. Асил Султон. Онаси — Рукийа Султон.

II. III. I. 3. Фаррухзод.

хотинлари

1. Фотима Султон — Мироншоҳнинг ўғли Султон Муҳаммад кизи.
2. Исми номаълум.

Ўғиллари

1. Фаррухжадам. Онаси — Фотима Султон.
2. Султон Муҳаммад. Онаси — Фотима Султон.
3. Ёлгор Фаррухбек. Онаси — Фаррухзоднинг исми номаълум иккинчи хотини.

қизлари

1. Зайнаб Султон. Онаси — Фотима Султон.

II. III. I. 3. 3. Ёлгор Фаррухбек.

хотинлари

1. Фотима Султонбека — Жаҳонгирнинг набираси Мансурнинг ўғли Султон Хусайннинг кизи.

Ўғиллари

1. Султон Мансур. Онаси — Фотима Султонбека.
2. Султон Мурод. Онаси — Фотима Султонбека.
3. Бобур. Онаси — Фотима Султонбека.
4. Фаррухнажод. Онаси — Фотима Султонбека.

қизлари

1. Маҳдум Султон. Онаси — Фотима Султонбека.

II. III. I. 4. Султон Аҳмад (Маҳмуд).

хотинлари

1. Оғобека — Умаршайхнинг набираси Мансурнинг кизи.

Ўғиллари

1. Муҳаммад Султон (вафоти 1484 йил). Кичик Мирзо ҳам деганлар. Онаси — Оғобека.

қизлари

1. Давлатқоли Оғо. Онаси — Оғобека.
2. Гулбегим. Онаси — Оғобека.

II. III. I. 5. Муҳаммад Боқир.

хотинлари

1. Маҳмуд ибн Қаро Усмон бойандирнинг кизи.

ўғиллари

1. Абдулбоқий. Онаси — Маҳмуд ибн Қаро Усмоннинг қизи.

қизлари

1. Фахржаҳон. Онаси — Маҳмуд ибн Қаро Усмоннинг қизи.
2. Шаҳбону кўкалдош. Онаси — Маҳмуд ибн Қаро Усмон қизи.

II. III. 2. Халил Султон.**хотинлари**

1. Жаҳон Султонбека — Амир Темурнинг синглиси Ширинбека Оғо набираси.
2. Шодмулк Оғо.
3. Тўқмоқ.

ўғиллари

1. Бурғул (1399 йили туғилган). Онаси — Жаҳон Султонбека.
2. Муҳаммад Баходир. Онаси — Жаҳон Султонбека.
3. Муҳаммад Боқир (1406—1434). Онаси — Шодмулк Оғо.
4. Али. Онаси — Тўқмоқ.

қизлари

1. Ширинбека Оғо. Онаси — Жаҳон Султонбека.
2. Кичик Оғо. Онаси — Жаҳон Султонбека.
3. Султон Бадрулмулк. Онаси — Шодмулк Оғо. Шоҳрухнинг ўғли Мирзо Улғубекака турмушта чиққан.
4. Сароймулк Оғо.

II. III. 4. Або Бақр.**хотинлари**

1. Шоҳмулк Оғо — хожи Сайфилдин нуқузнинг қизи. Никоҳ йили 1389 ёки 1390.
2. Дур Султон Оғо.
3. Жаҳон хотун.
4. Гулмулк.
5. Шодмулк.

ўғиллари

1. Али. Онаси — Дур Султон Оғо.
2. Усмон Жоди (1401—1408). Онаси — Дур Султон Оғо. Амир Темурнинг хотини. Чўлпонмулк Оғо тарбиясида бўлган.
3. Илонтир (1396—1409). Онаси — Жаҳон хотун.
4. Сухроб. Онаси — Гулмулк.
5. Афросиёб.

қизлари

1. Ойша Султон. Онаси — Шоҳмулк Оғо.

2. Ўға Султон. Онаси — Шоҳмулк Оғо.
3. Зоҳида Султон. Онаси — Шоҳмулк Оғо.
4. Зухра Султон. Онаси — Дур Султон Оғо.
5. Оди Султон. Онаси — Жаҳон хотун.
6. Хабиба Султон. Онаси — Гулмулк.
7. Кермон Султон. Онаси — Шоҳмулк.

II. III. 4. 2. Усмон Жоди.**қизлари**

1. Зухра Султон.
2. Маҳдум Султон.

II. III. 4. 3. Илонтир.**ўғиллари**

1. Али Асқар.

II. III. 5. Умар.**хотинлари**

1. Пойандабека — амир Сайфилдин илчиктойнинг қизи.
2. Лавлбиби Тўқмоқ.

ўғиллари

1. Йасутей. Онаси — Пойандабека.
2. Бахшойиш. Онаси — Лавлбиби.

қизлари

1. Султон Бадрулжамол. Онаси — Лавлбиби.

I. III. 8. Муҳаммад Темур.**хотинлари**

1. Хон Султонбека — Умаршайхнинг ўғли Бойқаро қизи.

қизлари

1. Робийа Султон — Мироншоҳнинг ўғли Султон Муҳаммаднинг Абу Савид ўғлидан туғилган набираси Абу Савидга турмушта чиққан.

II. III. 9. Султон.**хотинлари**

1. Шоҳ Ислоом — Сухроб курднинг қизи.

ўғиллари.

1. Манучеҳр (1421—1469). Онаси — Шоҳ Ислоом.
2. Султон Абу Савид (1424—1469).

қизлари

1. Фотима Султон. Мироншоҳнинг Сайди Аҳмад ўғлидан туғилган набираси Фаррухзодага турмушта чиққан.

II. III. 9. 1. Манучеҳр.**ўғиллари**

1. Малик Муҳаммад (1458—1494).

4. Зухра Султон. Онаси — Дур Султон Оро.
5. Одил Султон. Онаси — Жаҳон хотун.
6. Ҳабиба Султон. Онаси — Гулмулк.
7. Кермон Султон. Онаси — Шохмулк.

II. III. 4. 2. Усмон Жоли.

қизлари

1. Зухра Султон.
2. Махдум Султон.

II. III. 4. 3. Илонтир.

ўғиллари

1. Али Аскар.

II. III. 5. Умар.

хотинлари

1. Пойандабека — амир Сайфиддин илчиктойнинг қизи.
2. Лавлбиби Тўқмоқ.

ўғиллари

1. Ўсугей. Онаси — Пойандабека.
2. Бахшойиш. Онаси — Лавлбиби.

қизлари

1. Султон Бадрулжамош. Онаси — Лавлбиби.

I. III. 8. Муҳаммад Темур.

хотинлари

1. Хон Султонбека — Умаршайхнинг ўғли Бойқаро қизи.

қизлари

1. Робия Султон — Мироншоҳнинг ўғли Султон Муҳаммаднинг Абу Савид ўғлидан туғилган набираси Абу Савидга турмушта чиққан.

II. III. 9. Султон.

хотинлари

1. Шох Исом — Сухроб курдининг қизи.

ўғиллари.

1. Манучеҳр (1421—1469). Онаси — Шох Исом.
2. Султон Абу Савид (1424—1469).

қизлари

1. Фотиμα Султон. Мироншоҳнинг Сайди Аҳмад ўғлидан туғилган набираси Фарруҳзодага турмушта чиққан.

II. III. 9. 1. Манучеҳр.

ўғиллари

1. Малик Муҳаммад (1458—1494).

қаммал Баҳодир. Онаси — Жаҳон Султонбека.
қаммал Боқир (1406—1434). Онаси — Шодмулк Оғо.
и. Онаси — Тўқмоқ.

принбека Оғо. Онаси — Жаҳон Султонбека.
ник Оғо. Онаси — Жаҳон Султонбека.
тон Бадрулмулк. Онаси — Шодмулк Оғо. Шоҳрух-
г ўғли Мирзо Улуғбекка турмушта чиққан.
боймулк Оғо.

II. III. 4. Аббас Бақр.

оҳмулк Оғо — ҳожи Сайфиддин нуқузнинг қизи.
коҳ йили 1389 ёки 1390.

р Султон Оғо.

ҳон хотун.

тмулк.

одмулк.

и. Онаси — Дур Султон Оғо.

мон Жоли (1401—1408). Онаси — Дур Султон Оғо.
ир Темурнинг хотини. Чўлпонмулк Оғо тарбиясида

тан.

онгир (1396—1409). Онаси — Жаҳон хотун.

хроб. Онаси — Гулмулк.

росийб.

йша Султон. Онаси — Шоҳмулк Оғо.

Ўғиллари

1. Султон Муҳаммад (1452—1467). Онаси — Хонзодабегим.
2. Султон Аҳмад (1451—1494). Онаси — Малик Султонбегим.
3. Султон Маҳмуд (1453—1495). Онаси — Оғобегим.
4. Абобакр (1458—1479). Онаси — Шаҳзодабегим.
5. Шох Муҳаммад. Онаси — Тожишдин Термизий қизи Хонзодабегим.
6. Муҳаммад Жаҳонгир. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
7. Султон Жаҳонгир. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
8. Султон Халил. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
9. Султон Иброҳим. Онаси — Канизекбегим Оғо.
10. Умар (вафоти 1478 йилдан сўнг юз берган). Онаси — Кутлубека Оғо.
11. Шохрух (1459—1494). Онаси — Рукийа Султонбегим.
12. Бойсунғур (туғилган йили 1456). Онаси — Рукийа Султонбегим.
13. Султон Санжар. Онаси — Дилшод Оғоча.
14. Абдулло. Онаси — Боймулк Оғоча.
15. Султон Мурад (вафоти 1475 йилдан сўнг юз берган). Онаси — Боймулк Оғоча.
16. Султон Муҳаммад (вафоти 1494 йил). Онаси — Ҳанифа Султон Оғоча.
17. Искандар. Онаси — Давлат Султон Оғоча.
18. Шох Мансур. Онаси — Бўлғон Оғоча.
19. Мироншох. Онаси — Гавҳар Султон Оғоча.
20. Рустам. Онаси — Гулшох Оғоча.
21. Султон Усмон. Онаси — Сабур Султон Оғоча.
22. Султон Валад (вафоти 1469 йилдан сўнг юз берган). Онаси — Нусрат Султон Оғо.
23. Музаффар. Онаси — Биби Султон Оғоча.
24. Умаршайх (1456—1494).
25. Улугбек (1460—1501).

қизлари

1. Султон Бадрулмулк. Онаси — Ўғабегим.
2. Гавҳаршодбегим. Онаси — Ўғабегим.
3. Хонзодабегим. Онаси — Ўғабегим.
4. Халича Султонбека. Онаси — Малик Султонбегим.
5. Зубайда Султонбека. Онаси — Солиҳа Султон Оғо.
6. Саодат Султонбека. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
7. Соҳиб Султон Оғо. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
8. Бибибегим. Онаси — Давлат Бахт Оғо.
9. Султон Бахтбека. Онаси — Канизакбегим Оғо.

Шаҳзодабегим — Шоҳ Муҳаммад Бадахшоний қизи.
Хонзодабегим — Хонзода Тожиқдин Термизий қизи.

Ҳолиҳа Султон Оғо — Чака барлос қизи.

Жамолбека Оғо барлос.

Давлат Бахт Оғо — Қозоншайх мўғул қизи.

Канизақбегим Оғо — Шайх Йўсуф алака қизи.

Умид Оғо — Султон Фиёсбек ўғли Аҳмад қизи.

Қутлўқбека Оғо — Худойдод ўғли Муҳаммад қизи.

Руқийа Султонбегим — Шоҳрухнинг Бойсунғур ўғли-
ан туғилган Алавидавланинг қизи.

Хушлибека Оғоча — Мурод ахтачи қизи.

Дилшод Оғоча — амир Баён ўғли амир Бузург қизи.

Боймулк Оғоча — Жон Дарвиш қизи.

Офок Оғоча кўжалдош — Бойсунғурнинг Алавидавла-
ан туғилган набираси Иброҳим қизи.

Шоҳим оғоча — амир Яҳё қушчи қизи.

Ҳанифа Султон Оғоча — амир Ажаб мўғул қизи.

Давлат Султон Оғоча — Рустам Тўта қизи.

Бўлғон оғоча.

Махдум Оғоча — Фиёсбек ўғли Султон Муҳаммад-
нинг қариндоши.

Саодат Бахт Оғоча — Али Бағдодий қизи.

Офок оғоча.

Гавҳар Султон Оғоча — хожа Ростий қизи.

Гулшан Оғоча.

Шоҳ Султон Оғоча.

Сабур Султон Оғоча — Абдулшайх қизи(?).

Ҳадичабека хурд — Мавлоно Насриддин қизи.

Нусрат Султон Оғо — Шоҳвали сулдўз қизи.

Биби Султон Оғоча — Фарруҳшоҳ қавчин қизи.

2. Солиҳа Султонбегим (Оқбегим). Онаси — Кутлукбегим. Амакиси Султон Маҳмуднинг ўғли Султон Масъудга турмушга чиққан.
3. Ойша Султонбегим. Онаси — Кутлукбегим. Заҳиридин Муҳаммад Бобурга турмушга чиққан.
4. Султонбегим. Онаси — Кутлукбегим. Аввал амакиси Султон Маҳмуднинг ўғли Султон Алига турмушга чиққан. Ундан кейин эса шайбонийлардан Темур султонга, ундан сўнг Маҳди султонга турмушга чиққан.
5. Мавсума Султонбегим. Онаси — Ҳабиба Султонбегим. Заҳиридин Муҳаммад Бобурга турмушга чиққан. Никоҳ йили 1507.
6. Гулбекабег. Амакиси Суйурғатмиш ўғли Баҳорга турмушга чиққан.

II. III. 9. 2. 3. Султон Маҳмуд.

хотинлари

1. Султон Нигорхоним — Йунусхон қизи.
2. Хонзодабегим — амир Бузург Термизий қизи.
3. Пошабегим — Али Шукрубек баҳорлу қизи.
4. Хонзодабегим — амир Бузург Термизийнинг набираси.
5. Зухрабека.

ўғиллари

1. Султон Масъуд (1475—1506). Онаси — Хонзодабегим-2.
2. Бойсунгур (1477—1499). Онаси — Пошабегим.
3. Султон Хусайн (1481—1493). Онаси — Хонзодабегим-4.
4. Султон Али (1483—1501). Онаси — Зухрабека Оға.
5. Султон Вайс (1485—1521). Онаси — Султон Нигорхоним.

қизлари

1. Исми номаялум. Онаси — Пошабегим. Мироншоҳнинг Султон Муҳаммаддан набираси Манучеҳр ўғли Малик Муродга турмушга чиққан.
2. Махдум Султонбегим. Онаси — Зухрабека Оғо.
3. Хонзодабегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Або Бакр дуёлотга турмушга чиққан.
4. Бекабегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Умаршайхнинг Бойқародан набираси Мансурнинг Султон Хусайн номи ўғлининг Ҳайдар Муҳаммад номи ўғлига турмушга чиққан. Никоҳ йили 1495.
5. Оқбегим. Онаси — Хонзодабегим Термизий-4. Султон Абу Савиднинг набираси Жаҳонгирга турмушга чиққан. Никоҳ йили 1504.

20. Султонбека. Онаси — Офок Оғоча.
21. Бадржамолбека. Онаси — Офок Оғоча.
22. Туман Оғо. Онаси — Шоҳим Оғоча.
23. Ширинбека Оғо. Онаси — Шоҳим Оғоча.
24. Марйам Султонбека. Онаси — Бўлғон Оғоча.
25. Кутлук Султонбека. Онаси — Маҳдум Оғоча.
26. Хон Султонбека. Онаси — Саодат Бахт Оғоча.
27. Фахржаҳонбека. Онаси — Гавҳар Султон Оғоча.
28. Бибихонбека. Онаси — Гавҳар Султон Оғоча.
29. Давлат Султонбека. Онаси — Гулшоҳ Оғоча.
30. Зайнаббека. Онаси — Шоҳ Султон Оғоча.
31. Кутлук Султонбека. Онаси — Зайнаббека Оғо.
32. Ойша Султонбека. Онаси — Гулрух Султон Оғоча.
33. Хон Султонбека.
34. Халича Султонбека.

II. III. 9. 2. 2. Султон Аҳмад.

Ҳинлари

1. Меҳрнигор хоним — Йўнусхон қизи.
2. Тархонбегим тархон.
3. Кутлукбегим — мазкур Тархонбегим синглиси.
4. Хонзодабегим Термизий.
5. Латифабегим — Аҳмадхожибекнинг набираси. Султон Аҳмаддан сўнг шайбонийлардан Ҳамза султонга тушган мушта чиққан. Ундан уч ўғил кўрган.
6. Ҳабиба Султонбегим — Султон аргун жиянларидан.

Излари

1. Робийа Султонбегим (Қарокўзбегим). Онаси Кутлукбегим. Аввал Султон Маҳмудхонга турмуш чиққан ва ундан бир ўғил кўрган. Исми — Бобохо

Қутлук Нигорхоним.

2. Жаҳонгир (1485—1508). Онаси — Фотима Султон Оғо.
3. Носир (1487—1515). Онаси — Умид Оғоча.

қизлари

1. Хонзодабегим (1478—1544). Онаси — Қутлук Нигорхоним.
2. Меҳробонубегим (туғилган йили 1481). Онаси — Умид Оғоча.
3. Шаҳробонубегим (туғилган йили 1491). Онаси — Умид Оғоча.
4. Ёлгор Султон бегим (туғилган йили 1394 ёки 1395). Онаси — Оғо Султон.
5. Руқийа Султонбегим (туғилган йили 1394 ёки 1395). Онаси — Маҳдум Султонбегим. Аввал шайбонийлардан Абдуллатиф султон, сўнг эса Жонибек султон никоҳига кирган.

II. III. 9. 2. 24. 1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур.

хотинлари

1. Ойша Султонбегим — Султон Абу Савид ўғли Султон Аҳмад қизи. Никоҳ йили 1500.
2. Зайнаб Султонбегим (вафоти тахминан 1506 йил) — Султон Абу Савид ўғли Султон Маҳмуд қизи. Никоҳ йили 1504.

3. Моҳимбегим (вафоти 1533 йил). Никоҳ йили 1506.
4. Мавсума Султон — Султон Абу Савид ўғли Султон Аҳмад қизи. Никоҳ йили 1507.
5. Гулруҳбегим (вафоти 1545 йилдан олдин юз берган).
6. Дилдорбегим — вафоти 1547 йилдан сўнг юз берган).
7. Биби Муборака Йўсуфзай. Никоҳ йили 1519.
8. Гулнор Оғоча — вафоти 1575 йилдан сўнг юз берган).
9. Норгул Оғоча.

ўғиллари

1. Ҳумоюн (1508—1556). Онаси — Моҳимбегим.
2. Комрон (1509—1557). Онаси — Гулруҳбегим.
3. Аскарйй (1516—1558). Онаси — Гулруҳбегим.
4. Олур (1514—1519). Онаси — Дилдорбегим.
5. Султон Аҳмад (1517—1523). Онаси — Гулруҳбегим.
6. Ҳиндол (1518—1551). Онаси — Дилдорбегим.
7. Борбўл (1518—1521). Онаси — Моҳимбегим.
8. Форуғ (туғилган йили 1526). Онаси — Моҳимбегим.
9. Шоҳрух (1522—1527). Онаси — Гулруҳбегим.

қизлари

1. Фаҳрулнисо (туғилган ва вафот йили 1501). Онаси — Ойшабегим.

ултонимбегим — султон Абду Савиднинг Султон
аддан бўлган набираси.

.III.9.2.3.5. Султон Увайс (Хон Мирза).

лаймон (1514—1589).

II.III.9.2.3.5.1. Сулаймон.

броҳим (1534—1559).

II.III.9.2.3.5.1.1. Иброҳим.

охрух (1557—1592).

II.III.9.2.3.5.1.1. Шохрух.

ухаммад Замон (1576—1613).

асан (1580—1605).

II.III.9.2.24. Умар Шайх.

и
уллуқ Нигор хоним (вафоти 1505 йил) — Йўнусхон
зи.

отима Султон Оғо.

лид Оғоча.

зо Султон.

ахдум Султонбегим.

тус Оғо — хожа Хусайнбек қизи.

арокўзбегим.

н султон.

1561 йили Мирза Шарафиддин Хусайнга турмушта чиққан.

6. Жаҳон Султонбегим (1545—1547).

7. Фахрулнисобегим. Онаси — Моҳичучукбегим. 1564 йили асли термизлик беклардан Абулмаолийга турмушта чиққан. Абулмаолий ўлдирилгандан кейин 1565 йили хожа Хусайн Нақшбандий никоҳига кирган.

8. Исми номалум (туғилган йили 1544). Онаси — Ҳамидбонубегим.

9. Нажибулнисобегим (1547—1607).

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 3. Мухаммад Ҳаким.

хотинлари

1. Сулаймон Мирзо кизи.

ўғиллари

1. Афросиёб (1571—1597). Онаси — Сулаймон кизи.
2. Қайқубод (1574—1591). Онаси — Сулаймон кизи.

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. Жалолиддин Мухаммад Акбар.

хотинлари (ва хос канизақлари)

1. Руқийабону (1542—1626). Ҳинол кизи.
2. Қимобону — арабшоҳ кизи. 1574 йили ҳарамга кирган.
3. Ман Кахан кизи. 1579 йили ҳарамга кирган.
4. Шамсжон кизи. 1592 йили ҳарамга кирган.
5. Биби Давлатшод.
6. Салима Султонбегим (1550—1612).

ўғиллари

1. Мирзо Ҳасан (туғилган йили 1564; бир ой яшаган).
2. Мирзо Хусайн (туғилган йили 1564; бир ой яшаган).
3. Султон Салим (1569—1627).
4. Султон Шох Мурад (1570—1599).
5. Султон Дониёл (1571—1601).

қизлари

1. Дурударо(?). Туғилган йили 1569.
2. Оромбонубегим (1584—1624). Онаси — Биби Давлатшод.
3. Шукрулнисобегим. Онаси — Биби Давлатшод. 1593 йили Шохрух Мирзо никоҳига кирган.
4. Шаҳзодаҳоним (туғилган йили 1569). 1593 йили Музаффар Хусайн Мирзога турмушта чиққан.

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. Султон Салим (Жаҳонгир).

хотинлари (ва хос канизақлари)

1. Рожа Баҳавандас Качваҳа кизи (вафоти 1602 йил). Никоҳ йили 1585.

унурбиби.

Моҳичучукбегим (вафоти 1564 йил) — Байрам ўғлон
инглиси. Никоҳ йили 1546.

Бониш Оғо — Жужик мирзо Хоразмийнинг кизи.

Подбиби.

Шоҳим Оғо.

Неважон — Ҳаданг йасавул кизи.

Бегабегим (вафоти 1581 йил) — Ёлторбек тағой кизи.

Ҳамидабонубегим (вафоти 1604 йилда). Никоҳ йили
1541.

1

Ал-Омон (туғилган йили 1528 — ёшлигида вафот қил-
ин). Онаси — Моҳичучукбегим.

Даррухфол (1547—1552). Онаси — Моҳичучукбегим.

Муҳаммад Ҳаким (1554—1558). Онаси — Моҳичу-
укбегим.

Аброҳим Султон (туғилган йили 1553 — болалигида
вафот этган). Онаси — Хониш Оғо.

Жалолитдин Муҳаммад Акбар (1542—1605). Онаси —
Амидабонубегим.

Бахтинисобегим (туғилган йили 1550). Онаси — Моҳи-
учукбегим.

Аминабонубегим. Онаси — Моҳичучукбегим.

Сакинабонубегим. Онаси — Моҳичучукбегим. Шоҳ
озийхонга турмушта чиққан.

Ақибабегим. Туғилган йили 1551. Онаси — Бекабег.

овидан ҳам машхур бўлган.

3. Гиришоп (вафот этган йили 1628).

кизлари

1. Хушмандбонубегим. 1625 йили Султон Донийёл ўғли Хушангта турмушга чиққан.

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 2. Султон Парвиз.

хотинлари

1. Жаҳонбонубегим.

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. Султон Хушрам (Шоҳ Жаҳон).

хотинлари

1. Мумтоз Маҳал (1593—1631). Асл исми Аржумандбонубегим. Отаси — Осифхон. Никоҳ йили 1612.
2. Музаффар Хусайн Мирзо кизи. Никоҳ йили 1611.
3. Шоҳнавозхон кизи.

ўғиллари

1. Доро Шукх (1615—1659). Онаси — Мумтоз Маҳал.
2. Шоҳ Шужо (1616—1661). Онаси — Мумтоз Маҳал.
3. Муҳаммад Аврангзёб (1618—1707). Онаси — Мумтоз Маҳал.
4. Мурод Бахш (1624—1660). Онаси — Мумтоз Маҳал.
5. Умид Бахш (1619—1624). Онаси — Мумтоз Маҳал.
6. Жаҳонафруз (1619—1620). Онаси — Шоҳнавозхон кизи.

кизлари

1. Хурилинисобегим (1613—1616). Онаси — Мумтоз Маҳал.
2. Жаҳоноробегим (1614—1681). Онаси — Мумтоз Маҳал.
3. Равшаноробегим (1617—1671). Онаси — Мумтоз Маҳал.
4. Сурайё (1621—1628). Онаси — Мумтоз Маҳал.
5. Гавҳароробегим (вафоти 1706 йил). Онаси — Мумтоз Маҳал.
6. Хусноробегим (1603—?). Онаси — Мумтоз Маҳал.

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. 1. Доро Шукх.

хотинлари

1. Султон Парвиз кизи.
2. Нодирабонубегим.

ўғиллари

1. Сулаймон Шукх (1635—1662). Онаси — Султон Парвиз кизи.
2. Сетахр Шукх (туғилган йили 1644). Онаси — Султон Парвиз кизи.
3. Махр Шукх (туғилган ва ўлган йили 1638). Онаси — Султон Парвиз кизи.

Султон Хисрав (1587—1622). Онаси — Рожа Баҳраван-ас Качваҳа қизи.

Султон Парвиз (1589—1626). Онаси — хожа Ҳасан қизи.

Султон Хуррам (1592—1666). Онаси — Рожа Уди Санга қизи.

Султон Жаҳонгир (туғилган йили 1605). Онаси — хос канизаклардан.

Султон Шаҳриёр (1605—1627). Онаси хос канизаклардан.

Султоннисобегим (1586—1646). Онаси — Рожа Баҳта-зандас Качваҳа қизи.

Исми номалум (туғилган йили 1589).

Давлатнисобегим (туғилган йили 1589). Онаси — Дар-бо Балханас қизи.

Баҳорбонубегим (1589—1646). Онаси — Гисудас Ратхур қизи. 1625 йили Султон Дониёл ўғли Таҳмурасига турмушта чиққан.

Бегим султон (туғилган йили 1589). Онаси — Рожа Муна.

Шукрулнисобегим (вафоти 1653 йил). Онаси — Кичик Гибет хукмдори қизи.

II.III.9.2.24.1.1.5.3.1. Султон Хисрав.

ари
Хони Абзам қизи.

ри
Баланд Ахтар (туғилган йили 1609). Онаси — Хони Абзам қизи.

хотинлари

1. Дўстдорбонубегим (вафот йили 1676).

ўғиллари

1. Масъуд бахт (вафот йили 1677).

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. 2. Мухаммад Муаззам (Шоҳ Олам).

хотинлари

1. Руп Санга Ратхур қизи. Никоҳ йили 1661.
2. Абдулмуъмин қизи (вафоти 1673 йил).
3. Санжар Нажми соний қизи Нурулнисобегим.
4. Фахрулнисобегим.

ўғиллари

1. Султон Муъизиддин (1661—1713).
2. Султон Иъзиддин (туғилган йили 1664).
3. Мухаммад Аъзим (1664—1712). Онаси — Руп Санга Ратхур қизи.
4. Рафиушшон (1670—1712). Онаси — Нурилнисобегим.
5. Мухаммад Хўжаста Ахтар (1674—1712). Онаси — Фахрулнисобегим.
6. Мухаммад Хумоюн (1677—?).

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. 2. 1. Султон Муъизиддин (Жаҳондоршоҳ).

хотинлари

1. Саййидулнисо. Никоҳ йили 1684.

ўғиллари

2. Иъзиддин.
3. Аъзиддин.

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. 2. 1. 1. Иъзиддин.

хотинлари

1. Аминихон қизи.
2. Бидор Бахт қизи. Никоҳ йили 1709.

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. 2. 1. 2. Аъзиддин (Оламтир II).

ўғиллари

1. Жалолиддин Али Гавҳар (1727—1806).

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. 2. 1. 2. 1. Жалолиддин Али Гавҳар (Шоҳ Олам II).

ўғиллари

1. Мухаммад Жавон Бахт.
2. Абулнасер Муъиниддин (1760—1837).

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. 2. 1. 2. 1. 2. Абулнасер Муъиниддин (Акбаршоҳ II).

ўғиллари

1. Мухаммад Жаҳонтир.

осин Рожа Каштвара қизи.

тон Зайниддин (туғилган йили 1639).

тон Баланд Ахтар (туғилган йили 1645). Онаси —
син Рожа Каштвара қизи.

дуҳбонубегим (туғилган йили 1639).

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. 3. Аврангзеб.

хнавозхон қизи. Дилрасбону. Никоҳ йили 1637.

ур заминдори қизи Раҳматулнисо (вафоти 1691).

ҳаммад Султон (1639—1675). Онаси — Раҳма-
исо.

ҳаммад Муаззам (1643—1712). Онаси — Раҳма-
исо.

ҳаммад Аъзам (1653—1705). Онаси — Дилрасбону.

ҳаммад Акбар (1657—1707).

ҳаммад Гомбахш (1667—1707). Онаси — Рой Уди-
й қизи.

булнисобегим (1639—1707). Онаси — Дилрасбону.

натулнисобегим (1643—?). Онаси — Дилрасбону.

рулнисобегим (1647—1670). Онаси — Раҳматулнисо.

натулнисобегим (1651—1707). Онаси — Дилрасбо-

хрулнисобегим (1661—1704).

ўғиллари

1. Аҳмадшох (1728—1774).

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. 3. 2. 5. 2. 1. Аҳмадшох.

ўғиллари

1. Бидор Бахт.

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. 3. 3. Мухаммад Аъзам.

хотинлари

1. Рожа саййид Яҳё қизи. Никоҳ йили 1681.
2. Жаҳонзейббонубегим (вафот йили 1705). Доро Шукӯҳ ва Нодирабонубегим қизи. Никоҳ йили 1668.

ўғиллари

1. Мухаммад Бидор Бахт (1670—1707). Онаси — Жаҳонзейббонубегим.
2. Искандаршон (1675—1677). Онаси — Жаҳонзейббонубегим.
3. Воложох (1683—1707).
4. Зижох (туғилган йили 1684).
5. Волошон (туғилган йили 1684).
6. Жавон Бахт.

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. 3. 1. Мухаммад Бидор Бахт.

хотинлари

1. Савид Ахтар Мухторхон қизи. Никоҳ йили 1686.

ўғиллари

1. Феруз Бахт (туғилган йили 1695). Онаси — Савид Мухторхон қизи.
2. Бидордил.

қизлари

1. Нажибулнисо. Шох Олийжохга турмушта чиққан.

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. 3. 4. Мухаммад Акбар.

хотинлари

1. Салимабонубегим. Сулаймон Шукӯҳ қизи. Никоҳ йили 1672.

ўғиллари

1. Абдулваҳоб.
2. Хўжаста Ахтар.
3. Нику Сийар (1679—1719).
4. Мухаммад Асқар.

II. III. 9. 2. 24. 1. 1. 5. 3. 3. 3. 5. Мухаммад Комбахш.

хотинлари

1. Жамиланисо. Амр Санга қизи. Никоҳ йили 1681.

йабегим. Никоҳ йили 1692. Отаси Рухиллахон
тзёб холасининг ўғли эди (вафоти 1692).

имад Карим (туғилган йили 1679). Онаси — Киср
қизи.

имад Фаррух Сийар (1688—1719).
ин Бахт.

кулс (туғилган йили 1695). Онаси — Олийабегим.
номалум (туғилган 1709). Онаси — Олийабегим.

и номалум (туғилган йили 1709). Онаси —
абегим.

9.2.24.1.1.5.3.3.2.3.2. Фаррух Сийар.

тхон қизи.

нгиришох (туғилган ва вафот йили 1713).

нмуродшох (1917—1718). Онаси — Содотхон қизи.

II.9.2.24.1.1.5.3.3.2.4. Рафиушшон.

улдаражот (1692—1719).

улдавлат (1696—1719).

имад Иброҳим (1699—1721).

**24.1.1.5.3.3.2.5. Муҳаммад Хўжаста Ахтар
(Жаҳоншох).**

анда Ахтар.

ан Ахтар (1702—1748).

1. Хонимбегим. Султон Али Мирза тағой қизи. Никоҳ йили 1529.
2. Хазорабегим.
3. Моҳбегим қипчоқ.
4. Моҳичучук аргун (вафоти 1558 йил). Никоҳ йили 1546.
5. Моҳафрузбегим.
6. Хоним Муқаррам. Шоҳ Муҳаммад Султон Кошғарий қизи.

ўғиллари

1. Абдулқосим (1528—1559).
2. Иброҳим (1530—1553).

қизлари

1. Ойша Султонбегим.
2. Гулруҳбегим (вафоти 1614 йилдан сўнг юз берган).
3. Ҳабибабегим. Оқ Султонга турмушта чиққан.

II. III. 9. 2. 24. 1. 3. Аскарий.

хотинлари

1. Султонамбегим.

II. III. 9. 2. 24. 1. 6. Ҳиндол.

1. Султонамбегим.

II. III. 9. 2. 24. 2. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Оқбегим. Султон Маҳмуд Мирзо қизи. Никоҳ йили 1504.

1. Пир Муҳаммад.
II. III. 9. 2. 24. 3. Носир.

хотинлари

1. Қорақўзбегим. Султон Ҳусайн Бойқаро набираси.

II. III. 9. 2. 25. Улуғбек.

ўғиллари

1. Абдураззоқ (1480—1525).
2. Мироншоҳ (1484—1507).

қизлари

1. Бекабегим. Султон Ҳусайн Бойқаро ўғли Султон Мавсумга турмушта чиққан.

II. III. 10. Ижил.

хотинлари

1. Ўрун Султон Оғо. Тўғал Буғо қизи.
2. Шоҳ Мулк Оғо. Ҳожа Сайфиддин нуқуз қизи.

ўғиллари

1. Мироншоҳ. Онаси — Ўрун Султон Оғо.

лиҳга турмушта чиққан.
сми номаълум. 1678 йили хожа Ёқуб Нақшбандийга
омушта чиққан.

II. III. 9.2.24.1.1.5.3.3.4.2. Ўзгд Бахш.

и
еҳрулнисобегим. Никоҳ йили 1672.

одар Бахш.
овар Бахш.

II. III. 9.2.1.1.5.4. Султон Шоҳ Мурод.

и
ултон Рустам.

II. III. 9.2.1.1.5.4. Султон Дониёл.

ри
Кононбегим. Хонихонон қизи.

и
Таҳмурас (вафоти 1627 йил).

Хушанг (вафоти 1627 йил).
Бойсунғур.

II. III. 9.2.1.1.5.4.1. Таҳмурас.

ри
Хушмандбонубегим. Султон Хисрав қизи. Никоҳ йили
1625.

II. III. 9.2.1.1.5.4.2. Хушанг.

ари
Баҳорбону. Султон Салим Жаҳонгир қизи. Никоҳ
йили 1625.

1. Жаҳонгир. Онаси — Гүлбекабека.
2. Суйурғатмиш. Онаси — Гүлбекабека.
3. Султон Мухаммад. Онаси — Мунис Султон.
4. Саъд Ваққос. Онаси — Гүлбекабека.

қизлари

1. Меҳробонубека.
2. Шаҳробонубека.
3. Шаҳробонубека.
4. Исми номаялум.

II. III. II. 3. 1. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Руқийа. Умаршайх набираси Султон Али авлоди.

II. III. II. 3. 4. Саъд Ваққос.

хотинлари

1. Бекабека.

ўғиллари

1. Мухаммад Мироншоҳ.

II. III. II. 4. Ижил.

1. Абдулла.
2. Абдулжаббор.

қизлари

1. Саодат Султон.
2. Бахт Султон.

II. IV. Шохрух.

хотинлари

1. Маликат Оғо. Хизр Ўғлон Чағатой қизи.
2. Гавҳаршод Оғо (вафоти 1457 йил). Ғийсиддин тархон қизи. Никоҳ йили 1388.
3. Тўти хотун.
4. Оқ Султон. Черкас қизи.
5. Меҳрнигор ўзбек.
6. Лайл Тегин.

ўғиллари

1. Жаҳоншоҳ. Онаси — Маликат оғо.
2. Суйурғатмиш (1399—1426). Онаси — Маликат Оғо.
3. Улуғбек (1394—1449). Онаси — Гавҳаршод Оғо.
4. Бекўғли. Онаси — Оқ Султон.
5. Жонўғлон (1403—1411). Онаси — Оқ Султон.
6. Мухаммад Ёрлий (1404—1409). Онаси — Лайл Тегин (мазкур шахзода номи Буруйи, Бозуйи, Ёрутий шаклларида ҳам берилган).

II. III. II. 2.1. Умар.

х Хусайн.

II. III. II. 2.2. Усмон.

там.

нжар.

ҳаммад Бади.

мур.

о Султон.

обека.

йанда Султон.

II. III. II. 2.3. Муҳаммад Қосим.

бийа Султонбека. Отаси — Султон Абу Савид.

бур. Онаси — Робийа Султонбека.

лтон Мурод. Онаси — Робийа Султонбека.

улқосим. Онаси — Робийа Султонбека.

бека. Онаси — Робийа Султонбека.

ехробону. Онаси — Робийа Султонбека.

кабека. Онаси — Робийа Султонбека.

обека. Онаси — Робийа Султонбека.

II. III. II. 3. Баҳор.

и

лбекабека.

2. Музаффар. Онаси — Шоҳ Мулк Оғо.

қизлари

1. Пойанда Султон. Онаси — Ўрун Султон Оғо.
2. Саодат Султон. Онаси — Шоҳ Мулк Оғо.

II. III. II. Суйурғатмиш.

ўғиллари

1. Қосим.
2. Муҳаммад Бади.
3. Баҳор.
4. Ижид.

II. III. II. 2. Муҳаммад Бади.

ўғиллари

1. Умар.
2. Усмон.
3. Муҳаммад Қосим.

II. III. II. 2.1. Умар.

ўғиллари

1. Шоҳ Хусайн.

II. III. II. 2.2. Усмон.

ўғиллари

1. Рустам.
2. Санжар.
3. Муҳаммад Бади.
4. Темур.

қизлари

1. Дур Султон.
2. Оғобека.
3. Пойанда Султон.

II. III. II. 2.3. Муҳаммад Қосим.

хотинлари

1. Робийа Султонбека. Отаси — Султон Абу Савид.

ўғиллари

1. Бобур. Онаси — Робийа Султонбека.
2. Султон Мурод. Онаси — Робийа Султонбека.
3. Абдулқосим. Онаси — Робийа Султонбека.

қизлари

1. Оқбека. Онаси — Робийа Султонбека.
2. Меҳробону. Онаси — Робийа Султонбека.
3. Бекабека. Онаси — Робийа Султонбека.
4. Оғобека. Онаси — Робийа Султонбека.

II. III. II. 3. Баҳор.

хотинлари

1. Гулбекабека.

2. Мунис Султон.

ўғиллари

1. Жаҳонгир. Онаси — Гулбекабека.
2. Суйурғатмиш. Онаси — Гулбекабека.
3. Султон Муҳаммад. Онаси — Мунис Султон.
4. Сад Ваққос. Онаси — Гулбекабека.

қизлари

1. Меҳробонубека.
2. Шаҳробонубека.
3. Шаҳробонубека.
4. Исми номаялум.

II. III. II. 3.1. Жаҳонгир.

хотинлари

1. Руқийа. Умаршайх набираси Султон Али автоди.

II. III. II. 3.4. Сад Ваққос.

хотинлари

1. Бекабека.

ўғиллари

1. Муҳаммад Мироншоҳ.

II. III. II. 4. Ижид.

1. Абдулла.
2. Абдулжаббор.

қизлари

1. Саодат Султон.
2. Бахт Султон.

II. IV. Шоҳрух.

хотинлари

1. Маликат Оғо. Хизр Ўғлон Чағатой қизи.
2. Гавҳаршод Оғо (вафоти 1457 йил). Фиёсиддин тархон қизи. Никоҳ йили 1388.

3. Тўти хотун.
4. Оқ Султон. Черкас қизи.
5. Меҳринигор ўзбек.
6. Лайл Тегин.

ўғиллари

1. Жаҳоншоҳ. Онаси — Маликат оғо.
2. Суйурғатмиш (1399—1426). Онаси — Маликат Оғо.
3. Улуғбек (1394—1449). Онаси — Гавҳаршод Оғо.
4. Бекўғли. Онаси — Оқ Султон.
5. Жонўғлон (1403—1411). Онаси — Оқ Султон.
6. Муҳаммад Ёрлий (1404—1409). Онаси — Лайл Тегин (мазкур шаҳзода номи Буруйи, Бозуйи, Ёрутий шактларида ҳам берилган).

7. Иброҳим Султон (1394—1435).
8. Муҳаммад Жўкий (1402—1444). Онаси — Гавҳаршод Оро.
9. Бойсунғур (1397—1434). Онаси — Гавҳаршод Оро.

кизлари

1. Марйам Султон Оро (вафоти 1441 йил). Онаси — Гавҳаршод Оро. Муҳаммад Жаҳонтирга турмушта чиққан.
2. Саодат Султон Оро. Онаси — Гавҳаршод Оро.
3. Кутлуг Туркон Оро. Онаси — Гавҳаршод Оро.
4. Пойанда Султон. Онаси — Оқ Султон.
5. Тағой Туркон Оро. Онаси — Тўти хотун.
6. Кутлук Султон Оро. Онаси — Тўти хотун.

Шоҳрух ўғилларидан тарқаган авлод.

II. IV. 2. Сўйрғатмиш.

хотинлари

1. Шодбахт Оро. Отаси — Кишхожа ўзбек.
2. Ферузбахт. Отаси — Фиёс.
3. Бахт Султон. Отаси — Ҳасан мўғул.
4. Саодат. Отаси — шайх Али тағой.
5. Ашура.
6. Фотима Султон.

ўғиллари

1. Султон Масъуд (1413—1443). Онаси — Шодбахт.
2. Султон Маҳмуд. Онаси — Ферузбахт.
3. Муҳаммад Султон. Онаси — Бахт Султон.
4. Карочор (1414—1439). Онаси — Бахт Султон.
5. Муҳаммад Султон. Онаси — Саодат.
6. Султон Маҳмуд Онаси — Ашура.

кизлари

1. Руқийа Султонбека. Жаҳонтир авлодидан Муҳаммад Султонга турмушта чиққан.
2. Улуг Оро.

II. IV. 2.1. Султон Масъуд.

хотинлари

1. Ойшабека. Бойсунғур кизи.

ўғиллари

1. Али Асғар (1428—1446). Онаси — Ойшабека.

кизлари

1. Ёлғорбегим. Онаси — Ойшабека. Умаршайх набираси Пир Муҳаммад ўғли Рустама турмушта чиққан.

II. IV. 3. Улугбек.

хотинлари (ва хос канизақлари)

1. Ўтабека (1395—1419). Жаҳонтир ўғли Муҳаммад Султон кизи. Никоҳ йили 1404.

2. Султон Бадрулмулк. Халил Султон кизи.
3. Оқ Султон Хоника. Отаси — Султон Маҳмудхон.
4. Хусннигор Хоника. Отаси — Шамъи Жаҳонхон Чағатой.

5. Шукробиби Хоника. Отаси — Дарвишхон Жўчий.
6. Руқийа хотун арлот.
7. Меҳр Султон. Отаси — Таваккул жалойир.
8. Давлатбахт хотун. Отаси — Шайх Муҳаммад барлос.
9. Давлат Султон хотун. Отаси — Савид сулдуз.
10. Бахтибиби хотун. Отаси — Оқ Сўфий кўнгирот.
11. Саодатбахт хотун. Отаси — Баён кўкалдош.
12. Султон Малик. Отаси — Насриддин.
13. Султонам.
14. Абдулхайрон ўзбек кизи.
15. Хўтан хотун.
16. Оқила Султон кизи.

ўғиллари

1. Абдуллатиф (1428—1450). Онаси — Руқийа хотун.
2. Абдулсамал. Онаси — Султонам.
3. Абдулжаббор. Онаси — Султонам.
4. Темур. Онаси — Абдулхайрон ўзбек кизи.
5. Ибодулло (1412—1417).
6. Абдулло (1420—1433).
7. Абдурахмон (1421—1432).
8. Абдулазиз (1430—1449).
9. Абдумалик.
10. Абдураззоқ.
11. Исми номалум. Онаси — Султон Малик.
12. Исми номалум. Онаси — Султон Малик.
13. Исми номалум. Онаси — Султон Малик.

кизлари

1. Ҳабиба Султон, Хонзодабегим (туғилган йили 1412). Онаси — Ўтабека.
2. Султонбахт. Онаси — Руқийа хотун.
3. Окбаш. Онаси — Руқийа хотун.
4. Кутлук Туркон Оро. Онаси — Саодатбахт хотун.
5. Султон Бадиулмулк. Онаси — Хўтан хотун.
6. Исми номалум. Онаси — Оқила Султон кизи.
7. Тағой Туркон.
8. Хонзода Оро.
9. Ўтабегим. Султон Абу Савидга турмушта чиққан.
10. Робийа Султонбегим. Абдулхайрон ўзбекка турмушта чиққан.

II. IV. 3.1. Абдуллатиф.

хотинлари

1. Шоҳ Султон Оро. Отаси — Муҳаммад Мушарраф.

2. Шоҳ Султон қурдаут қизи.

ўғиллари

1. Абдураззоқ. Онаси — Шоҳ Султон қизи.
2. Аҳмад (1447—1457). Онаси — Шоҳ Султон қизи.
3. Маҳмуд. Онаси — Шоҳ Султон қизи.
4. Муҳаммад Боқир (5 ёшида вафот қилган). Онаси — Шоҳ Султон қизи.
5. Муҳаммад Жўқий (1449—1463). Онаси — Шоҳ Султон қизи.

қизлари

1. Қулгў Султон. Онаси — Шоҳ Султон.

II.IV.3.1.5. Муҳаммад Жўқий.

хотинлари

1. Маръума. Отаси — амир Аҳмад Малик.

ўғиллари

1. Шоҳрух. Онаси — Маръума.

қизлари

1. Хонзодабегим. Онаси — Маръума.
2. Фотима Султон. Онаси — Маръума.

II.IV.7. Иброҳим Султон.

хотинлари

1. Меҳр Султон хотун. Отаси — Али Чўҳра Саригтош.
2. Фотима Султон хотун. Отаси — Амирақ қавчин.
3. Жаҳонбека. Отаси — Абдулло Тоғий.
4. Бека Султон. Отаси — Боязид.

ўғиллари

1. Абдулло (1432—1451). Онаси — Меҳр Султон хотун.
2. Исҳоқ (1419—1427). Онаси — Фотима Султон.
3. Султон Муҳаммад. Онаси — Жаҳонбека.
4. Исмоил (1423—1432). Онаси — Бека Султон.

қизлари

1. Руқийябека. Онаси — Меҳр Султон хотун.
2. Зайнаб Султон. Онаси — Фотима Султон.

II.IV.7.1. Абдулло.

хотинлари

1. Амир Худойкули қизи.
2. Муҳаммад Тарағай Улуғбек қизи.

II.IV.8. Муҳаммад Жўқий.

хотинлари

1. Меҳринигорхоним. Отаси — Шамъи Жаҳонхон. Никоҳ йили 1419.
2. Бахтдавлат.
3. Бўлғон мўғул.

4. Хоним. Отаси — Идиқут манғит.

5. Тожилистомхон. Отаси — Қаро Усмон бойандор.

ўғиллари

1. Абобакр (1427—1447). Онаси — Бахтдавлат.
2. Муҳаммад Қосим (1422—1439). Онаси — Бахтдавлат.
3. Али (1423—1424). Онаси — Бўлғон мўғул.

қизлари

1. Суйурғатмиш (?). Онаси — Меҳринигор хоним.
2. Тўғал хоним. Онаси — Меҳринигор хоним.
3. Саодат Султон. Онаси — Бахтдавлат.
4. Қулгў Султон. Онаси — Бўлғон мўғул.
5. Зубайда Султон. Онаси — Бўлғон мўғул.

II.IV.9. Бойсунгур.

хотинлари

1. Жонмалик. Отаси — амир Чўлпон қавчин.
2. Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
3. Хандон Оғо.
4. Офок Оғо.
5. Шодбека Оғо.

ўғиллари

1. Аловидавла (1417—1460). Онаси — Жонмалик.
2. Абдуқосим Бобур (1422—1457). Онаси — Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
3. Султон Муҳаммад (1418—1452). Онаси — Хандон Оғо.

қизлари

1. Бобобека. Онаси — Жонмалик
2. Фотима Султон. Онаси — Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
3. Зухрабека. Онаси — Гавҳарнасаб Оғо Хоразмий.
4. Саодатбека. Онаси — Хандон Оғо.
5. Пойанда Султон. Онаси — Хандон Оғо.
6. Ойшабека (вафоти 1441 йил). Онаси — Офок Оғо.
7. Бахтдавлат. Онаси — Офок Оғо.
8. Соҳиб Султон. Онаси — Офок Оғо. Суйурғатмиш набираси Муҳаммад Халифта турмушта чиққан.
9. Фотима Султон. Онаси — Офок Оғо.
10. Руқийябека. Онаси — Шодбека Оғо.

II.IV.9.1. Аловидавла.

хотинлари

1. Зайнаб. Отаси — Ёлғоршоҳ арлот. Никоҳ йили 1434.
2. Мурод Султон Оғо. Отаси — Баротхожа бахши.

ўғиллари

1. Абдулхорис Бойсунгур (1435—1456). Онаси — Зайнаб.
2. Иброҳим (1440—1459). Онаси — Мурод Султон.

қизлари

1. Руқийабека, Султонбегим. Султон Абу Савидга турмушта чиққан.
2. Шаҳзода.

II.IV.9.1.2. Иброҳим.

хотинлари

1. Куллуқбека Оғо. Амир Муҳаммад Худойдод қизи.

қизлари

1. Офқ Оғоча кўкалдош. Султон Абу Савидга турмушта чиққан.

II.IV.9.2. Абдуқосим Бобур.

хотинлари

1. Давлат Султон. Абу Савид доруга қизи.
2. Бибижон. Худойдод қизи.
3. Канизак биби.

ўғиллари

1. Шоҳ Маҳмуд (1448—1459).

қизлари

1. Канизакбиби қизи.

II.IV.9.3. Султон Муҳаммад.

хотинлари

1. Оғобека. Юсуф тархон қизи.
2. Тундибека.

ўғиллари

1. Ёлгор (1452—1470). Онаси — Тундибека.
2. Саъд Ваққос (1437—1467).

қизлари

1. Улғу Оғо. Онаси — Тундибека

Шайбонийлар (1500—1601)

Муҳаммад Шоҳбахт Шайбонийхон (1500—1510).

Кўчкунчиҳон (1510—1530).

Абу Савидхон (1530—1533).

Убайдуллахон (1533—1539).

Абдуллахон I (1539—1540).

Абдулазизхон; Бухорода (1540—1550).

Абдуллатиф; Самарқанда (1540—1551).

Наврўз Аҳмадхон—Бароқхон (1551—1556).

Пир Муҳаммадхон (1556—1561).

Искандархон (1561—1683).

Абдуллахон II (1583—1598).

Абдулмуминхон (1598—1599).

Пир Муҳаммадхон II (1599—1601).

Аштархонийлар (1601—1747)

Боқимуҳаммадхон (1601—1605).

Валимуҳаммадхон (1605—1611).

Имомқулихон (1611—1642).

Назрмуҳаммадхон (1642—1645).

Абдулазизхон (1645—1681).

Субҳонқулихон (1681—1702).

Убайдуллахон (1702—1711).

Абулфайзхон (1711—1747).

Мангитлар (1747—1920)

Муҳаммад Раҳим (1747—1758).

Дониёл (1758—1785).

Шоҳ Мурод (1785—1800).

Хайдар (1800—1825).

Насрулла (1826—1860).

Музаффар (1860—1885).

Абдулаҳад (1885—1910).

Муҳаммад Олим (1910—1920).

Хива шайбонийлари (1511—1770)

Элбарсхон (1511 — тахминан 1516).

Султон Ҳожихон.

Ҳусайнқулихон.

Сўфийхон (1516—1522).

Бужақахон (1522—1525/26).

Аванешхон (1525/26—1538).

Алихон (1538—1547).

Ақатойхон (1547—1556).

Юнусхон (1556—1557).

Дўстхон (1557—1559/60).

Ҳожи Муҳаммадхон (1559/60—1602).

Араб Муҳаммадхон (1602—1621).

Хабаш Султон ва Элбарс Султон (1621—1623).

Исфандиёрхон (1623—1643).

Абулғозий (1644—1664).

Анушахон (1664—тахминан 1687).

Худойдодхон (1687—1688).

Ўзбекхон—Арнакхон (1688—1690).

Жўжи Султон (1694/95—1697).

Валихон (1697—1698/99).

Шоҳниёзхон (1698/99—1702).

Шоҳбахтхон (1702—1703).

Саййид Алихон (1703—1705).

Мусахон (1705—1706).

Ёлгорхон (1706—1713).

Шерғозихон (1714—1727/28).

Элбарсхон (1728—1739).

қизлари

1. Руқийабека, Султонбегим. Султон Абу Савидга турмушта чиққан.
2. Шаҳзода.

II.IV.9.1.2. Иброҳим.

хотинлари

1. Куллуқбека Оғо. Амир Муҳаммад Худойдод қизи.

қизлари

1. Офок Оғоча кўкалдош. Султон Абу Савидга турмушта чиққан.

II.IV.9.2. Абулқосим Бобур.

хотинлари

1. Давлат Султон. Абу Савид доруға қизи.
2. Бибижон. Худойдод қизи.
3. Канизак биби.

ўғиллари

1. Шох Маҳмуд (1448—1459).

қизлари

1. Канизакбиби қизи.

II.IV.9.3. Султон Муҳаммад.

хотинлари

1. Оғобека. Юсуф тархон қизи.
2. Тундибека.

ўғиллари

1. Ёлгор (1452—1470). Онаси — Тундибека.
2. Саъд Ваққос (1437—1467).

қизлари

1. Улуғ Оғо. Онаси — Тундибека

Шайбонийлар (1500—1601)

Муҳаммад Шохбахт Шайбонийхон (1500—1510).

Кўчқунчиҳон (1510—1530).

Абу Савидхон (1530—1533).

Убайдуллахон (1533—1539).

Абдуллахон I (1539—1540).

Абдулазизхон; Бухорода (1540—1550).

Абдуллатиф; Самарқандда (1540—1551).

Наврўз Аҳмадхон—Бароқхон (1551—1556).

Пир Муҳаммадхон (1556—1561).

Искандархон (1561—1683).

Абдуллахон II (1583—1598).

Абдулмўминхон (1598—1599).

Пир Муҳаммадхон II (1599—1601).

Аштархонийлар (1601—1747)

Боқимуҳаммадхон (1601—1605).

Валимуҳаммадхон (1605—1611).

Имомқулихон (1611—1642).

Назрмуҳаммадхон (1642—1645).

Абдулазизхон (1645—1681).

Субхонқулихон (1681—1702).

Убайдуллахон (1702—1711).

Абулфайзхон (1711—1747).

Мангитлар (1747—1920)

Муҳаммад Раҳим (1747—1758).

Дониёл (1758—1785).

Шох Мурад (1785—1800).

Хайдар (1800—1825).

Насрулла (1826—1860).

Музаффар (1860—1885).

Абдулаҳад (1885—1910).

Муҳаммад Олим (1910—1920).

Хива шайбонийлари (1511—1770)

Элбарсхон (1511 — тахминан 1516).

Султон Ҳожихон.

Хусайнқулихон.

Сўфиёнхон (1516—1522).

Бужақахон (1522—1525/26).

Аванешхон (1525/26—1538).

Алихон (1538—1547).

Ақатойхон (1547—1556).

Юнусхон (1556—1557).

Дўстхон (1557—1559/60).

Ҳожи Муҳаммадхон (1559/60—1602).

Араб Муҳаммадхон (1602—1621).

Ҳабаш Султон ва Элбарс Султон (1621—1623).

Исфандиёрхон (1623—1643).

Абугрозий (1644—1664).

Анушахон (1664—тахминан 1687).

Худойдодхон (1687—1688).

Ўзбекхон—Арнакхон (1688—1690).

Жўжи Султон (1694/95—1697).

Валихон (1697—1698/99).

Шоҳниёзхон (1698/99—1702).

Шоҳбахтхон (1702—1703).

Сайид Алихон (1703—1705).

Мусахон (1705—1706).

Ёлгорхон (1706—1713).

Шерғозихон (1714—1727/28).

Элбарсхон (1728—1739).

чикқан. . Оғоқ Оңча кукашдош. Султон Абу Савидда турмушта

II.IV.9.2. Абулқосим Бобур.

лари

1. Давлат Султон. Абу Савид доруға қизи.

2. Бибижон. Худойдод қизи.

3. Канизак биби.

ари

1. Шоҳ Маҳмуд (1448—1459).

ри

1. Канизакбиби қизи.

II.IV.9.3. Султон Мухаммад.

лари

1. Оғобека. Юсуф тархон қизи.

2. Тундибека.

ари

1. Ёдгор (1452—1470). Онаси — Тундибека.

2. Савд Вакқос (1437—1467).

ри

1. Улуғ Оғо. Онаси — Тундибека

Шайбонийлар (1500—1601)

Мухаммад Шоҳбахт Шайбонийхон (1500—1510).

Куҷкунчихон (1510—1530).

Абу Савидхон (1530—1533).

Абайдуллахон (1533—1539).

Абдуллахон I (1539—1540).

Абдулазизхон; Бухорода (1540—1550).

Абдуллатиф; Самарқанда (1540—1551).

Наврӯз Аҳмадхон—Бароқхон (1551—1556).

Пир Мухаммадхон (1556—1561).

Искандархон (1561—1683).

Абдуллахон II (1583—1598).

Абдулмуъминхон (1598—1599).

Пир Мухаммадхон II (1599—1601).

Штархонийлар (1601—1747)

Тоҳирхон (1739—1740).
 Нуралихон (1740—1742).
 Абулғозийхон II (1742—1746).
 Ғойибхон (1746—1756).
 Қорабўйхон (1756—1757).
 Темурғозийхон (1757—1764).
 Худойдодхон (1764—1765).
 Шоҳғозийхон (1766—1767).
 Абулғозийхон III (6 ой ҳуқмронлик қилган).
 Нуралихон (1768—?).
 Жаҳонгирхон (ҳуқмронлиги бир йил).
 Булакайхон.

Хива кўнгиротлари (1770—1920)

Муҳаммад Амин (1770—1790).
 Аваз (1790—1804).
 Элгузархон (1804—1806).
 Муҳаммад Раҳимхон (1806—1825).
 Оллоқулихон (1825—1842).
 Раҳимқулихон (1842—1845).
 Муҳаммад Аминхон (1845—1855).
 Абдуллахон (1855—1856).
 Қутлқумуродхон (1856).
 Сайид Муҳаммадхон (1856—1864).
 Муҳаммад Раҳимхон (1864—1910).
 Исфандиёрхон (1910—1918).
 Сайид Абдулла (1918—1920).

Минглаб (1709—1875)

Шоҳрух (1709—1721).
 Абдурахим (1721—1733).
 Абдулқарим (1733—1750).
 Абдурахмон (ҳуқмронлиги 9 ой).
 Эрдона (1751—1752).
 Бобобек (1752—1753).
 Эрдона (иккинчи марта: 1753—1762).
 Сулаймон (1762—1763).
 Нобўта (1763—1798).
 Олимхон (1798—1810).
 Умархон (1810—1822).
 Муҳаммадалихон (1822—1842).
 Шералихон (1842—1844).
 Мурадхон (қисқа муддат ҳуқмронлик қилган).
 Худўёрохон (1845—1858).
 Маллаҳон (1858—1862).
 Худўёрохон (иккинчи марта: 1862—1863).
 Султон Савидхон (1863—1865).
 Худўёрохон (учинчи марта: 1865—1875).

SUMMARY

«The history of the Uzbek statehood»

(from ancient times through the Russian conquest)

The research deals with the issue of the history of statehood of the Uzbek people from ancient times through the Russian conquest and consists of introductory chapters and conclusion.

The introductions includes substantiation of the urgency of the topic under research, its scientific novelty, review of the degree of the problem's elaboration, lists the sources used.

In the first chapter the author analyses and deals with the historical conditions of the origin of the Uzbek people's statehood in the sixth century BC and development through the end of the first millennium. It has been established that the Uzbek statehood originated in the ancient oasis of Khorezm. The chapter also deals with the issues of state construction and government social and economic status of the society, external ties.

The second chapter covers the period from the beginning of the new era through appearance of Islam. This period in the development of statehood is characterized by the unification of separate tribal frameworks of certain oases and valleys into the common social and political area with further submission adjusting territories. This period gave birth to a traditional empire creation in the development of the Uzbek people's statehood. Empires were created under the Kushans (I—centuries), the Ephraites (V—VI centuries) and through following centuries under the Samanids (X century), Anushteginids (XII—20s of XIII century), the Timurids (the last quarter of XIV—XV century).

The third chapter covers the most important period of 20s of XIII century in the history of the Uzbek statehood. In that period the state construction and government underwent qualitative changes which included functioning of king of legislative and executive powers represented by Dargakh and Divans correspondingly. The system of Dargakh and Divans correspondingly. The system of Dargakh and Divans correspondingly.

gakh included independent services and positions created to maintain activities of this very body. The system of Divans consisted of several (5-10) ministries, namely ministries of finance, state control, military affairs, taxes and property, justice, law enforcement, etc.

The Renaissance which coincided with that period was possible and appeared thanks to the existence of this system which promoted development of various trends in science and culture.

Chapter four studies and reveals the role and place of Amir Temur and the Timurids. Amir Temur, the founder of a world empire with the capital in Samarkand, put an end to the one hundred and fifty years of Moguls domination and short a short period of time managed to restore the best traditions in the history of the development of the Uzbek statehood. The period of the Timurids' government is rightfully considered to be the time of political, economic growth, scientific and cultural revival.

The last chapter analyzes and explains the processes of gradual decline in the development of statehood in XVI-XIX centuries, the causes of deviation from classical traditional forms of government which resulted in increase of centrifugal processes and the recently powerful state's division into several independent parts (Bukhara Emirate, Khiva and Kokand khanates)8 Soon those were conquered by Russia.

The conclusion includes the main points revealed during the study of the problem of the Uzbek statehood from ancient times through the XX century.

The dunastais wich ruled over the Uzbek state during 2700 years are listed in Appendix.

МҶУМЛАРИЖА

Кириш	
Биринчи боб. Илк давлатчиликнинг асос топиши ва ўзбек давлатчилигининг милоддан аввалги тарихи	
Хоразм	
Бактрия	
Парфия	
Фарғона	
Тоҳаристон	
Иккинчи боб. Ўзбек давлатчилиги милод бошидан исломгача бўлган даврда	
Кушонлар	
Эфталлийлар	
Ашиналийлар	
Учинчи боб. Ўзбек давлатчилиги X—XIII асрларда	
Сомонийлар	
Корахонийлар	
Ғазнавийлар	
Салжукийлар	
Ануштегинийлар	
Тўртинчи боб. Ўзбек давлатчилиги Амир Темур ва темурийлар даврида	
Давлат бошқаруви, қонунчилик ва ҳарбий сиёсат	
Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, фан ва маданият	
Ташқи сиёсат ва дипломатия	
Бешинчи боб. Ўзбек давлатчилиги XVI—XIX асрларда	
Шайбонийлар	
Аштархонийлар	
Манғитлар, қўнғиротлар, минглар	
Хулооса	
Ўзбек давлатчилигининг 2700 йиллик тарихида фаолият кўрсатган расмий сулолалар	